

На корицама:
Орден Карађорђеве звезде са мачевима

Cover of the book:
The Order of Karadjordje`s Star with Swords

ЗБОРНИК

UDK 069 (497.1)

YU ISSN 0352-8979

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ
БРОЈ 30

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Весна Црноглавац

РЕДАКЦИЈА:

Љубодраг Димић

Бојана Борић Брешковић

Надежда Гавриловић Витас

Вук Даутовић

Радоје Костић

Мара Макарић

Марина Влаисављевић, секретар

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Милан Д. Ранђеловић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ

Александра Џунић

ЛЕКТОР

Марија Николић

ШТАМПА

СВЕН, Ниш

ТИРАЖ

200 примерака

Ниш, 2022

P A P E R S

The National Museum of Niš

Volume XXX

EDITOR-IN-CHIEF

Vesna Crnoglavac

EDITORIAL STAFF

Ljubodrag Dimić

Bojana Borić Brešković

Nadežda Gavrilović Vitas

Vuk Dautović

Radoje Kostić

Mara Makarić

Marina Vlasisavljević, editoreal secretary

TECHNICAL EDITOR

Milan D. Ranđelović

TRANSLATED INTO ENGLISH BY

Aleksandra Džunić

PROOFREADER

Marija Nikolić

PRINTED BY

SVEN, Niš

200 pcs

ЗБОРНИК

САДРЖАЈ - CONTENTS

АРХЕОЛОГИЈА

- Предраг Пејић
НОВЕ ВОТИВНЕ ИКОНЕ ТРАЧКОГ КУЛТА ЗЕВСА И ХЕРЕ
ΣΟΥΔΕΠΤΗΝΟΣ И РИМСКО СВЕТИЛИШТЕ НА МАРКОВОЈ ШТРАПКИ
СА ПЛАНИНЕ БЕЛАВА КОД ПИРОТА 9
- Слободан Б. Митић
ОРУЖЈЕ НАПАДНОГ И ЗАШТИТНОГ КАРАКТЕРА ИЗ РУШЕВИНА
СРЕДЊОВЕКОВНОГ МАНАСТИРА СВ. НИКОЛА У КУРШУМЛИЈИ 39

ИСТОРИЈА

- Марина Влаисављевић
УСПОМЕНЕ ПЕТРА ИКОНОМОВИЋА, СВЕШТЕНИКА И
БОРЦА ЗА СЛОБОДУ 55
- Александар Динчић
УЧЕШЋЕ ГРАЂАНА НИША У ПРОТЕРИВАЊУ НЕМАЧКИХ И
АУСТРИЈСКИХ ВОЈНИКА 1918. ГОДИНЕ
(ПРИЛОГ ОСЛОБОЂЕЊУ НИША У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ) 63
- Јелица М. Илић
ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СЕЛИМА НА ОБРОНЦИМА ТРЕСИБАБЕ
1918–1919: АНАЛИЗА БРОЈА УМРЛИХ 81
- Мирослав Величковић, Марина Влаисављевић
СПОМЕНИЦИ ВОЈНИКА ОДЛИКОВАНИХ ОРДЕНОМ КАРАЂОРЂЕВЕ
ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА САХРАЊЕНИ НА СТАРОМ ГРОБЉУ
„ГОРИЦА” У НИШУ 95
- Ивана Груден Милентијевић
РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У НИШУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ 127
- Иван Митић, Александар Динчић
ПОСЕТА МИНИСТРА ПРИВРЕДЕ МИЛОРАДА НЕДЕЉКОВИЋА НИШУ
И ОКОЛИНИ ЈУНА 1943. ГОДИНЕ 135
- Небојша Озимић
ЗАСТАВЕ РАДНИХ БРИГАДА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА
У НИШУ 147

ЕТНОЛОГИЈА

Владан Радисављевић НЕНАД ЈОВАНОВИЋ – ПОСЛЕДЊИ ГРАДИТЕЉ СВРЉИШКИХ ГАЈДИ	159
---	-----

РЕСТАУРАЦИЈА И КОНЗЕРВАЦИЈА

Зорана Ђорђевић РЕСТАУРАЦИЈА ПОЗЛАЂЕНЕ СТАТУЕ БУДЕ	173
---	-----

ВАРИЈА

Јелена Богдановић ДРАМАТИЗАЦИЈА „ИБИШ-АГЕ” И НОТНА СВЕСКА ДУШАНА ДУЦЕ ЦВЕТКОВИЋА – РАЗНОВРСНО И ИНСПИРАТИВНО НАСЛЕЂЕ	183
--	-----

Жељко Анђелковић ПРЕГЛЕД ИЗЛОЖБЕНИХ АКТИВНОСТИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА НИШ У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ 2020–2021.	193
--	-----

Вера Грујић ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ „ВАЈАР МИЛОВАН КРСТИЋ”	197
--	-----

IN MEMORIAM

МИОДРАГ АНЂЕЛКОВИЋ – ДАЈА	203
---------------------------------	-----

ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΑ
ARCHEOLOGY

НОВЕ ВОТИВНЕ ИКОНЕ ТРАЧКОГ КУЛТА ЗЕВСА И ХЕРЕ ΣΟΥΔΕΠΤΗΝΟΣ И РИМСКО СВЕТИЛИШТЕ НА МАРКОВОЈ ШТРАПКИ СА ПЛАНИНЕ БЕЛАВА КОД ПИРОТА

Анстракт: Истраживање трачког светилишта на Белави код Пирота још је у фази прикупљања података о његовој структури и стварања документације о налазишту и нелегално учињеним открићима. Овај рад прилаже четири нове мермерне иконе набављене за Музеј Понишавља у Пироту и сумарни приказ за још три које најалост нису откупљене. Уз то, на основу неколико аутопсија терена, дат је опис археолошких остатака римског светилишта на Марковој штрапки, како се назива ужи топоним, након грабежљивих прекопавања трагача за благом. Четири откупљене вотивне иконе припадају типу стојећих Зевса и Хере који врше либацију над олтарима. Све су фрагментоване са отприлике половично очуваном целином. Један рељеф је проширен умањеним коанонима Три нимфе. Две иконе имају делимично очуване натписе на грчком језику. Од три набављене иконе једна је цела, мањих димензија са представом стојећих Зевса и Хере и два мања фрагмента горњих централних делова већих вотивних рељефа са приказом Зевса и орла. На њима је већим делом очуван локални епитет светилишта Σουδέπτεω. Проспекцијом локалитета констатовано је да се римско светилиште Зевса и Хере састоји од правоугаоног теменоса и вероватно од два храма и олтара. Зидови објеката изведени су од ломљеног кречњака везивани кречним малтером. Оријентација светилишта је југоисток-северозапад са већим улазом на југу. Припада граничном типу планинских и светилишта подизаних на узвишењима, односно међуградским култним објектима. По свему судећи има регионални значај трачког култа Зевса и Хере прилично хеленизовано-романизованог карактера.

Кључне речи: римско светилиште, трачки култ Зевса и Хере, теменос, храм, олтар, вотивне мермерне иконе, демоним Σουδέπτεω, регионални и брдско-планинско култни објекат

Нове вотивне иконе

Не тако давно Александар Јовановић у овом зборнику приказао је релативно бројне налазе вотивних споменика са Маркове штрапке на планини Белави код Пирота (Јовановић 2008, 55–70). Том приликом оправдано је најавио будуће радове о вероватним другим примерцима мермерних споменика који су до тада волшебно ишчезавали мрачним путевима Балкана. Чудним околностима, неуобичајеним за свет трговине антиквитетима у пиротском крају, Музеј

Понишавља дошао је у ненадану прилику да откупи нове иконе култа Зевса и Хере задржавајући бар мали део близу места настајања.¹ Четири мермерне иконе, мање или више фрагментарно очуване, потичу са истог трачког светилишта на планини Белави. Премда оне у сваком случају неће суштински променити чињенице о светилишту на Белави до којих је дошао проф. Јовановић, ипак ће наставити мукотрпан пут вечитог трагања за недостижним веродостојним приказом развоја култа најважније грчке дијаде на западној граници римске провинције Тракије.

Све вотивне иконе припадају истом најраширенијем иконографском типу Зевса и Хере – статичном у стојећем положају изливајући течне жртве над жртвеником. Израђене су од мермера.

1. Фрагментована заветна плоча вероватно облика правоугаоне табле са представом Зевса и Хере. Очувана већим делом горња половина плоче (сл. 1.). Од оштећеног горњег левог угла недостаје наглашена горња и десна бордура, као и глава са левом руком Зевса, која свакако држи жезло. Димензије иконе износе 22 x 30 x 5,5 цм. Божански пар је приказан како жртвује над једним олтаром. Од вероватно каменог профилисаног олтара видљив је само горњи леви угао. Хера стоји лево од олтара у трочетвртинском профилу обучена у хитон са рукавима до лактова и преклопљеним набораним горњим делом химатиона који се спушта од левог рамена преко појаса и завршава на левој надлактици. Глава је покривена дугим велом који пада позади преко рамена. Предњи видљиви део косе Хере испод вела очешљан је уназад у правим линијама. Врат је предимензиониран и незграпан. Сугестивни израз лица богиње опомиње на респект и кореспондира са испруженим и навише упитно подигнутим кажипрстом на скиптру. Десном руком приноси обредни хлеб или комад сира/качкаваља, док у уздигнутој десној држи жезло. Супротно уз олтар стоји Зевс обучен такође у хитон са рукавима до лактова и још пребаченим преко левог рамена шире набораним химатионом. Међутим, између ова два класична одевна предмета Зевсу је на откривеном попрсју видљива туника са V изрезом мрежасто/ромбоидално украшена. Десном спуштеном руком држећи фијалу врши либацију над жртвеником.

2. Уломак вотивне плоче правоугаоног облика посвећена Зевсу и Хери (сл. 2). Очувана горња десна четвртина у димензијама 14 x 15 x 5,5 цм. Рам иконе чеоно раван има различиту ширину – горњи 3 цм, бочни 1,5 цм. По свему судећи приказана је божанска дијада како приноси жртве на два олтара. Хери је видљив горњи део попрсја. Обучена је у хитон са рукавима до лактова (рукав леве руке је склизнуо ка рамену због држања жезла). На глави носи фригијску капу и испод ње вео који се спушта иза

¹ Четири фрагментоване вотивне иконе нису откупљене од налазача већ од посредника М. Тончића из Пирота за 64.000 динара 30. децембра 2004. захваљујући разумевању тадашње општинске власти. Поводом годишњег скупа и скупштине САД 2015. у Пироту откупљени вотивни рељефи су изложени у проширеној сталној археолошкој поставци музеја у Пироту.

леђа. Левом уздигнутом руком држи скиптар, а шаком покрива његов врх са благо искривљеним и исправљеним кажипрстом. Од Зевса смештеног на левој страни иконе сачувана је једино лева рука која држи скиптар непосредно на самом врху. На горњем делу рама дубље урезана посвета словима са серифима, висине 1,2 цм. Натпис без првог дела епитета гласи: [...]οροϋ Δί καί Ἥρα.

3. Уломљена заветна плоча од два дела димензија 31 x 15 x 5 цм (сл. 3). Сачувана је већим делом десна страна рељефа, највероватније иконе Зевса и Хере. На њој је представљена скоро у целости Хера – недостаје десни део темена главе са десном шаком, а лева са врхом скиптра. Обучена је у високо препасани хитон без рукава и химатион коме се горњи уже наборани део лучно спушта од левог рамена преко доњег стомака, пење и обавија око десног лакта и завршава на десном рамену. Извајана је у ставу контрапоста са левом благо савијеном и увученом ногом коју обликује танак хитон, док је десна прекривена косо-вертикалним наборима химатиона и хитона. Сумарна обрада лица у виду незавршеног предлошка и невешто обликоване груди богиње указују на слабе уметничке црте, иначе, доброг занатлије. Десно уз Херу приказан је скиптар на кога се свакако ослања левом руком, а благо спуштеном десном руком у којој држи највероватније патеру и излива течну жртву изнад орла раширених крила. На неоштећеном доњем делу рама плоче ширине 5 цм скоро очувано име посветиоца на грчком језику који гласи: ...]Λουκίο[υ].

4. Фрагментована вотивна плоча у једном комаду димензија 22 x 16 x 3,5 цм (у доњем десном углу мањи уломак). Углавном очувана половина десне стране рељефа највероватније иконе Зевса и Хере (сл. 4). На њему је представљена Хера која жртвује у стојећем ставу – недостаје јој глава и лева шака са врхом жезла. Богиња приказана en face како приноси патеру која је уроњена у жртвени пламен све до непосредно изнад чини се стубастог и непрофилсаног каменог олтара. Испред њега стоји орао раширених крила (видљиво штуро изведено лево крило). Хера је ослоњена на десну ногу са благо истуреном левом ногом, а одевена у хитон и високо препасану тунику док се на десном лакту и левој надлактици провлачи вео/химатион. Набори на одећи изведени претежно праволинијски вертикално с тим да је невешто издвојена потколеница десне ослоњене ноге. Уз леву ногу богиње поређана три ксоанона нимфи, а иза њих ослоњен је скиптар кога богиња држи уздигнутом левом руком.

Поред већ описаних вотивних рељефа аутор овог рада је имао увид у још три са овог налазишта, али оне нажалост нису набављене за Музеј Понишавља. Имајући у виду да све три имају већим делом у посвети очуван локални епитет култа Зевса и Хере, неопходно је да и оне буду приказане. Ради се о једној изломљеној целој и два већа уломка друге две вотивне иконе.

1. Правоугаона уломљена на неколико дела икона мањих размера стојећих Зевса и Хере. Божанства левом руком држе скиптре, десном врше либацију патерама, Зевс над жртвеником, а Хера над орлом. На горњем рубу рељефа налази се углавном читљив следећи натпис посвете божанствима: Δί [καί] Ἥρα Σουιδελτήνω, као и на бази Σιλβανός Ἀπολλ[ωνίδ]ου εὐχήν. У лигатури су НРА, ПТ и два пута НН.

2. Један уломак горњег средишњег дела мермерне иконе већег формата лучно завршене горње ивице. Од представе Зевса очуван његов торзо са левом руком којом држи скиптар. На горњем рубу чита се натпис: [Δί κ] αί Ἥρα Σουιδελτ[ήνω]. Текст је без лигатура.

3. Још један уломак централног горњег дела већег рељефа опет лучно завршене ивице. Сачувана фигура орла раширених крила вероватно од типа икона Зевса и Хере у кочијама. Скоро идентична са представом орла на вотивној икони изломљеној у четири дела коју је објавио проф. Јовановић (Јовановић 2008, 59, бр. 8). Међутим, имајући у виду облик оштећења на икони број 7 коју је он публиковао, овај наш фрагмент највероватније се спаја са њом (Јовановић 2008, 58–59, бр. 7). На горњем раму видљив натпис: [Δί καί Ἥρ]α Σουιδε[πτήνω]. Натпис је без лигатура.

Описане заветне плоче уклапају се у најраширенији тип мермерних рељефа посвећиваних култу Зевса и Хере у западним деловима римске провинције Тракије (Вълчев 2015, 123; Христов 2014, 150). Оне свакако носе превагу међу откривеним споменицима светилишта на Белави с обзиром на досадашњу бројност оних са представама божанског пара у кочијама (Јовановић 2008, 62). Иначе, иконе божанске дијаде у кочијама малобројније су у фундусу досада откривених светилишта (Вълчев 2015, 123; Христов 2014, 152)

Прве две иконе су од квалитетнијег мермера, прецизније исклесане, стилски дотераније и изражајније моделоване. Поред тога, правоугаоног су облика са дужом страном хоризонтално постављеном, као што су представе Трачког коњаника (Јовановић 2008, 59–60, бр. 10) и Зевса и Хере из аукционих каталога (Dana 2009, 192, n° 6). Преостале су вероватно благо трапезоидне или исто правоугаоне, вертикално постављене, са лучном горњом ивицом као и већина до сада објављених рељефа. Оне су шематизоване и урађене у слабијем уметничком изразу. То је очито на приказу лица Хере код иконе број 3. Свакако потичу из различитих клесарских радионица.

Нове вотивне плоче употпуњују већ потврђене варијанте иконографског типа божанског пара који заједно жртвује. Прва икона приказује Зевса и Херу како жртвују над истим олтаром. Ликовно и занатски добро изведен рељеф доноси неколико интересантних и јасних детаља. Најпре, Хера у десној руци не држи патеру као што је то очито на скоро свим другим представама у Тракији и на Марковој штрапки. Тако, Зевс држи у десној руци прилично реалистично приказану патеру en face, уобичајено између испружене шаке и палца. За разлику од свог супруга Хера жртвује предметом који је ужи и дебљи, приказан са

стране, из профила, и не у нивоу већ изнад патере Зевса. Он је кружне форме. Овим чином се у светом ритуалу првенство даје либацији и мушком начелу.

Није велики избор понуда којим Хера може да жртвује. По свему судећи то би била храна, а у овом случају обредни хлеб или комад сира/качкаваља као трајнијег производа. Наведени млечни продукт био би понуђен с обзиром на положај светилишта, планинско окружење и важно учешће сточарства у занимању локалног становништва. Не треба искључити ни могућност да је реч о кутији са тамјаном као важном дару боговима.

Изнете претпоставке о различитим врстама жртвених радњи – либације код Зевса и хране код Хере издваја се од устаљене праксе приказивања синергије божанског пара који углавном врши течне жртве патерама на западном делу римске провинције Тракије, а раније од каснохеленистичког доба и Македоније. Изгледа да је завет адоранта подразумевао жељу да се божанствима захвали ширим понудама у течној и чврстој храни, односно производима из властите преваходно сточарске делатности. Стога је код занатлије и наручио овако специфичну констелацију божанстава.

Код већ објављене вотивне плоче Зевса и Хере који жртвују над једним жртвеником изгледа да се ради о истом предмету (Јовановић 2008, 56, описује фијалу како за Зевса тако и за Херу). Међутим, ту је он једнаке величине као и фијала у Зевсовој руци, а Хера свој предмет (врсту хране) држи на специфичан начин, чини се због дебљине, вертикално постављеним дланом и хоризонтално испруженим прстима са палцем на предњој страни. И код ове иконе Хера је на чекању пошто је њен предмет за половину изнад нивоа фијале Зевсовој десној руци и изван вертикалне равни жртвеника тако да прво отац богова врши либацију.

На овој икони посебно је приказан чини се један одевни предмет више на грудима Зевса. Мада су му груди углавном обнажене као главном божанству на каменим иконама из провинције Тракије, на нашем рељефу између хитона и химатиона само у пределу груди извајана је кратка туника са V изрезом. Представе разних божанстава и хероја на керамичким вазама још од архајског доба приказују се са кратким туникама које су украшене мрежастим ромбовима као и овде Зевс (Stibbe 1991, 5, 9). Слично прошарана туника приказана је на Зевсу Лабраунди из Миласе у Карији уклесана на једном мермерном олтару из римског периода, али и на ранијим представама типа ксоанона у виду епитрахилја, као и на новцу из времена Севера (Williamson 2012, 133–134 Fig. 2.15b; Arslan 2018, 36, foto. 84 – са бољом фотографијом, foto. 87, 44, foto. 114). Овај детаљ иде у прилог мишљењу да је узајамни утицај аутохтоних Трачана и досељеника из источних римских провинција допринео синкретистичким веровањима и представама култа Зевса (Дончева 2004, 52–53).

Друга мермерна икона доноси један нов детаљ у одевном предмету сада богиње Хере који није карактеристичан за њу. Реч је о врсти фригијске капе која је постављена преко вела тако да се њена вероватно подигнута коса и не види. Богиња је изгледа приказана са неким типом народне капе од меке коже, а нама се чини варијантом сточарске капе. Иначе, на нашим иконама број 1 и 3

убичајено је богињи извајан предњи горњи и средњи део косе који је са стране и у позадини прекривен велом.² Ова врста капе, квалитетније израде, карактеристична је за Бендиду, Митру и Атиса и углавном народе источног дела Римског царства. Што се тиче одеће богиње фрагментарност рељефа допушта и претпоставку да је она одевена у дуги хитон, а да јој са главе испод капе на леђа пада химатион (Palagia 2018, 92, Fig. 11). Исправност друге поставке допушта и изглед богиње на нашој икони бр. 1, где се поред хитона види химатион пребачен преко леве надлактице, а вео пребачен преко главе приања уз њено тело без набора.

Нову појединост овог рељефа чини врх скиптра Хере изведен у облику пастирског штапа са лоптастим завршетком. Управо хоризонтални отклон врха скиптра покрива опомињући кажипрст богиње као и мањи део почетка његовог лоптастог краја. Јединствен приказ ове врсте божанске инсигније на иконама Тракије у корелацији је са једном од придружених функција Хере као заштитнице земљорадње и сточарства (Burkert 1996, 131; Младенова 1966, 36). По свему судећи захтев дедиканта мермерне плоче и његово вероватно занимање довели су до тога да уметник изведе наведене посебне детаље у иконографском приказу Хере. Тиме је он саобразио представу кривооке богиње из Илијаде локалним потребама и осећањима светог.

На трећој иконографски типологизовано моделованој мермерној плочи издваја се својом посебношћу једино реалистично моделован прамен косе или пре кика Хере која пада на њеном десном рамену. Код појединих реалистичније рађених икона плетеница се јасно приказује и/или одваја од вела (Кацаров 1932, 117–118, обр. 104 – Паталеница; 120–122, обр. 108 – Бобошево; Велков 1934, 449, обр. 264 – Горочевци). На рељефу Три нимфе из Саладинова поред кике на рамену очито је означен и њен почетак на темену косе богиње (Филов 1912, 38–41, обр. 33), док код оних шематизованијих није сигурно да ли је Хера са дијадемом у коси или специфичном фризуром (Кацаров 1914, 98, обр. XII/4 – Копиловци; Јовановић 2007, 177, сл. 25.3 – Света Тројица, уп. Петровић, Јовановић 1997, 29, сл. 64/14). Прецизније одређење онемогућено је оштећењем рељефа у горњем делу десне стране лица богиње. Према аналогним рељефима са комплетном представом божанског пара ствара се слика како је она изгледала у целости. Најближа аналогија овој представи богиње одевене у хитон и химатион која жртвује над орлом констатује се на самој Белави (Јовановић 2008, 57, бр. 3, са вероватном плетеницом која се описује као вео), док у хитону и туници, такође, једна на Белави (Јовановић 2008, 58, бр. 5) а друга из Паталенице код Пазарцика (Кацаров 1932, 117–118, обр. 104).

Извесно груписање представа Хере добија се и на основу приказа њене одеће у пределу груди. Тако је на нашој трећој икони јако шематизован У набор

² Код наше иконе бр. 3 коса Хере је приказана и са доњом предњом страном косе како пада на рамена, а вео иза леђа. На представи главе Хере са вероватног храма на црквишту Света Тројица код Равне, међутим, уочљив је већи део фризуре богиње подигнуте косе са дијадемом/пунђом (?) прекривени велом који пада низ леђа (Јовановић 2007, 177, сл. 25.3; Петровић, Јовановић 1997, 64, кат. бр. 14). Код иконе из Копиловаца Хера је приказана без вела са подигнутом косом и дијадемом у задњем делу фризуре (Кацаров 1914, 93–94, IX 1).

између груди попут оног са рељефа из Осенеца код Разграда (Кацаров 1927, 100, обр. 47) или сличног из већ поменуте Паталенице. Исти набори реалистичније приказани на плочи бр. 14 са Белаве вероватно су били недостижан узор нашем уметнику (Јовановић 2008, 61-2, сл. 14). Чини се код већине представа Хере у Тракији изведен је у облику V набора са више детаља код рељефа из Горочеваца код Трна (Велков 1934, 449, обр. 264), Бобошева код Дупнице (Кацаров 1932, 120–122, обр. 108) и Копиловаца код Пауталије (Кацаров 1914, 91, Т. VIII/1) или знатно упрошћен код оног из Кортена у Средњој гори (Димитров 1933, 311, обр. 87) и Разградске гимназије (Кацаров 1911, 184, обр. 8). Код већ објављене иконе бр. 2 са Белаве бележи се и широки V изрез тунике Хере (Јовановић 2008, 56, сл. 3 – штампарска грешка сл. 2).

Од четири овде приказане иконе код три је предео груди изведен у различитим наборима, док код четврте то није видљиво због трочетвртинског профила. На плочама из Белаве раније публикованим опет доминирају прикази у V наборима (Јовановић 2008, 57–58, сл. 4 и 5, док код сл. 2 туника није препасана испод груди). На садашњем ступњу истражених и обрађених представа како Хере тако и Зевса није могуће још извршити издвајање уметничких и занатских радионица ни стилски нити хронолошки. Чини се да са једне стране квалитетнији радови пристижу са територије Пауталије, као најближе хеленистичкој продукцијској традицији римске Македоније, док би они израђивани северно у области Сердике и источно у области Филипопоља бивали стилизованији удаљавањем од изворног хеленског света. То исто важи и за грчке градове на Црном мору.

Последња икона која се овде обрађује издваја се по томе што Хера врши либацију патером непосредно изнад профилисаног жртвеника урањајући је у пламен, који се повија уз посуду. Доминантан приказ оваквог жртвовања над олтаром са пламеном је на пристојној раздаљини код већине трачких вотивних рељефа. Сличан однос једино је забележен на две иконе из Копиловаца где се чин жртвовања врши над профилисаним олтарима кружног пресека (Кацаров 1914, 91–92, обр. VIII/3; 96, X/6.). Ова коинциденција вероватно нема објашњење у ритуалним обредима, већ би пре био изражен сакрални доживљај самог уметника. Кад је реч о ствараоцу на овом рељефу, свакако му је промакло да крила орла прикаже раширених крила у карактеристичној пози.

Четврти рељеф поседује свакако најсложенију иконографску слику Зевса и Хере који жртвују. Она подразумева да божанска дијада врши либацију на посебним жртвеницима, испред Хериног олтара да се налази орао, а уз њену леву ногу стоје три ксоанона нимфи. Ова конституција подразумева синергију сила од Зевса врховног соларног и хтонског божанства господара времена – дарује кишу (LIMC 1997, VIII/1, 311 – 312), преко његове супруге заштитнице породице, која им обезбеђује успешну и повољну експлоатацију последично набујале вегетације на земљи до преко потребних нимфиних лековитих вода и извора (Христов 2014, 151). У представљене слике на рељефима уткана су сва надања, молбе и веровања обожаваоца усмерени ка врховној божанској дијади

и полубожанским нимфама зарад њиховог посредовања у обезбеђењу повољних аграрних приноса.

Наведене иконе нису тако ретка појава у римској Тракији (Христов 2014, 151 – на врху Кози грамади откривене су шест, а по Тенчовој има их укупно осамнаест до 2006). Међу њима издваја се једна репрезентативнија из светилишта код Дјулева где нису изведени ксоанони већ умањене фигуре нимфи, а композиција са Зевсом на челу поређана слева надесно (Gočeva 2000, 187, fig. 6). Насупрот овој на рељефу из Брезова, који је лоше очуван, божанства су постављена супротно, здесна налево, тако да су овде хипертрофичне нимфе изједначене са врховном божанском дијадом (Ботушарова 1948, 52, обр. 8). По свему судећи инверзна представа открива да је рељеф настао у средини удаљеној од градских центара са произвољним тумачењима митолошких сцена. Таква пример су рељефи са врха Кози грамади где се ксоанони нимфи стављају и са десне стране богиње Хере или чак приказују две (Христов 2014, 151, кат. бр. 153, 191). Са друге стране сажимање овако проширене култне слике приказом нимфи у виду ксоанона економише се простором, габаритом и ценом рељефа. Заузврат, губи се монументалност и умањује експресивност.

Било како било мермерне иконе Зевса и Хере који жртвују над пламтећим олтарима у пратњи Три нимфе открива неопходну и прихваћљиву култну радњу адораната на увећању и одрживости свог економског просперитета. У томе им, како они верују, помажу нико други до врховни божански пар уз садејство са земаљским нимфама у непрекидном и обновљивом кружном кретању воде као извору свеукупног живота. Стога представа одише хармоничном и достојанственом сценом тренутка у којем божанства метафорички и трансцендентно узвраћају и заветују се на радње и поступке ради добробити људи. То је визуелизовано стаменим контрапостима Зевса и Хере који у једној руци држе инсигније своје власти, другом врше либацију, а нимфе кохезионо и саборно се држе за руке. Таква помисао и претпостављена интеракција пружала је наду у боље сутра већини Трачана од раноцарског доба, да би се током касне антике, са учвршћивањем хришћанства, она на тим основама поступно и/или насилно угасила.

Светилиште Зевса и Хере на Марковој штрапки планине Белаве

Овај рад представља прилику да нешто више буде саопштено о самом месту налаза мермерних плоча. Трагови римског светилишта на источном делу планине Белаве у народу су познати као Маркова штрапка и налазе се у атару села Гњилан. По свему судећи на планинској падини урушени остаци светилишта издигнути од околног терена стварали су утисак велике стопе која је могла мештанима околних села само да се припише националном епском јунаку Краљевићу Марку. Ипак, реалнији потицај да овај потес добије наведено име налази се у крашком рељефу, односно издуженој плићој и већој вртачи на врху

гребена облика стопе која се налази непосредно северозападно изнад археолошког налазишта.

Римско светилиште на Марковој штрапки оформљено је на југоисточном делу планине Белаве који овде прелази у изразиту кречњачку греду, углавном огољену на јужној страни. На северозападној страни благог и ширег седла највишег дела гребена смештен је култни објекат. Он је постављен не на врху те стрмије и више стране седла већ око његове средине (Burkert 1996, 85; уп. Вълчев 2015, 24). Терен на попречној страни пружања врха гребена, тј. североисток-југозапад, у првој половини има благи пад, да би се у другој половини он појачао (сл. 9, 10.). Управо ту је засновано светилиште са изванредним погледом на велико пиротско поље и котлину коју окружују обронци Влашке планине на југу и Старе планине, односно Видлича, на северу (сл. 5). Једино је визура ка северозападу затворена врхом седла, који је удаљен само тридесетак метара.

Све вотивне мермерне иконе откривене су нерегуларним ископавањима локалних мештана у потрази за благом. На основу штурих казивања разних мешетара оне су налажене углавном у унутрашњости рунираног римског објекта, а мањим делом и непосредно јужно уз њега у избациваном материјалу вероватно створеном током наведених радова. Зато је неопходно пре излагања о структури самог римског светилишта на Белави пружити нужне напомене о његовом откривању и документовању.

Будући да је светилиште релативно мале површине и дебљине културног слоја, а смештено на изразитој кречњачкој греди то је група од неколико златара – трагача за благом углавном током 2003–2004. године бесомучно прервала археолошко налазиште. Прекопавања већ уништених римских структура настављена су спорадично и у каснијим годинама али знатније мањег интензитета, пошто већ више није било цењених налаза. У деловима локалитета где није било остатака архитектуре светилишта ишло се отвореним и широким откопом (сл. 12). Уочава се око средине унутрашњости објекта правилна гомила избациваног камења облика латиничног слова L, која је свакако настала као последица његовог одлагања. Поред тога, јужно и југоисточно од теменоса светилишта налазе се велике гомиле набацаног камења. Оне су чини се делом настале још у касној антици обрушавањем теменоса на тој стрмијој страни седла, али сигурно и избацивањем камена током ових нелегалних радова. На супротној, северној страни објекта, где је терен равнији нема гомила камења. Приликом наилаaska на зидове објеката они су делимично рушени, а делом су остајали интактни у доњим зонама. Имајући у виду да је максимална висина круне грађевинских остатака на појединим местима око 0,6–0,5 м то су учињена оштећења знатна. Уз то су масивни блокови површине око пола м² као што су они странични на улазу и онај из предела олтара измештани из лежишта ради провере да ли крију драгоцености. Чак се око 4 м источно изван југоисточног угла светилишта налази већи златарски ископ у самом кречњачком гребену, без археолошког слоја, димензија 3,5 x 2–1,5 x 1 м. Претпоставља се да је он настао од трагача из ранијих деценија када није било метал детектора.

Аутор овог рада обавио је аутопсију налазишта два пута након интензивних златарских ископа (11. 01. и 02. 04. 2007.) и два пута пред публикавање (28. 10. и 12. 11. 2021.). С обзиром на отежане услове организовања археолошких радова на планини и потребних знатнијих финансијских средстава, нису обављена до сада стручна истраживања.

И поред изгледа знатне девастације археолошких остатака на Марковој штрапки и непроведених стручних ископавања, ипак могу да се изнесу одређене опсервације и чињенице о структури римског светилишта. Оне су крај свег тог метежа уочљиве и релативно поуздане. Коначно, свакако нису прецизне и тачне у детаље нити то могу бити без проведених археолошких ископавања. Наравно, значај и сазнање да је ово прво римско светилиште откривено у пиротском крају обавезују да се и у оваквом стицају околности фактографски прикаже стање на терену.

Наиме, римско светилиште на Белави састоји се од теменоса, олтара и, по нашем мишљењу, два храма. Оваква структура за сада није уобичајена на простору провинције Тракије на чијим западним границама се иначе налази, а поготово на планинском гребену (Вълчев 2015, 11–12, 18, 73). Светилиште је постављено, као што је већ речено, на северозападној страни седла изразитог кречњачког гребена у источном делу планине Белаве на око 800 м надморске висине. Овај део гребена дели северозападни предео пиротске котлине у два неједнака дела: много шири и већи Барјечифлички басен на југу и мањи и узак Бегбаштански басен којим протиче Нишава на северу (Ћирић 1965, 13). Барјечифлички басен у средишњем делу је мочваран и чини западни крај пространиог Пиротског поља званог Барје. Управо на овај јужни басен и југоисточни део пиротске котлине је најлепши поглед са Маркове штрапке, а он је за око 400 м нижи од врха гребена. Са те стране прилаз светилишту је крајње тежак због изражене стрмине (сл. 8). Насупрот, са северне стране приступ је много лакши пошто је овде нагиб терена релативно мањи, а косина гребена знатно краћа, неких 150 м надморске висине. Зато је овде усечен прилазни пут за светилиште којим се на седло гребена могло стићи и лакшим запрежним колима. На то указују бар на два места извађени изразити чебељи у ширини пута како би се несметано пролазило. Заобилазнијим путем могло се стићи и са северозапада врхом гребена, односно из савремених Великог или Малог Суводола, односно античког насеља на Градишту.

Теменос светилишта Маркова штрапка правоугаоне је основе (пл. 1). Приближне је оријентације запад-северозапад – југ-југоисток, али ће ради лакшег праћења бити коришћена оријентација запад – исток. Једино је југозападни унутрашњи угао био јасно уочљив. На том месту је констатована дебљина јужног зида од 0,95 м, нешто више од 3 римске стопе, а прати се у дужини од 2,8 м и висини 0,5–0,25 м (сл. 11). Периболос је грађен од ломљеног средњег и крупног камена кречњака везиваног кречним малтером. Око прве трећине његове дужине почев од југоисточног угла био је изграђен улаз у светилиште ширине 2 м. Он је документован на основу страничних масивних камених основа за носаче довратника капије. Израђени су од притесаних камених блокова

из једног комада димензија 1,05 x 0,55–22 x 0,3 м западни и 0,9 x 0,55–37 x 0,22 м источни, али су оба померени из лежишта где се види да су лежали у слоју тамномрке земље и ситног ломљеног камена. Поред тога леви, западни део прага на 0,32 м од спољне ивице и 0,75 м од западне ивице поседује исклесану рупу за ужљебљење доворотника димензија 3 x 2,5 x 4 см (сл. 6). Супротни, десни, јужни део прага има исклесану плитку и заравњену површину 0,12 x 0,12 м за ужебљење дрвеног дирека-довратника, удаљену 0,16 м од спољне ивице и 0,25 м од унутрашње западне ивице. По свему судећи улаз је био затворен одговарајућом капијом.

Западни зид теменоса уочљив је по конфигурацији терена и у јужној половини очуван је делимично у висини од око 0,5 м, док је северозападни угао оштећен и невидљив. Уосталом и цео северни зид није приметан на терену. Зато је источни лако ухватљив по гомили камења која се пружа у једном низу ширине и до 5 м и вероватно је настала обрушавањем истог (сл. 13).

Поставља се питање зашто недостају трагови северног зида теменоса, док су остала три присутна на различите начине. У овом тренутку једино прихватљиво образложење било би да је девастиран током изградње недалеког рановизантијског утврђења постављеног на истом врху гребена око 250 м источно (Пејић 2015, 382–383), мада не треба искључити ни детаљно уништавање и избацивање камена које су извршили трагачи за благом. На крају не треба искључити ни могућност да се теменос пружао више на јужну страну падине седла, а да је утврђени северозападни угао светилишта у ствари зид једног од храмова.

Око средине унутрашњости теменоса не рачунајући простор који захваћају вероватни храмови, дакле скоро у равни са источним великим каменим блоком на капији, констатује се опет масиван призматичан притесани квадер, димензија 0,95–0,75 x 0,65 x 0,40 м. Са једне краће стране завршава се укошено. И он је незнатно измештен из првобитног лежишта зарад тражења драгоцености. У том малом делу видљивог лежишта камена констатује се тамномрка и црна земља у којој има и ситних животињских костију. С обзиром на његову величину и положај треба претпоставити да је или само он чинио основу олтара или је био део оштећене веће монументалније конструкције.

У западном делу теменоса приметне су конструкције мања два објекта различито означени на терену. Оба су одвојена од западног периболоса за око 3,5 м, односно око 12 римских стопа и састоје се од две просторије. Најпре, северни који је јасно уочљив по уздигнутом терену на местима урушених зидова, с тим да је унутрашња просторија очуванија – висине до 0,4. Чак је јужном зиду измерена ширина од 0,6 м, тј. 2 римске стопе. И он је грађен од ломљеног камена везиваног кречним малтером. Вероватне димензије боље опажљиве унутрашње просторије квадратне основе износе око 3,5 м или 12 римских стопа спољне мере. Мање упадљива спољна, улазна просторија скоро је истих димензија с тим да јој се не рачуна преградни зид, на тај начин добија издуженији изглед. Улаз у грађевину свакако је био са истока из пространог дворишта теменоса.

Други објекат јужно позициониран од претходног мање је очит пошто је прекопанији. Једино се може претпоставити да је исте структуре и димензија као и суседни на северу. И овде је несумњиво да је унутрашња просторија конзистентнија и очуванија док је прилазна разрушенија са нижом конфигурацијом терена.

Треба указати и на разбацане веће камене монолите величине као делови основе прага на капији. Два таква кречњачка блока налазе се код североисточног угла теменоса, а неколико у избаченој гомили јужно – испод југоисточног угла (сл. 14). Управо око 6 м источно од задњег угла теменоса избачен је један кречњачки грубо исклесан блок димензија 0,6 x 0,44 x 0,3–0,25 м. На 0,17 м од једне краће стране овог блока на раздаљини од 0,18 м изведене су две рупе за причвршћивање димензија 3 x 2 x 4 цм. Несумњиво је био део конструкције улазне капије теменоса или врата једног од храмова (сл. 7). И овај детаљ указује на значај и величину светилишта на Белави.

По читавом налазишту развучене су уломљене грађевинске опеке. Код зидних опека могла је да се утврди димензија – 0,30 x 0,30 x 0,045 м или XX x 0,32 x 0,05 м, док је код уломака кровних опека због фрагментарности релевантна једино дебљина (лаконске тегуле 2–3 цм и имбрекси 1,5–1,7 цм). Разуме се да су кровне опеке штитиле кровове храмова и/или надстрешнице са унутрашње стране периболоса. Зидне опеке су поред основне намене могле и да буду употребљене за поплочавање унутрашњости теменоса нарочито у пределу олтара.

У оквиру теменоса светилишта констатује се културни слој дебљине и до 0,5 м. Боја земље креће се у нијансама од тамномрке до црне земље. Приметни су у деловима црне земље и трагови горења. У слоју обилују налази камена и уломци опека, као и ситнији и крупнији комади кречног малтера, животињских костију и ретки фрагменти од керамичких посуда. У пределу јужно изван светилишта од улазне капије до северозападног угла уочава се културни слој мањег интензитета али је његово постојање нејасно – или од објекта уз теменос са спољне стране или од избациваног материјала током нелегалних радова.

Посебно је интересантно постојање малог базена у стени управо на месту најнижег дела седла где на њега излази прилазни пут са северне стране гребена. Издуженог је трапезоидног облика димензија 1,5 x 0,9–0,3 x 0,5 м. Удаљен је 60 м југоисточно од светилишта. Ако је ово, иначе, природно спремиште воде у живој стени, прилагођено током трајања светилишта свакако је коришћено у ритуалне сврхе. Овде треба поменути и да у подножју гребена са северне стране, одакле полази наведени прилазни пут, постоји зидана чесма Корита за коју је каптиран извор у близини, несумњиво коришћен у античко доба.

Закључна разматрања

Светилиште Зевса и Хере на Белави по топографским одликама припада култним местима смештеним на планинским врховима и гребенима. Ова прак-

са је у хеленском свету забележена од најдавнијих времена, посебно у грчкој и малоазијској средини. Почев од архајског доба попримају све монументалнији карактер у архитектонском и обредном смислу (Burkert 1996, 91). На простору потоње римске Тракије, нарочито у западним деловима, култни објекти на планинама почињу да се образују од касног бронзаног и гвозденог доба, али у извесном приметном духу античког света крећу углавном од касног хеленизма са још непотврђеним прелазом ка раноцарском периоду (Вълчев 2015, 160–162, 178–179, 181–182). Од средњецарског доба планинска светилишта су претежно остала под slabим утицајем хеленизације и романизације како у религијској пракси тако и у примени њихове култне архитектонске структуре. Изузетак чине светилишта на планинским врховима Бабјак и Кози грамади (Вълчев 2015, 36–37, 155–156). У том погледу Маркова штрапка увећава број издвојених и нетипичних планинских светилишта у римској Тракији.

Са друге стране близина знатнијег насеља у подножју светилишта, као и других незнатно удаљенијих (пл. 2), у које спада и мансио Турес, на главном средишњем римском путном коридору Балкана иду у прилог класификацији светилишта на Белави у међуградска, односно по новијој подели за ванградска култна светилишта провинције Тракије – светилишта на узвишењима – из висинско брдско-равничарског појаса (Вълчев 2015, 10, 17–18, 24–25). У овој хеленофоној римској провинцији оваква култна налазишта су најбројнија. Овим одликама треба додати и већ споменуте архитектонске култне карактеристике уз значајну примену вотивних икона у обредној пракси.

Западно 3 км у ваздушној линији у подножју светилишта на Марковој штрапки налази се римско насеље превасходно заслужно за његову изградњу и одржавање. То је археолошко налазиште Градиште из Великог Суводола. Насеље је образовано на крајњем ртастом завршетку јужног подножја Белаве и око њега у виду малог брежуљка на споју две суводолице. Брежуљак је изгледа био утврђен и служио је као акропола пространом отвореном насељу које се образовало око ње. Оно је имало пун развој вероватно током царског периода и прве половине касне антике, а по спорадичним налазима вероватно је засновано на домородачком каснолатенском насељу (Пејић 2015, 368–372). На акрополи је пронађен натпис на постаменту за статуу или стуб храма са посветом Зевсу и Хери. Из натписа сазнајемо локални епитет врховној божанској дијади у виду етника/демонама $\Sigma\upsilon\epsilon\iota\delta\epsilon\lambda\tau\tau\omega$ (Пејић 2014, 189–193).

Епиграфски потврђен назив насеља на Градишту откривен је раније и као локални епитет Зевса и Хере на мермерним иконама са светилишта на Марковој штрапки захваљујући бољим фотографијама али са монофтонгизованим двогласом $\epsilon\iota - \Sigma\upsilon\iota\delta\epsilon\lambda\tau\eta\upsilon\upsilon\iota$ (Dana 2009, 187, 192, бр. 5).³ Професор Јовановић 2008.

³ Дугујем захвалност колегиници Н. Гавриловић за чланак D. Dana који ми није био познат 2014. године. Иначе, три рељефа које објављује годину дана касније Dana из аукцијских каталога, односно из: Gorny & Mosch. Giessener Münzhandlung. Auktion Kunst der Antike. 24. Juni 2008.168, р. 199, 200, н^о 533-535 = 7-9 – Dana 2009, 193–194; у ствари су већ виђени у Србији током понуда за откуп пре продаје на запад, а које је публиковао проф. Јовановић – Јовановић 2008, 57–59, бр. 5–7.

године у разрешењу топонимског епитета светилишта са Маркове штрапке, за кога је претпоставио да је облика Ελτην(ι)ος није имао прилику да види икону која је садржавала његов префикс. Она је свакако отишла другим каналима што се види по аукцијским кућама. И без тога исправно је претпоставио да се ради и о имену блиског римског насеља (Јовановић 2008, 63–64).

На основу потврђеног имена насеобине на Градишту Великог Суводола у римском периоду – $\Sigma\upsilon\upsilon\epsilon\iota\delta\epsilon\lambda\tau\alpha$, где је највероватније постојао храм Зевса и Хере у оквиру насеља, појава истог имена на вотивним иконама са посветама истом култу највише божанске дијаде само говори да је оно његово планинско светилиште. Идентични однос документован је, међутим, на терену града Пауталије. Наиме, овде је посветним натписима потврђен храм царског култа Зевса и Хере, који се смешта негде око центра самог града, док су јако руинирани остаци другог храма по грчком узору, поред Асклепијевог у подножју и још два мања на странама, откривени на врху брда Хисарлик јужно изнад Пауталије. Зидови другог храма са архитектонском пластиком уграђени су у потоње касноантичко-рановизантијско утврђење (Кацарова 2005, 51, 117–118; уп. Вълчев 2015, 185–186). У нашем случају касније утврђење за заштиту мештана $\Sigma\upsilon\upsilon\epsilon\iota\delta\epsilon\lambda\tau\alpha$ подигнуто је у близини на истом гребену Белаве око 250 м источније од самог светилишта, опет у атару суседног села Гњилана (Пејић 2015, 382–383). Изгледа да том приликом светилиште на Марковој штрапки није у потпуности девастирано.

Слична констелација храмова Зевса и Хере потврђена је и у Сердици, другом граду на чијој територији је овај култ најшире заступљен у западном делу римске Тракије. У самом граду потврђена је посвета званичног култа Олимпијског Зевса, док су на новчаним самосталним ковањима Сердике посебно приказивани и једно и друго божанство. Зато је око 25 км југоисточно од града констатовано светилиште највише божанске дијаде близу мансија Βυραγα . Налази се у источном подножју узвишења Големи павит и уз природне стене код Новог Хана. Њега чине знатни остаци од теменоса и више објеката, као и кречњачки стубови од мањег храма са уломљеним мермерним статуама Зевса и Хере и вотивних икона (Геров 1969, 171–172, 185–187; Вълчев 2015, 236–237).

Око 4,5 км југоисточно од Маркове штрапке испод ртастог завршетка планине Белаве у равници Пиротског поља, опет изразитом кречњачком гредом Сарлах, налази се највеће римско насеље у области – мансио Турес. Он је средишњи мансио од укупно три (друга два су Ремесијана и Мелдија), смештених између Наиса и Сердике. У њему је пронађен жртвеник са посветом Хипсистосу. Жртвеник подиже удружење $\kappa\omicron\iota\upsilon\upsilon\omicron\nu$ са својим свештеником и председником. На њему није забележен локални епитет, а удружење су чинили мештани грчког и трачког порекла поједини романизовани или већ римски грађани. Поред веће успутне станице Турес је по свему судећи представљао и емпорион на градској територији Сердике. Изгледа да већ од краја 4. века прераста у полихнион касније код Прокопија забележен том агломерацијском одредницом (Геров 1969, 125, 132, 139, 169–170, 188–189; Тачева-Хитова 1982, 314–316, 340; Пејић 2020, 201, 217).

Северно од светилишта на истом растојању као мансио Турес код ушћа Темштице у Нишаву организовано је знатно римско насеље на налазишту Градиште и Бегов мост. По свему судећи утврђено је током касне антике, коришћено и у раној Византији, а свакако засновано крајем латена или почетком римске доминације (Пејић 2015). Западно у близини насеља у јужном ободу тумула откривена су римска двоколица као део погребног ритуала с краја I века наше ере (Милановић 2015, 27–29).

И на јужној страни од Маркове штрапке на раздаљини од 5,5 км констатовано је велико римско насеље у пределу села Костур и Блато, као и два сателитска на потесима Гровиште и Васиљевица. Изгледа да су и она егзистирала током целе антике у пиротском крају. Овде је ископан масиван надгробни споменик Максима Дролеса из Сердике датован у прву половину II века наше ере (Вулић 1934, 53, бр. 51; Геров 1969, 169, бр. 4), а утврђена су и два римска тумула. Једнако важан је и налаз главне култне представе Трачког коњаника са анепиграфским жртвеником на локалитету Маглич недалеко, око 2 км северозападно од овог насеља. Нађена је као сполија у зиду црквишта Светог Германа из двадесетог века, мада не треба искључити могућност и да је оно само било место римског светилишта Трачком коњанику преуређено и знатно оштећено у ранотурском периоду током изградње тада манастира Светог Николе (Пејић 2009, 271–273). У близини испод црквишта избија јаче врело које би исто тако било пожељно место изградње храма овом палеобалканском божанству. Изнад врела западно, преко потока, постоје трагови једног римског сателитског насеља (Пејић 2015, 355–358, 361, 408–412).

Поред наведених знатнијих античких насеља из непосредног окружења светилишта на Белави постоји и неколико већих агломерација у околини смештених источно на ободу издуженог пиротског поља. То су пре свега отворена и неутврђена насеља у пределу села Барје Чифлик, Расница, Извор, Крупац и Суково, али и утврђење код села Градиште са вероватном мутацијом Транслитус (Пејић 2015). У њима су углавном документовани налази из царског и касноантичког периода.

Релативно густа мрежа античких насеља око мансија Турес иде у прилог значају светилишта на Марковој штрапки. Оно је похођено несумњиво за време најзначајнијих годишњих празника током периода вегетације у природи. Са тим циљем добија свој пуни смисао и значај храмовни комплекс на Белави као гарант небеских и земаљских сила за просперитет околних заједница и не само њих. Топографски ово светилиште *бди* и *покрива* сва насеља смештена у пиротској котлини и њеном залеђу на Влашкој планини и пространој Старој планини. До сада усамљени налаз мермерне иконе Зевса и Хере из Паклештице на обронцима Старе планине индицирао би једино потенцијално светилиште локалног значаја (Вулић 1934, 55, бр. 43). Таква су највероватније и светилишта смештена јужно од мутације Транслитус, ближе код Сукова и даље код Поганова (Вулић 1941–1948, 306 бр. 71–72; Пејић 2015, 336–338, 543).

Имајући у виду гранични положај светилишта са Белаве у римској Тракији територијални опсег обожаваоца култа Зевса и Хере захватао би регију до

следећег суседног или оближњих значајних културних средишта на планинским врховима. Будући да таквих нема у Горњој и Доњој Мезији, то се простиру североисточно, источно и југоисточно у унутрашњости провинције. Једини изузетак за сада је светилиште Света Тројица постављено на брду западно од кастела Тимакум Минуса у Горњој Мезији. Поред претпоставке да је светилиште било подигнуто у аутохтоној средини његова издвојеност пре иде у прилог да је основано од чланова трачких војних јединица стационараних у кастелу и досељених оријенталаца из цивилног дела насеља (Petrović 1995, 33–34, 46–48; Јовановић 2008, 183). Специфичан и усамљен је и случај посветног натписа Хери из Сврљига од стратега Пољске Дентелетике (Иванов 2004, 84–85).

На основу досадашњих истраживања и открића већа суседна планинска светилишта документована су на југоистоку у пределу западног ободног дела Софијске котлине. За прво на Петровском крсту (1206 м) код Драгомана претпоставља се да је било посвећено Сабазу и Трачком коњанику, премда је нађена и вотивна икона Хере и Хероса. Подигнуто је на највишем врху западног дела планине *Чепън* која је сличног облика у виду кречњачког гребена и правца пружања као и део Белаве на коме је наше светилиште Зевса и Хере. Једнака је и висинска разлика од око 400 м надморске висине од подножја, Драгоманског блата исто као што је нешто удаљеније Барје у Пироту. Светилиште чини правоугаони храм (12,8 x 5,1 м исток-запад) од две просторије делимично удубљен у природан терен. Поседује изванредн поглед на Софијску котлину, удаљено 8 км северозападно од мансија Мелдија (Вълчев 2015, 133, 227–228).

На издуженом брду Мека Црџв (892 м) између Драгомана и Сливнице подигнуто је друго светилиште у вртаци (45 x 30 м), само 3 км северно од мансија Мелдија. Налази се опет на кречњачком терену, али сада на нижем брду средишњег дела краћег побрђа *Три уши* истог правца пружања запад-исток као и планина *Чепън*. Овде је висинска разлика 300 м, нешто нижа сада од Алдомировског блата – подножја брда на коме је светилиште. Њега чини темнос у оквиру саме вртаче, храм (7,1 x 6,6 м, северозапад-југоисток) посвећен Асклепију и монументални олтар. Међутим, овом култу са примарном ијатричком функцијом није био приоритет добра видљивост крајолика тако да је оно смештено у вртаци, а не на бољој позицији у непосредном окружењу терена (Вълчев 2015, 24–25, 48, 229–233).

Са друге стране вероватна мања светилишта Зевса и Хере посведочена су у близини претходних. Прво, североисточно од Драгомана код Тудена на римском утврђењу (градишту) свакако је локалног карактера намењено за насеља у годечкој котлини. Такође, месног карактера је и светилиште код Росомана смештено југоисточно од Сливнице (Вълчев 2015, 228, 238).

Светилиште на Марковој штрапки налази се на северозападној граници римске Тракије и представља једно од два најзападнија светилишта Зевса и Хере као и других аутохтоних култова који су преузели хеленску иконографску матрицу. Друго је Долни Козјак на југозападу исте провинције. У подножју нашег светилишта долином Нишаве свакако пролази један од главних античких путева Балкана, дијагонални пут, а недалеко источно и кроз мансио Ту-

рес. У римским градовима – Сердици и Пауталији, на чијим територијама је најзаступљенији култ главне божанске дијаде у провинцији Тракији, налазе се храмови Зевса и Хере под јаким утицајем хеленистичко-римских религијских обреда. Већ у путним станицама и емпорионима он је релативно умањен, док је код оних светилишта у њиховој близини додатно смањен. Ипак, и у њима и даље превагу носи грчко-римски култни карактер у односу на остала ванградска светилишта са доминантним трачким карактеристикама. То се огледа у изградњи светилишта састављених од теменоса, храмова и олтара и у њима похрањених дарова у виду профилисаних жртвеника и вотивних икона са посветним натписима или без њих (Вълчев 2015, 155–156, 174–175, 182–186, 194).

Када се обухвате све откривене вотивне иконе нађене на Марковој штрапки, приметна је њихова разноликост у облицима, начину израде и уметничким вредностима. Зацело су квалитетнији рељефи знатнијег уметничког израза настали у већим центрима какав је оближњи мансио Турес или чак Сердика. То опет говори о напреднијој хеленизовано-романизованијој средини уз главни путни коридор (Вълчев 2015, 183–184). Изгледа да једини потврђени градски магистрат – булевт са једне посвете долази из најближег трачког града (Dana 2009, 194). Његов прилог култне представе трачког Зевса и Хере и као приватног лица потврђује регионални значај светилишта. Остали вотивни споменици слабијих ликовних својстава вероватно су рад локалних мајсторских радионица приложени од обожаваца слабијег имовног стања. Дисперзивност вотивних плоча иде у прилог ширем кругу посетилаца и поклоника светилишта на Белави који су долазили из окружења, али и из удаљенијих средина.

Постојање римског светилишта трачког култа Зевса и Хере на Белави може се ставити у шири временски оквир од 2. до 4. века наше ере како се иначе углавном датује веровање у ову божанску дијаду у провинцији Тракији. Да ли је близина главног царског пута и раних хришћанских центара у Сердици, Наису и Ремесијани допринела процесима у супротном правцу да су паганска светилишта уз путне артерије Римског царства рушена раније у односу на она из унутрашњости, тј. разарана крајем 4. и почетком 5. века наше ере (Вълчев 2015, 169, 173–175), сада у касноантичкој провинцији Средоземна Дакија, установиће једино археолошка проучавања.

Библиографија

- Arslan Anil, 2018, *Lokal gods and sanctuaries in Mylasa*, MSc Thesis at Finance, Aydin.
- Ботушарова Лилия, 1948, Антични паметници от България, *ГПНМ*, I, 49-56.
- Burkert Walter, 1996, *Greek religion*, Blackwell Oxford.
- Ђирић Јован, 1965, *Географија Пирота, аспект примењене географије*, Пирот, Новинско-издавачка установа „Слобода”.
- Dan Dana, 2009, *Inscriptions inédites de Macédoine et de Thrace: in Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 168 (2009), Bonn, 187–195

- Димитров, Д. П., 1933, Антични паметници отъ Ст.-Загора и нейната околностъ, *ИБАИ VII*, 291–312.
- Дончева Иванка, 2004, За култа и паметниците на Зевс Збелсурд в Тракия, *Епохи* 1–2, Велико Трново 2006, 41–56.
- Филов Богдан, 1912, Антични паметници в Народния музей, *ИБАД III*, София, 1–52.
- Геров, Борис. 1969. Проучвания върху Западнотракийските земи през римско време, III, *Годишник на Софийския университет-Филологически факултет*, 1968, 62, 2: 120–239.
- Gočeva Zlatozara, 2000, Les temples dans les villes et les sanctuaries Thraces sur leur territoire dans la province de Thrace, *BCH* 38, 185–192.
- Христов Иван, 2014, *Светилище на Зевс и Хера на връх Кози грамади в Средна гора*, Национален Исторически музей-UNICART.
- Иванов Марио, 2004, Надписът на стратега Διουσις Δεμοσθενους, *Археология* 1–2, 83–86.
- Јовановић Александар, 2007, Храмови у Равни (Timacum Minus), у: *Огледи из античког култа и иконографије*, ФФЦАИ Београд, 175–188.
- Јовановић Александар, 2008, Трачко светилиште на Белави код Пирота, *Зборник НМН*, 16–17, Народни музеј Ниш, 55–70.
- Кацаров Гавраил, 1911, Антични паметници из Бугарија, *ИБАД II*, 175–190.
- Кацаров Гавраил, 1914, Светилище на Зевса и Хера при Копиловци (Кюстендилско), *ИБАД IV*, София, 80–112.
- Кацаров Гавраил, 1927, Антични паметници из Бугарија, *ИБАИ IV*, 81–120.
- Кацаров Гавраил, 1932, Антични паметници из Бугарија, *ИБАИ VI*, 117–134.
- Кацарова Веселка, 2005, *Пауталия и нейната територија през I–VI век*, АИМ София, РИМ Кюстендил, Велико Трново, Фабер.
- LIMC 1997, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII/1, Zürich, Düsseldorf.
- Милановић Драган, 2015, Археолошки локалитет Станичење – Маџилка код Пирота, у: *Вотивна двоколица из Станичења код Пирота*, ур. Д. Рагковић, Народни музеј Београд, 19–29.
- Младенова Јанка, 1966, Към култа на Зевс и Хера в нашите земи, *Археология* 3, София, 34–38.
- Palagia Olga, 2018, Visualising the gods in Macedonia: from Philip II to Perseus, *Pharos* 22, 1, 2016, 73–98.
- Пејић Предраг, 2009, Представа Трачког коњаника из манастиришта св. Николе код Пирота, *Зборник НМБ XIX-1*, Београд 2009, 271–280.
- Пејић Предраг, 2014, Вотивни натпис из Великог Суводола код Пирота – прилог проучавању култова и топонимије у области Туреса, *Гласник САД* 30, 189–206.
- Пејић Предраг, 2015, *Античка топографија пиротског краја*, докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Petrović Petar, 1995, Inscriptions de la Mésie Supérieure, III/2, Timacum Minus et la vallée du Timok, Beograd.

- Петровић Петар, Јовановић Светозар, 1997, *Културно благо књажевачког краја, археологија*, Археолошки институт Београд, Завичајни музеј Књажевац.
- Stibbe M. Conrad, 1991, Bellerophon and the Chimaira on a Lakonian Cup by the Boreads Painter, in: *Occasional Papers on Antiquities, 7, Greek Vases in the J. Paul Getty Museum*, 1991, 5, 5–12.
- Тачева-Хитова, Маргарита. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.*, София: Наука и изкуство.
- Велков Иван, 1934, Новооткрити старини, *ИБАИ VIII*, 447–467.
- Вълчев Иван, 2015, *Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I-IV век)*, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София.
- Вулић Никола, 1934, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА 77*, 29–83.
- Вулић Никола, 1941-1948, Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик 98*, 281–318.
- Williamson Christina G., 2012, *City and sanctuary in Hellenistic Asia Minor. Constructing civic identity in the sacred landscapes of Mylasa and Stratonikeia in Karia*, PhD diss. University of Groningen.

Predrag Pejić

NEW VOTIVE ICONS OF THE THRACIAN CULT OF ZEUS AND HERA ΣΟΥΙΔΕΠΗΘΝΟΣ AND THE ROMAN SANCTUARY ON “MARKOVA ŠTRAPKA” ARCHEOLOGICAL SITE ON BELAVA MOUNTAIN NEAR PIROT

Summary

The Thracian sanctuary of Zeus and Hera on the Belava Mountain was devastated almost two decades ago after sixteen centuries of peaceful tranquility. It is understood that its repeated destruction was initiated by the centuries-old economic power of the West and the insatiable desire to own antiquities. Thus, ignorant and greedy local treasure hunters destroyed a Roman cult building and the spiritual values, torn from the ancient times from the western Thracian area, ended their journey as the lots at the auction houses.

The data on the existence of “Markova Štrapka” (Marco’s Footmark) Archeological Site, where marble icons of the Zeus and Hera cult were discovered by illegal excavations, were obtained only when the icons passed into the hands of various brokers and resellers in 2004. For more than a decade only two professional papers have been published covering a part of the found votive icons. The big question is whether their final number will be determined. This contribution adds four more icons purchased for the Museum of Ponišavlje in Pirot and three icons that were unfortunately not purchased.

All four icons, now in the possession of the Museum of Ponišavlje in Pirot, belong to the type of the presentation of the cult of Zeus and Hera, who perform libation from patera standing over the altar and/or eagle. They are mostly half preserved. In

one of them the presentation is expanded with the xoanons of three Nymphs at the foot of Hera. Several details stand out in the higher-quality reliefs in relation to the ones known so far. First Hera wears a Phrygian hat in one, while in the other detail she offers, together with Zeus, as a sacrifice over an altar, an object in the form of ritual bread or a lump of cheese. In that icon Zeus wears a tunic decorated with a net ornament, such as those from the Roman province of Caria, and in earlier presentations it is a type of ritual epitrachelion.

Only two of four museum icons have a small part of the preserved inscriptions that do not bring anything new and significant. However, the remaining three unpurchased representations have as the demonym the same name Σουιδεπτα, i.e., the name of the ancient settlement on Gradište from Veliki Suvodol at the foot of the Belava Mountain. It gave a local epithet to the sanctuary on “Markova Štrapka” (Marco’s Footmark). After all, the existence of the pedestal dedicated to Zeus and Hera of the same name was discovered later, which was part of the temple of the most important divine dyad. The sanctuary of Zeus and Hera is located on the upper part of the wide saddle of the limestone ridge of the Belava Mountain, near its top, which is called “Markova Štrapka” (Marco’s Footmark). It offers an extraordinary view of the Pirot valley and the surrounding mountains. The architecture of the devastated remains of the sanctuary was stated by the author’s prospection. Archaeological excavations have not been carried out. The cult building consists of a temenos, two temples and an altar. The walls of the cult buildings are made of crushed limestone and bonded with lime mortar. Cut and carved limestone in the form of squares was used at the entrances and more important parts of the construction. Some have holes for fastening by metal or wood. Temenos is of a west-northwest-south-southeast orientation with a wider entrance on the south side. In the northwestern half of temenos there are indications of the existence of one smaller temple while the other is presumed. A larger monolithic limestone block was found around the southeastern half of the temenos interior which probably formed part of the monumental altar. There is a pool for collecting rainwater at the bottom of the saddle in the natural rock.

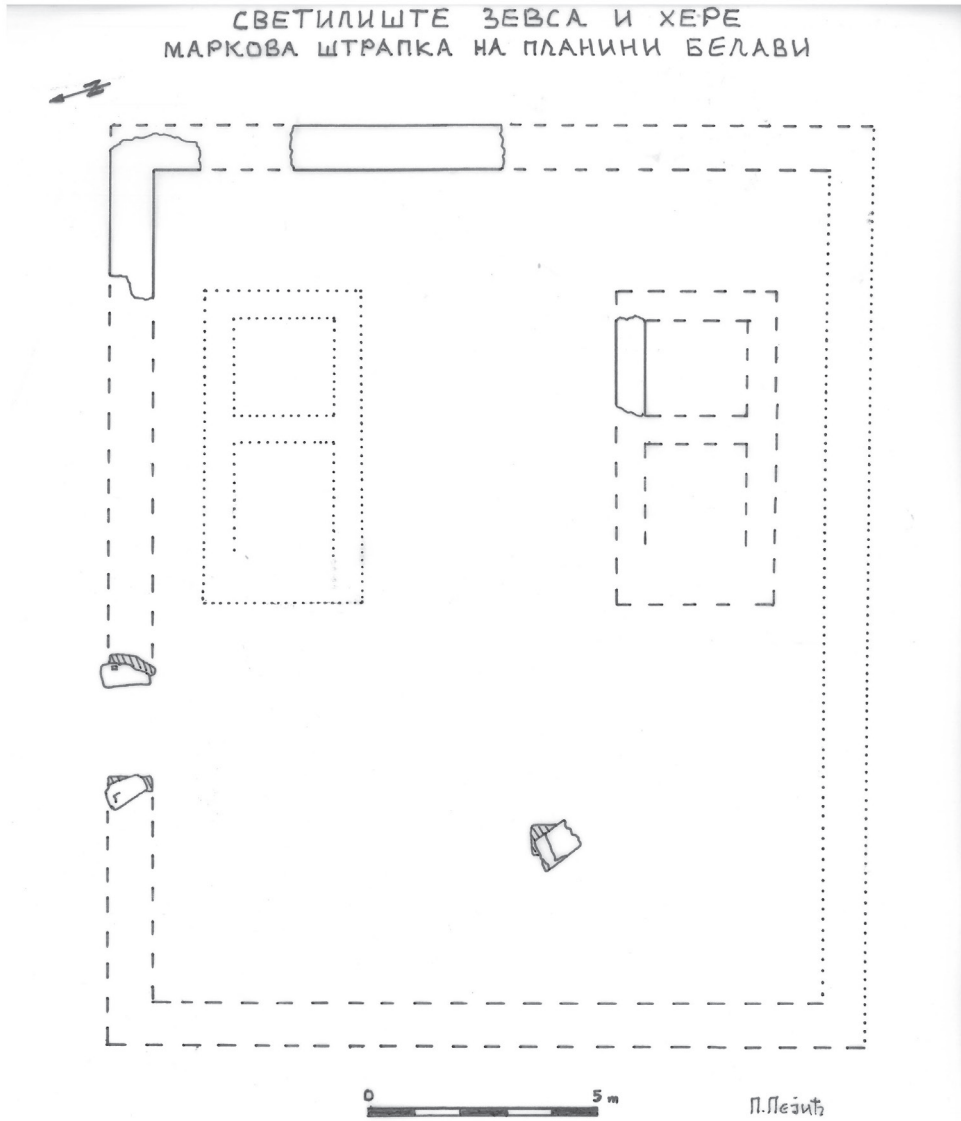
As already mentioned the sanctuary belongs to the Thracian cult of Zeus and Hera and it is connected to the settlement in the southwestern foothills of the same name. Together with another sanctuary from Dolnji Kozjak it represents the westernmost cult buildings in the Roman province of Thrace. In the foothills, next to the settlements in Veliki Suvodol, there are also significant Roman settlements in the villages of Blato and Staničenje, and to the east there is the most important mansio and emporion of Turres. Further east, along the edge of the Pirot valley, there are several larger settlements near Barje Čiflik and Gradište, then, in Rasnica, Sukovo, Krupac and Izvor.

Undoubtedly the mentioned surroundings of the sanctuary on “Markova Štrapka” (Marco’s Footmark) indicates that it was a regional religious center. In addition, the variety of shapes, types and production of attached votive icons testifies to the presence of worshippers from different and more distant areas. It belongs, according to its characteristics, to the type of intercity cult buildings and it is located topographically between sanctuaries that were built on mountain peaks and elevations. Besides that, the elements of architecture applied to the sanctuary of Belava Mountain that mimic ancient cult centers in the southern and eastern Roman provinces, although not in their more monumental expression, suggest that it is part of cultural communities and areas with advanced Hellenization and Romanization. It spread along the main royal

roads with road stations such as nearby Turre, from which the diagonal road passed through the northern foot of our sanctuary. This cultivation is a reflection of the first neighboring large Thracian city of Serdica, in whose city territory Turre was located, and a possible new argument is the appearance of a boule member as a private person on one of the marble icon dedications.

Finally, the question arises why our positive legislation and services for its implementation regarding the protection of cultural heritage have failed to protect the Thracian sanctuary of the main divine dyad on Belava and organize an archaeological study of the same. The answer lies in the same question why the more ethical and regulatory West did not leave the ancient heritage to rest in peace and to be explored in the areas where it was created and in whose museums it should be exhibited.

Прилог

Пл. 1. Светилиште Зевса и Хере на планини Белави

Слика 1. Мермерна икона

Слика 2. Мермерна икона

Слика 3. Мермерна икона

Слика 4. Мермерна икона

Слика 5. Панорама Пиротске котлине са светилишта Маркова штрапка

Слика 6. Основа западног довратника главног улаза теменоса

Слика 7. Обрађени квадар

Слика 8. Маркова штрапка, кречњачка греда са стрелицом

Слика 9. Светилиште са запада

Слика 10. Светилиште са истока

Слика 11. Југозападни угао теменоса светилишта

Слика 12. Широки откоп трагача за благом

Слика 13. Источни зид теменоса

Слика 14. Унутрашњост теменоса

ОРУЖЈЕ НАПАДНОГ И ЗАШТИТНОГ КАРАКТЕРА ИЗ РУШЕВИНА СРЕДЊОВЕКОВНОГ МАНАСТИРА СВ. НИКОЛА У КУРШУМЛИЈИ

Анстракт: У раду ће бити обрађени предмети који потичу из рушевина средњовековног манастира Св. Николе у Куршумлији и његове околине. Овај материјал, иако не потиче са систематских археолошких истраживања, изузетно је занимљив, првенствено због тога што потиче из остатака једне од првих задужбина српског владара Стефана Немање, али и због чињенице да је по подацима из инвентарне књиге, два од пет предмета који ће бити обрађени, Народном музеју Ниш даровао лично Коста Миловановић – Пећанац.

Кључне речи: оружје, манастир Св. Николе, Куршумлија, Коста Пећанац

У средњовековној збирци налази се пет предмета којима је као место налаза означен манастир Св. Николе у Куршумлији или његова непосредна околина. Овим радом биће обухваћено оружје нападног и заштитног карактера, тачније, два врха копља, врх партизане (спонтон), секира и фрагмент панцирне кошуље.

Предмети су у Музеј доспели као поклон, међутим за секиру и фрагмент кошуље, имена дародаваца нису позната. За врх партизане (спонтон), у инвентарној књизи средњег века на месту дародавца стоји име Косте Миловановића – Пећанца, међутим, овај предмет не спомиње се у документу о којем ће бити речи у даљем току рада. За два врха копља као податак стоји да је њих лично Музеју предао Пећанац. У Одељењу документације Народног музеја Ниш чува се и документ којим се ово потврђује. Наиме, приликом отварања Народног музеја Ниш 1936. године, који је у то време носио назив Историјско-етнографски музеј, Пећанац је као човек кога интересују старине и који сакупља исте, одлучио да дарује неколико њих које првенствено имају везе са постанком града Ниша, али и са осталим местима на читавој територији Моравске бановине. Ради се о следећим предметима: два копља, један старински кључ, један будак, једна мотика, две потковице, једна земљана лампица и једна медаља – споменница (прилог 1).¹

Коста Пећанац, након пробоја Солунског фронта септембра 1918. године, са својим одредом учествује у борбама за ослобођење манастира Високи

¹ НмН, Одељење документације, документ бр. 244 од 5. августа 1936. године.

Дечани и Пећи. После Пећи одлази у Андријевицу и Подгорицу где је дочекао уједињење Србије и Црне Горе, 26. новембра 1918. године. После рата био је као члан Демократске странке председник општине Куршумлија и посланик Косовске области (1927–1929). До почетка Другог светског рата, након преласка у Београд, био је председник Удружења четника и уредник листа *Југословенска стража*. У пролеће 1941. године враћа се у Куршумлију. Непосредно пред смрт, прелази из Куршумлије у Ниш, а потом у Соко Бању где је 5. маја 1944. године ликвидира².

Историја манастира

Манастир Св. Николе заједно са манастиром пресвете Богородице спада међу прве задужбине Стефана Немање, оснивача српске династије Немањића. Манастир Св. Николе у Куршумлији Стефан Немања је подигао између 1152. и 1166, а најкасније до 1168. године. Манастир се налази на платоу изнад Куршумлије, гледа на ушће Бањске у Топлицу, а иза манастира се уздиже омања планина Самоково.³

Шта се догађало са манастиром Светог Николе после Косовске битке и турског освајања Топлице 1453. године, није довољно познато. У овом периоду вођене су тешке борбе, па је манастир вероватно пострадао. Чињеница је, међутим, да прве конкретне вести потичу тек из прве половине XVI века, када се у изворима помиње извесни белоцрквански митрополит. Овај податак указује да се митрополија и поред свих проблема одржала, а помен Беле Цркве у титули митрополита сведочи да је седиште митрополије остало у цркви Светог Николе, истина сада у оквирима Охридске архиепископије. На основу истраживања Олге Зиројевић, знамо и да су обе Немањине задужбине у Куршумлији, судећи по плаћању годишњег прихода, биле активне у периоду између 1455. и 1530. године. У каснијем времену се не помињу, што наводи на закључак о њиховој опустелости. Интересантно је да 1661. године турски путописац Евлија Челебија, путујући кроз Куршумлију, помиње само једну опустелу цркву.⁴

Конзерваторско-рестаураторски радови и археолошка испитивања на овом локалитету започета су 1967. године и трајала су до 1980. године. У цркви је откривено неколико зиданих гробница. Око ње се налазила велика некропола која је служила хришћанском становништву неколико векова. Најстарији гробови потичу из последњих година XII и са почетка XIII века, а најмлађи се датирају у XVI век. Радове на овом локалитету су изводили Завод за заштиту споменика културе из Ниша и Народни музеј из Београда. Археолошким испитивањима је руководила М. Ћоровић-Љубинковић. Материјал се чува у Народном музеју у

² Станојевић 2001, 363–364.

³ Вуловић 1957, 3–22.

⁴ Миљковић 1998, 53–57.

Београду и у Музеју Топлице у Прокупљу.⁵ Материјал који ће бити обрађен у наставку рада не потиче са археолошких истраживања и чињеница да ови предмети представљају случајне налазе без контекстуалних података условила је да предмети буду анализирани са типолошког аспекта и да се коришћењем аналогичности из наше, али и околних земаља одреди време њихове употребе.

Копље

Врх копља листоликог облика (кат. бр. 1, Т. I) са два ивична сечива и доњим делом који је проширен за увлачење дршке пронађен је у рушевинама овог манастира. Код шупљег дела на крају се налази рупа неправилног облика. Аналогије налазимо на локалитету Селиште, у Орашцу код Лесковца у примерку датованом од II до VI века и Царичином граду, где су два оваква копља временски опредељена у VI, односно VII век.⁶ Слични примерци чувају се и у Народном музеју у Пожаревцу и датовани су у XIV–XV век.⁷ Врхове копаља који обликом одговарају нашим примерцима налазимо у околини Свилајнца на локалитету „Гробљиште” у селу Мачевац где је сличан примерак опредељен у период XIV–XV века и Деспотовцу, тачније у селу Златово на локалитету Главчина.⁸ У Голубачкој тврђави и околини Смедерева налазимо сличне примерке хронолошки опредељене у период XI–XVI века.⁹ Два примерка листоликих копаља пронађена у Пољани код Младеновца, односно у околини Краљева приписују се периоду словенске колонизације Балканског полуострва (VI–VII век) и обликом одговарају нашим примерцима.¹⁰ Приликом истраживања Рамске тврђаве евидентирани су идентични примерци датовани у XV–XVI век.¹¹ Три налаза чије налазиште није познато и један примерак из Калне датовани у XIV–XV век потврђују распрострањеност оваквог типа копаља.¹² Аналогије ван граница Србије налазимо у Русији, у примерцима датованим у XI век и у тврђави Перник у Бугарској.¹³ С обзиром на недостатак података, а на основу аналогичности које су датоване кроз читав средњи век, можемо да закључимо да је и наш примерак био у употреби током средњег века, мада би позни средњи век можда био приближнији период употребе.

⁵ Ћоровић–Љубинковић 1968, 188–192.

⁶ Ниношевић, Пешић, Јовић 2011, 35–36, 144–145, кат. бр. 105, 107.

⁷ Цуњак 2005, 11, 127–128, кат. бр. Т. 1, сл. 1–9, Т. 1/1–9.

⁸ Vetnić 1983, 140, Т. II, 11–12.

⁹ Поп–Лазич 1983, 188, кат. бр. 18, 20.

¹⁰ Pribaković 1966, 42–43, Т. X, III/261/25, Т. XI, IV/4.

¹¹ Цуњак 2008, 101–102, 116, кат. бр. 1, 8, Т. 1/1,8.

¹² Lalović 1982, 69–70, кат. бр. 2,3,4, Т. I, 2,3, 4.

¹³ Kirpichnikov 1966, 15, tip IV–IVa sl. IX/3, 4; Чангова 1992, 169, Обр. 154/6.

За примерак делтоидног облика листа (кат. бр. 2, Т. I) са благо наглашеним ребром, аналогије налазимо у Српској Црњи у примерку датованом у XIV век,¹⁴ као и у Војловцу код Лесковца где имамо налаз смештен у XIV–XV век.¹⁵ Слични примерци временски опредељени у XIV–XV век евидентирани су и у Кални, у Народном музеју у Врању и у Селенчи.¹⁶ Ван наше земље сличне примерке налазимо у тврђави Перник и Јабланцу код Сења.¹⁷ Примерци са делтоидним обликом листа карактеристично је наоружање античких времена,¹⁸ међутим, на основу осмоугаоног ојачања на прелазу из тулца у сечиво, ова копла можемо датовати у период XIV–XV века. Копља са делтоидним обликом сечива и тулцем често су приказана и на нашем средњовековном фреско-сликарству у овом периоду.¹⁹

1. Врх копља, Средњи век

Гвоздено копље које је добро очувано са два ивична сечива и наглашеним средишњим ребром. Бодило прелази директно у конични тулац који на крају има прстенасто ојачање где се примећују остаци нитне која је вероватно служила за причвршћивање. Изнад ојачања налази се перфорација неправилног облика.

Инв. бр. 300/Св.

Дужина – 31,1 цм; ширина – 4,5 цм.

Рушевине средњовековног манастира Св. Никола у Куршумлији – поклон Косте Миловановића – Пећанца 1936. године.

Објављено, Митић 2018–2019, 33.

2. Врх копља, XIV–XV век

Гвоздено копље које је добро очувано са две оштрице са стране и коничним шупљем тулцем. На 3,8 цм од бодила према крају тулца налази се испупчење у облику неправилног осмоугаоника, на чије је четири стране урезан по један кружић. На горњем делу сечива и са једне и са друге стране урезан је украс у облику таласа. На крају тулца налази се кружна перфорација која је служила за причвршћивање на копљиште.

Инв. бр. 299/Св.

Дужина – 37,0 цм, ширина – 5,7 цм.

Рушевине средњовековног манастира Св. Никола у Куршумлији – поклон Косте Миловановића – Пећанца 1936. године.

Објављено, Митић 2018–2019, 34.

¹⁴ Миловановић 1985–1986, 116, кат. бр. 285.

¹⁵ Ниношевић, Пешић, Јовић 2011, 38, 14, кат. бр. 117; Алексић 2001, 196, 209, кат.бр. 1, сл. 1/2.

¹⁶ Lalović 1982, 70, кат. бр. 9; Митровић 2010, 103, кат. бр. 263; Vinski 1958, 23, Т. V/21.

¹⁷ Чангова 1992, 169; Šercer 1972, 91, кат. бр. 260, Т. 29, примерак датован у XIV–XVI век.

¹⁸ Bishop, Coulston 2003, 124.

¹⁹ Шкриванић 1957, 79, сл. 38–40.

Партизана (спонтон)

Као посебан примерак издваја се врх партизана (спонтона) из рушевина средњовековне цркве Св. Николе у Куршумлији (кат. бр. 3, Т. I). Састоји се од издуженог сечива које се у доњем делу завршава мањим бочним крилима. Са једне и друге стране угравирани су по две особе у ратној опреми у ставу борбе. Функција помоћних сечива јесте да зауставља ударце непријатељских мачева. Ово оружје јавља се у XV веку и у почетку је бодило било у облику издуженог троугла па су га зато називали и „воловским језиком”. Каснији облици имају помоћна сечива у облику обрнутог полумесеца. Било је веома делотворно и убрзо је постало најпопуларније церемонијално оружје.²⁰ Попут хелебарде са којом дели сличан ток развоја, постала је застарела када су се појавила прва ватрена оружја, иако је остала у примени и током XVI и XVII века, али као церемонијално оружје почасних гарди. Аналогије сличне нашем примерку налазимо у Повијесном музеју Хрватске,²¹ али и у западној Европи у примерцима датованим у XVI–XVII век.²²

3. Врх партизана (спонтон), XV–XVII век

Врх партизана у облику троугла са помоћним бочним крилима. Са једне и друге стране угравирани представе две особе у ратној опреми у ставу борбе. Изгравирана је и друга половина дршке. Између предњег дела и дршке испупчење у облику прстена, које је гравирано, као и њена дршка. На средини дршке, сфера у облику прстена. Доњи део дршке је шупаљ, а отвор је горе ужи, а доле шири.

Инв. бр. 229/Св.

Дужина – 45,0 цм; ширина – 13,0 цм.

Рушевине средњовековног манастира Св. Николе у Куршумлији – поклон 1958. године.

Необјављено.

Секира

У рушевинама средњовековне цркве Св. Николе у Куршумлији (кат. бр. 4, Т. II), пронађена је и секира са затупљеним, косо постављеним и проширеним сечивом у доњем делу, док су са стране два увучена лука. Површина сечива је украшена инкрустацијом. По Г. Шкриванић секире које су украшене инкрустацијом другим металом јесу бојне секире.²³

²⁰ Oakeshott 2000, 56.

²¹ Šercer 1980, 10, Tabla III/3.

²² Lepage 2005, 107, 117.

²³ Шкриванић 1957, 96–97.

Доласком Турака облик секире је еволуирао, односно, створен је нови тип, па је примљено и ново име „балта”, којој и наш примерак припада.²⁴ Сечиво је код балте закошено ка секиришту и обично је украшено инкрустацијом сребра, злата и месинга у облику витица и у *rumi* стилу. Балте су ван борбе ношене на десном рамену, код коњице су усарачене (опшивене) у кожу, вешане о ункашу на седлу, као и буздован и бојни чекић.²⁵ Балта се с успехом употребљавала против панцир-кошуља. Израђивала се у два облика, ранији – арапски, када је секира са широком формом и персијски (ирански) код које је форма ужа.²⁶ Секире су у том периоду служиле као ознака чиновна коњаничких официра, па су из тих разлога биле богато орнаментисане.²⁷ Секире оваквог облика најраније се датују у XV век, а у употреби су све до XVIII века.

4. Секира, XV–XVIII век

Секира је направљена од гвожђа. Дршка секире обложена је кожом која је већим делом поцепана и недостаје. Сечиво је затупљено, косо постављено и проширено у доњем делу, а са стране су два увучена лука. Сечиво је инкрустирано сребром у плетеним шарама и тачкицама.

Инв. бр. 305/Св.

Дужина држаље 40,0 цм; ширина секире 16,2 цм; дужина ушица 7,0 цм.

Околина рушевина средњовековног манастира Св. Николе у Куршумлији – откуп пре Другог светског рата.

Објављено, Митић 2014, 33–34.

Део панцирне кошуље

Део панцирне кошуље која се чува у средњовековној збирци Народног музеја Ниш (кат. бр. 5, Т. II) направљен је од увијене гвоздене жице. Ради се о фрагменту састављеном од ситних увијених алкица димензија 16,0 x 10,0 цм. Панцирна кошуља направљена на исти начин чува се такође у овој збирци и датована је у период XIV–XV века.

Аналогије налазимо у селу Доња Ржаница у Будимљанској жупи у Црној Гори, Никшићким Рудинама и у Шћепанграду, на саставу река Пиве и Таре где је пронађен фрагмент панцирне кошуље. Ови примерци датовани су у XIV–XV век.²⁸ У селу Добрави близу Крагујевца пронађено је неколико фрагмената панцирне кошуље, који по облицима сачуваних делова и начину спајања алкица

²⁴ Аствацатурян 2002, 182.

²⁵ Ћурчић 1943, 79.

²⁶ Аствацатурян 2002, 83.

²⁷ Шкриванић 1957, 97; Теиновић 2008, 73; Аствацатурян 2002, 182; Кирпичников, Медведев 1985, 310, Т. 127, 3; Голубева 1987, 102, Т. XLIII/14.

²⁸ Шкриванић 1957, 145.

указују исто на западно порекло и XIV–XV век. Панцирна кошуља нађена у Доњем Вакуфу на простору Босне и Херцеговине има висок оковратник, док једна друга, са непознатим местом налаза, има мали оковратник. Обе кошуље се могу датовати у XIV век. Панцирне кошуље нађене у Прозору, Фочи и Почитељу пре одговарају XV неголи XIV веку.²⁹ Поред ових кошуља које су вероватно западног порекла, има и неколико комада оријенталног порекла из турског периода.³⁰ У Котору се спомињу у времену од 1431. до 1444. године панцирне кошуље са оковратником (*самиса уна идест рансериа де феро сум коларино*), затим без оковратника (*уна рансериа*), па „арапска” панцирна кошуља (*унам суам рансериам Агаби*) итд. Наведене кошуље су употребљавали људи из Зете.³¹

Панцири, односно панцирне кошуље, свакако су најмасовније и основно одбрамбено средство ратника у доба Немањића.³² Због недостатка материјала за њихово проучавање, често су коришћене као извори и фреске са приказима наоружања из тог периода. Тако имамо приказе панцирних кошуља у Нерезима, Старом Нагоричану, Карану, Дечанима, Матејићу и Каленићу.³³ У првој половини XV века биле су у употреби панцирне кошуље, најпре кратке, затим до колена, без рукава, а по средини су биле стегнуте опасачем. Већ крајем XV века, а највише у XVI веку, панцирне кошуље се лепо израђују и састављају се занитованим карикама. По типологији М. Цуњака, панцирна кошуља из Ниша би била уврштена у други тип. На основу литературе која је коришћена и аналогича које су претходно наведене, датовање оваквих панцира иде од XII до XV века, с тим да би XIV–XV век био прикладнији период за њихову употребу.

5. Део панцирне кошуље, XIV–XV век

Фрагмент панцирне кошуље од гвожђа састављен од увијених мањих плочица. Свака од њих је занитована.

Инв. бр. 308/Св.

Дужина – 16,0 цм, ширина – 10,0 цм.

Рушевине средњовековног манастира Св. Николе у Куршумлији – поклон 1936. године.

Закључак

Овај рад је имао за циљ да представљањем нападаог и заштитног оружја које се чува у средњовековној збирци Народног музеја Ниш, а потиче из ру-

²⁹ Исто, 146.

³⁰ Шкриванић 1957, 146; наведене кошуље се налазе у Земаљском музеју у Сарајеву под бр. 49, 50, 51, 52 и 54.

³¹ Ковијанић, Стјепчевић 1957, 176.

³² Стијеповић 1954, 73.

³³ Шкриванић 1957, 142–143.

шевина манастира Св. Николе, допринесе бољем разумевању средњовековног периода на територији Куршумлије. Свакако да је и веома занимљива чињеница да су кат. бр. 1 и 2, поклони које је лично Музеју уручио четнички војвода Коста Миловановић – Пећанац.

Будући да су секире и копља најзаступљеније врсте нападаг наоружања, могло би се рећи да је на овим просторима средњовековни период био буран и испуњен честим сукобима, што потврђују и историјски извори. Поред проблема са хронолошком детерминацијом материјала, још већи проблем настаје када тај исти материјал покушамо да припишемо разним етничким структурама којима су ови простори били пролазна станица као што су Авари, Турци, Кумани или словенском и касније српском живљу који су овај простор трајно населили. Наиме, иако су неки типови наоружања карактеристични за неку популацију, нема сумње да су их у средњем веку користиле разни народи.

За копља откривена у рушевинама манастира Св. Николе, која су на основу изгледа тела, тулца и других детаља разврстани у два типа, можемо да претпоставимо време употребе у касном средњем веку. Откривена копља са нашег простора слична су примерцима који су коришћени на осталим деловима Србије истога времена. Употребљавала су се за борбу, али и као почасно оружје.

Партизана (спонтон) по облику тела и украшавању овакви облици среће се од краја XV века, а најбројнији су у XVI–XVII веку и западног је порекла.

Секира као оружје за ударање заступљена је са једним примерком. По облику тела, сечива и лежишта за држаље можемо да закључимо да се ради о примерку који се користио у османско–турском периоду јер се ради о облику карактеристичном за њихову војску, тачније офицере – балти, датованом у период од XV до XVII века.

У складу са развојем нападаг, развијало се и заштитно оружје. Оклоп је у средњем веку доживео највеће промене. Поред верижног оклопа, који представља једну од најстаријих врста оклопа, додавањем плоча на осетљиве делове, долазимо до пуно ливеног оклопа који се надаље развијао. Српски владари поручивали су веће количине заштитног оружја. Фрагмент панцирне кошуље из манастира Св. Николе датован је у период XV–XVI века.

Представљено оружје је део културне баштине некадашње Моравске бановине и његове околине и као такво представља и драгоценост сведочанство које значајно употпуњује сазнања о свакодневном животу и догађањима на овим просторима у прошлости.

Литература

Аствацатурјан 2002 – Э. Г. Аствацатурјан, *Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея*, Санкт-Петербург 2002.

Bishop, Coulston 2003 – M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman military, from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 2003.

- Vetnić 1983 – S. Vetnić, Medieval weapons and implements deriving from the Middle Morava basin, *Balcanoslavica* 10, Beograd 1983, 137–157.
- Vinski 1958 – Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskoga kaganata, *Opuscula archaeologica* vol. 3, Zagreb 1958, 13–55.
- Вуловић 1957 – Б. Вуловић, Црква Св. Николе код Куршумлије, *Зборник Архитектонског факултета* III, Београд 1956–1957, 3–22.
- Голубева 1987 – Л. А. Голубева, *Поволжские финны, в Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва 1987.
- Кирпичников 1966 – А. Н. Кирпичников, *Древнорусское оружие* 2, Археология СССР – Свод археологических источников, Ел – 36, Москва – Ленинград 1966.
- Кирпичников, Медведев 1985 – А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев, Вооружение, у: *Древняя Русь, город, замок, село*, Москва 1985, 298–363.
- Ковијанић, Стјепчевић 1957 – Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, Цетиње 1957.
- Lalović 1982 – A. Lalović, Srednjovekovno oružje iz Narodnog muzeja u Zaječaru i Zavičajnog muzeja u Knjaževcu, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* 2, Bor 1982, 69–85.
- Lepage 2005 – J. D. G. G. Lepage, *Medieval armies and weapons in western Europe – An Illustrated History*, Jefferson, North Carolina and London 2005.
- Миловановић 1985–1986 – Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије – од позне антике до 1690. године*, Београд 1985–1986.
- Миљковић 1998 – Д. Миљковић, *Распеће вечности – Цркве и манастири куршумлијске области*, Ниш 1998, 53–57.
- Митић 2014 – С. Митић, Секире из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног музеја Ниш бр. 23*, Ниш 2014, 21–28.
- Митић 2016–2017 – С. Митић, Прилог проучавању средњовековног дефанзивног наоружања, *Зборник Народног музеја Ниш бр. 25–26*, Ниш 2016–2017, 9–17.
- Митић 2018–2019 – С. Митић, Оружје насађено на велике дршке из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног музеја Ниш бр. 27–28*, Ниш 2018–2019, 23–37.
- Митић 2020 – С. Митић, Прилог проучавању средњовековног хладног оружја за сечу и убадање, *Зборник Народног музеја Ниш бр. 29*, Ниш 2020, 243–253.
- Митровић 2010 – Г. Митровић, *Каталог метала I*, Врање 2010.
- Народни музеј Ниш, Одељење документације
- Ниношевић, Пешић, Јовић 2011 – М. Ниношевић, Ј. Пешић, С. Јовић, *Хладно оружје: каталог музејске збирке I*, Лесковац 2011.
- Oakeshott 2000 – E. Oakeshott, *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge 2000.
- Petrović 1976 – Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976.
- Piletić 1982 – D. Piletić, Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u Vojnom muzeju, *Vesnik Vojnog muzeja* 28, Beograd 1982, 53–77.

- Поп-Лазих 1983 – П. Поп-Лазих, Каталог средњовековног оружја и опреме у Историјском музеју Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, Београд 1983, 161–195.
- Pribaković 1966 – D. Pribaković, Prilog hronologiji naoružanja Slovena u VI i VII veku, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12, Београд 1966, 23–69.
- Станојевић 2001 – С. Станојевић, Народна енциклопедија српско – хрватска – словеначка. Књ. 3, Н – Р, Нови Сад 2001, 363–364.
- СТИЈЕПОВИЋ 1954 – Н. Стијеповић, *Српска феудална војска са кратким прегледом војне историје*, Београд 1954.
- Теиновић 2008 – Б. Теиновић, *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике Српске, Каталог музејске збирке I*, Бања Лука 2008.
- Ђоровић–Љубинковић 1968 – Љ. Ђоровић–Љубинковић, Ископавања комплекса цркве светог Николе код Куршумлије, *Археолошки преглед* 10, Београд 1968, 188–192.
- Ћурчић 1943 – V. Ćurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik hrvatskog državnog muzeja*, god. LV, Sarajevo 1943, 78–82.
- Цуњак 2005 – М. Цуњак, *Средњовековно оружје и опрема ратника са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево 2005.
- Цуњак 2008 – М. Цуњак, *Рам и Рамска тврђава кроз векове*, Пожаревац – Смедерево 2008.
- Чангова 1992 – Џ. Чангова, *Крепостта Перник VIII–XIV в.* том III, Софија 1992.
- Šercer 1972 – М. Šercer, *Staro oružje na motki, katalog muzejskih zbirki VII*, Zagreb 1972.
- Šercer 1980 – М. Šercer, *Oružje u prošlosti*, Zagreb 1980.
- Шкриванић 1957 – Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

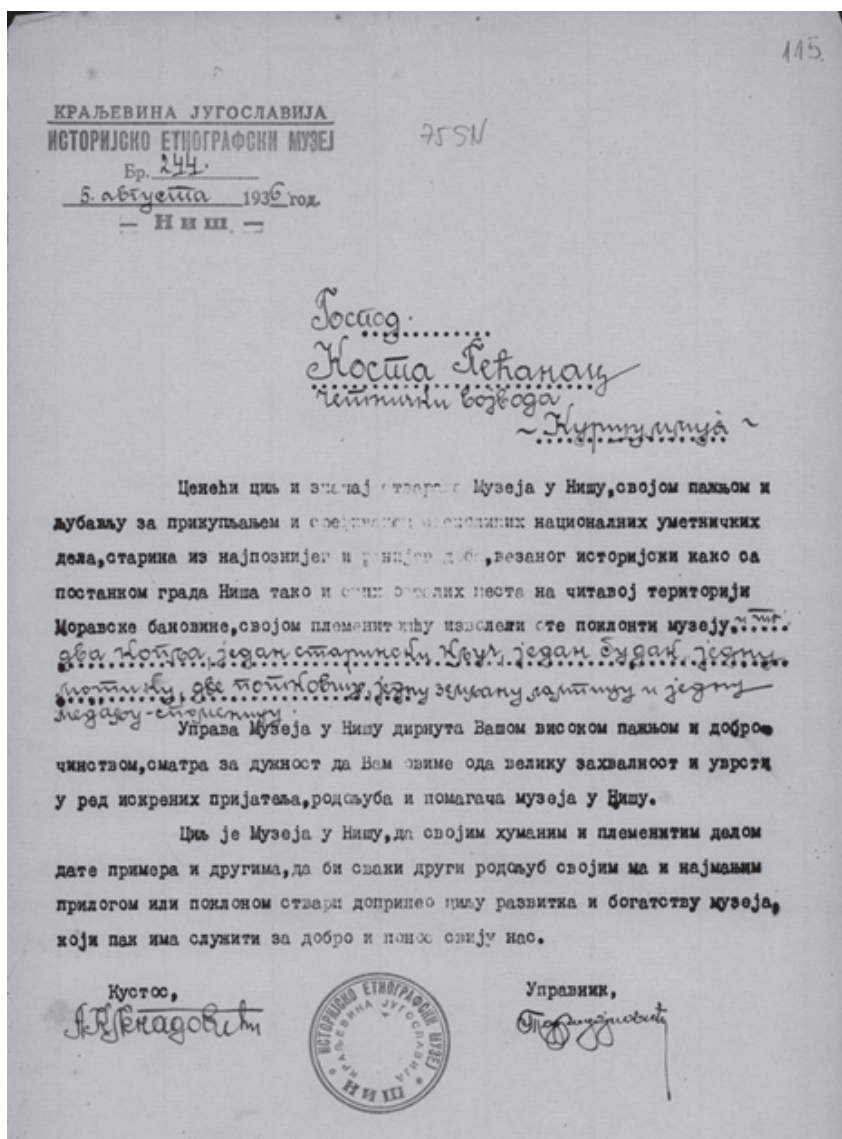
Slobodan B. Mitić

WEAPONS OF ATTACK AND DEFENSE FROM THE RUINS OF THE MEDIEVAL MONASTERY OF ST. NICHOLAS IN KURŠUMLIJA

Summary

This paper deals with the processing and analysis of five objects that are stored in the medieval collection of the Niš National Museum and originate from the ruins of the medieval monastery of St. Nicholas in Kuršumlija or from its immediate surroundings. The real curiosity regarding these cases is that the two spearheads are the gift from the Chetnik duke Kosta Milovanović - Pećanac, as evidenced by the document from the Documentation Department. The Inventory Book of the Middle Ages records that the partisan (spontoon) is also the gift from Pećanac, but it is not mentioned in the previously mentioned document, so we can only assume that it is so. The main problem relates to dating because it is a random find, outside the archaeological context. Considering that, the only way in which these objects would be

determined chronologically are analogies, i.e., parallels from closed archeological units with the help of which the time of use of these objects was approximately obtained and which we find both in our localities and in neighboring countries, but also in Russia and Bulgaria. The published material is a part of the Niš National Museum medieval collection fund, and since some of these objects are the gift of one of the most controversial personalities of the first half of the 20th century they certainly deserve the attention of professionals and the general public.

Прилог 1 – Документ бр. 244 од 5. августа 1936. године (НМН, Одељење документације)

Т. I, (слева на десно), копље, кат. бр. 1; копље, кат. бр. 2; партизана (спонтон), кат. бр. 3; фото: Жељко Цајић, Р-1:3

Т. II, (слева на десно), турска секира–балта, кат. бр. 4; фрагмент панцирне кошуље, кат. бр. 5; фото: Жељко Цајић, Р–1:3

ИСТОРИЈА
HISTORY

УСПОМЕНЕ ПЕТРА ИКОНОМОВИЋА, СВЕШТЕНИКА И БОРЦА ЗА СЛОБОДУ

Апстракт: Прота Петар Икономовић записао је своје Успомене, представљајући основне податке из свог рада на ослобођењу Ниша од Османлија. У невеликом делу, скромно и ненаметљиво описао је неке од важних подухвата које је чинио. Лик проте Петра Икономовића налази се на централном месту на рељефу „Заклињање устаника” Колета Рашића, на постаменту споменика Ослободиоцима Ниша.

Кључне речи: Петар Икономовић, споменик Ослободиоцима Ниша, Коле Рашић, књаз Милан Обреновић, заклетва устаника, ослобођење Ниша од Турака

На централном нишком тргу посвећеном краљу Милану Обреновићу налази се споменик ослободиоцима Ниша, који сведочи о бурној историји и вековној тежњи за слободом. Монументални споменик дело је вајара Антуна Аугустинчића и свечано је откривен 28. јуна 1937. године.¹ Први Одбор за подизање споменика формиран је још 1897. године али су ратови и друге околности дуго одлагали његову изградњу. Коначно је 1933. године расписан конкурс, којим је дефинисано идејно решење споменика – статуа са рељефима на постаменту, који ће обележавати најзначајније моменте ослободилачке борбе за Ниш, од времена Турака до ослобођења у Првом светском рату.²

Статуа коњаника (Моравац на коњу), израђена од бронзе, у природној величини, са заставом у руци, представља ослободиоца.

На постаменту се налазе четири рељефа – Заклињање устаника Колета Рашића 1874. године; Улазак краља Милана и ослободилачке војске у Ниш 1877. године; Заклетва регента Александра Карађорђевића на одлуку о борби за ослобођење свих Јужних Словена 1914. године и Улазак краља Петра и престоноследника Александра са ослободилачком војском у Ниш 1918. године.

За тему овог рада најинтересантнији је рељеф заклињања устаника Колета Рашића. На њему су представљени устаници које је предводио Коле Рашић, како се у кући Михаила Божићараца, 24. фебруара 1874. године заклињу да ће

¹ Марина Влаисављевић, У славу храбрих ратника и палих ослободилаца, *Нишки весник* 5, Ниш, 2000, 3.

² *Ибид.*

се борити за слободу.³ Иако је Рашић био вођа, централно место на рељефу припада свештенику који их заклиње. То је прота Петар Икономовић, велики борац за слободу српског народа и ослобођење Ниша.

Петар Икономовић је био патриота без премца и цео свој живот је посветио борби за националне интересе. Написао је аутобиографски текст, чији се препис, под називом „Успомене Петра Икономовића”, чува у Епископском двору у Нишу (прилог). Текст нам својом непретензиозношћу показује колико су људи тог доба били патриоте, без компромиса и страха, спремни да дају све од себе за слободу. Читајући текст, написан лаконично и без емоција, наш први утисак је да је сав тај његов национални рад текао лако и просто, без тешкоћа и напора, без опасности по живот Петра и његове породице. Ако поставимо његово дело у историјски контекст, схватамо да је он свесно ризиковао све за постизање ослобођења.

Књажевина Србија је седамдесетих година 19. века започела снажну кампању за формално одвајање од Турске. У исто време, вршене су припреме за ослобађање јужних крајева Србије који су се налазили под турском влашћу.

Књаз Милан Обреновић је радио на јачању војске, неопходне за такав подухват. Поред тога, радио је директно на повезивању са будућим устаничким снагама, што је видљиво и у „Успоменама свештеника Петра Икономовића”. Сви ови напори довели су да успешног ослобођења Ниша и јужних крајева 1878. године и добијања пуне независности после Берлинског конгреса.

Петар Икономовић се родио 1849. године, од оца Јована Поповића и мајке Марије.⁴ Отац му је био свештеник а по његовој дужности *иконом* (благаяјник) узео је касније своје презиме. Петров отац један је од најзаслужнијих за изградњу Саборне цркве Свете Тројице (Силаска Св. Духа на Апостоле). Он је био задужен за скупљање прилога за подизање нове цркве. Такође је и аутор прогласа којим се Срби града Ниша позивају да дају свој допринос изградњи Саборног храма. Сам Петар Икономовић је касније био парох у овој цркви. Оригинал овог прогласа чува се у Историјском архиву града Ниша. Из родног дома Петар Икономовић је понео патриотско васпитање, продубљено помагањем у раду Атанасију Петровићу – чувеном Учитељу Таси.

У свет конкретне националне акције ушао је са својим оцем 1872. године, што описује у својим „Успоменама”. По налогу књаза Милана, заједно са оцем упутио се у Сарајево да преда поруку Сави Косановићу, а у вези са припремама за ослобођење Босне. После успешно завршене мисије, књаз Милан га обавезује да продужи стопама свог оца, и као свештеник и као национални радник. Без оклевања је прихватио опасни задатак.

Пут Петра Икономовића ка свештеничком звању и испуњењу књажевог налога није био лак. Мирни стил, којим описује те судбоносне догађаје, показује колика је била његова храброст и решеност да узме учешће у подухвату који је могао да га кошта главе. Митрополит Виктор, који је у Нишу поку-

³ Ђакон Далибор Мидић, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 115.

⁴ Никола Арсић, *Из живота проте Петра Икономовића, Пешчаник 16*, Ниш, 2018, 152.

шао да спроведе бугаризацију, није услишио његову молбу да га рукоположи у свештеника. Ни поновљена молба није услишена. Митрополит Виктор је био изразито против овог чина, свестан преваге националне струје над пројектом бугаризације. Трећа молба је поткрепљена изјавом Петровог оца да се неће мешати у верска питања али и енергичном акцијом Колета Рашића. Митрополит га је рукоположио за ђакона 15. фебруара⁵ а већ сутрадан за свештеника.

После рукоположења прота Петар Икономовић благосиља и заклиње српске побуњенике на челу са Колетом Рашићем, 24. фебруара 1874. године.

Ова завера је имала изузетан политички значај за ослобођење Нишког и Пиротског санџака. У њој су учествовали највиђенији представници српског народа из тих крајева. Преко ове групе ишла су упутства за припреме коначног ослобођења од Турака. Завереници су положили следећу заклетву:

„Заклињемо се Свемогућим Богом Јединим, да ћемо верно и братски, сложено радити противу петвековне крвопије, а у име миле нам и жељне слободе и династије лозе Обреновића. Тако браћо, слошки, да ће нама милостиви помоћи, а ускоро нам дати да развијемо победоносну заставу нашег јединоверног Обреновића на бедему Нишком. Ура, Ура, Ура! Живио нам наш омиљени витешки Књаз Милан М. Обреновић IV! Живела Мати Србија!”⁶

Турске власти су сазнале за заверу и почео је прогон завереника. Већина њих, укључујући и Колета Рашића, прешла је у Србију, склањајући се од смртоносне претње. Петар Икономовић је продужио свој заверенички рад, све док и њему није запретила опасност. При покушају преласка границе ухапшен је и заточен у габровачком манастиру Свете Тројице. Смртну казну избегао је јер је кривица за заверу пребачена на Хаџи Петра Д. Поповића, свештеника, осуђеног на 101 годину затвора, који је већ пребегао у Србију.

После ослобођења, Петар Икономовић је наставио са својим родољубивим радом. За своју заслуге за независност и ослобођење одликован је Таковским крстом V степена, 1878. године.

Иако се неуморно борио за слободу против Османлија, није био национално и верски искључив. Томе сведочи његово писмо министру унутрашњих послова, којим га моли да размотри могућност да се муслимани из Босне, који је напуштају због аустроугарске окупације, населе у Србији.⁷

Са супругом Зојицом имао је 16-оро деце. Умро је 29. јануара 1914. године.

Прота Петар Икономовић је живео и радио у сложеном и херојском времену, које је тражило одважне људе. Сву своју енергију дао је за слободу, не жалећи да положи живот за њу, ако је потребно. Свестан свог великог дела али веома скроман, у основним цртама написао је своје „Успомене”, које нам показују како схватити своју животну мисију. Када постоје идеали и јасан циљ, све тешкоће могу се превазићи.

⁵ Сви датуми су по старом Јулијанском календару.

⁶ ИАН, Varia 572/2, предмет број 17, стр. 15.

⁷ ИАН, Varia 572/2, предмет број 2.

Прота Петар Икономовић 1903. године, архива Епархије нишке

Заклетва виђена оком вајара А. Аугустинчића на фризу
Споменика ослободиоцима Ниша

*Полагање заклете пређ свештеником Петром Икономовићем
за заједнички рад свих крајана на ослобођење Ниша од турског ропства извршено на дан 24. фебруара 1874. год.*

Организатори:

Вође: Никола Коле Рашић, Ниш; Петар Икономовић, свештеник, Ниш; Михајло Божидарић, Ниш; Ђорђа Блесавец, Ниш; Коџа Митровић, Ниш; Ђорђе Степановић, Ниш.

Усташи:

*Матеја Радојевић, Саблево; Ђорђе Милошевић, Језовица; Сава Стојановић, Орљаци; Петко Митровић, Баланице; Голуб Модић, Ерсеница; Трајко Живковић, Печевље;
Стојан Белић, Селеница; Дана Марчић, Јајорци; Дана Стојановић, Ветушница; Младен Милековић, Лалице; Пера Лебанац, Сечаница; Мила Чинуровић, Гужоци;
Дана Стојановић, Барбаи; Милош Степановић, Ерсеница; Миленика Ђорђевић, Ерсеница; Дана Петровић, Чапљаци; Спасо Данић, Барбаи; Вукосје Растић, Ерсеница;
Стојанка Јовић, Лалице; Стеван Митић, Лалице; Станко П. Божидарић, Горње Међурово; Ђорђе Крстић, Горње Међурово; Станко Була Стојановић, Белице.*

*Одобрена репродукција и продаја на основу дозволе Министарства културе од стране Јавне агенције за друштвену заштиту број 5280 и Министарства просвете од стране за уметност и књижевност бр. 6206.
Умилковачко издавање.*

Заклетва тајног Нишког комитета 24. фебруара 1874. године

Прилог:

Текст „Успомена свештеника Петра Икономовића”

Моја биографија од постанка мога рођења па до последњег часа мога живота.

Рођен сам 1849. год. јуна 16-ог у четвртак у вече у сат три уочи петак.

Крштен сам 1849. год. јуна 19-ог у недељу.

1866. год. маја осмог у свету недељу прстеновах моју попадију Зојицу.

1868. год. 12. маја венчах се са мојом попадијом Зојицом.

1874. год. 16. фебруара субота првопосна на да Св. Тодора рукоположи ме за јеродијакона преосвећени Виктор, а 17. фебруара 1874. г. у недељу православну произведе ме за свјаштеника госп. Виктор митрополит Нишки.

О мојој биографији наводим следеће:

1872. г. маја 12. поверена нам би мисија ослобођења и уједињења Српства и то блаженопочишег књаза српског Милана, госп. Митрополита Михајла, госп. Риста Радивоја Милојковића и Ранка Алимпића као што рекох исте 1872. год. маја 12-ог. Позваше мога оца Јована Поповића Икономом и мене лично у митрополији. Ту застадосмо књаза Милана, Ристића, Радивоја Милојковића и Ранка Алимпића у митрополији. Књаз Милан упита мога сина и мене како смо допутовали из Ниша? Како су Турци у Нишу? Како живе грађани Нишлије с Турцима? Чине ли Турци зулум хришћанима и пређе одмах на ствар. Рече моме оцу: Господине прото, ја сам Вас позвао преко високопреосвећеног митрополита са сином, да вас упитам, ви имате у Босни у Сарајеву сестру неку. Оћете ли ићи код ње да се видите са њом, а и нама учините једну услугу, као Србин. Ја сам рад да ослободим народ српски преко границу и продужим мисију мојих предака. Вама господине прото и Вашем сину Пери поверавамо следеће: Ви ћете се одавде из Београда кренути у Босни за Сарајево. Ову моју поруку писмену, а и усмену, изручићете вођи устанка, госп. Сави Косановићу, архимандриту. Да је моја жеља и мога народа српског да се једном Српски народ ослободи ига турског, итд.

16-ог маја 1872. год. крену се мој отац Јован Поповић Икономом из Београда за Босну у Сарајево код своје сестре Магде, понев са собом својеручно писмо г. Сави Косановићу од књаза Милана. То писмо књажево заковасмо га у ципелу испод пенцета у ковано. У повратку из Сарајева у Београд мој отац одседе у митрополији код госп. митрополита Мијаила, ово је знао архимандрит Нестор и Коста Црногорац, сви су свуда проводили по Београд мога оца, а и сам г. Коста Црногорац, водио је мога оца Јована и до дворца књаза Милана.

По извршеној поруци књажевој 1873. год. позвани бисмо и опет од књаза Милана, митрополита Михаила, госп. Јована Ристића и Ранка Алимпића, поверише и опет нама жељу српског владара да извршимо у Нишу заверу против петвековног тиранина, и то овак: Књаз Милан рече, господине прото ви сте Ваше учинили, требали би и данас да продужите, али нећемо да вас више

моримо. Ви сте стар човек, а и теби, требала би замена да се једном одморите. Зато наређујемо Вама да Ваш син Петар продужи Ваше предузеће. Њему стављамо у дужност, да он продужи и даље. Моја је – рече књаз Милан воља и мога народа да се Колу Рашићу и друговима учини једна завера како би и они били готови за устанак и придруже се устанку Босанско-херцеговачком. То ћете се постарати, Ви Перо, вашег оца да замените. Што пре тражите од оног Бугарина Виктора да Вас произведе за свештеника и да Ви учините заверу Рашићу и друговима за ослобођење и уједињење Српства. То Вам стављам у дужност, и оде књаз Милан. Остадосмо са митрополитом, Ристићем, Радивојем Милојковићем и Ранком Алимпићем. Наредише ми да одмах поднесем молбу Синоду и владици Виктору за рукополагање.

По доласку из Београда исте године у Нишу, поднесосмо молбу Синоду у коме је председавао владика Виктор, а чланови били су: попа Станоје, попа Илић, попа Сотира Међуровачког отац, прота Младен, Жила Адамушевић, Цека Преметарац и остали. Синод одби моју и мога оца молбу, с тим велећи нећемо гркоман, ми имамо муку од његовог оца попа Ване Иконома, а доцније имаћемо већу муку од његовог сина као млада човека. Кад постане свештенник правиће нам сметње. После њиховог решења, поднесосмо молбу још једну и другу и опет нас одбише. Поднесосмо и трећу молбу, на њој ставише решење овако: пошто и по трећи пут моли Иконом за његовог сина да се рукоположи за свештеника, то решавамо следеће:

Јован Поповић Иконом даће следећу својеручну обавезу да неће више мешати се у парохији и у другим стварима општим и да стави у молби како је много стар, ћорав, сакат, не види ништа и да се неће мешати у никакве ствари опште, итд.

Ово овакво решење достависмо Његовом Високопреосвеиштенству митрополиту Михаиљу. После извесног времена, добисмо наређење да исту онакву молбу поднесемо Синоду па ако се и ка тој молби оглуше и не хтедну да ме рукоположи Виктор владика митрополит Мијаило наређује, да одмах одемо у Београд и да ће ме послати у Цариград, патријаршији да ме тамо у патријаршији рукоположе за свештеника у Нишу. Док је дошао оваки одговор од митрополита Мијаила, Коле Рашић лично отиде г. владики Виктору, нешто милом, нешто силом и претњом, ондак се реши владика Виктор те ме рукоположи за свештеника и то овако:

1874. год. 15. фебруара за дјакона, 16-ог истог месеца за свештеника, а 24. фебруара 1874. год. учиних заверу, заверим, закунем Николу Рашића и другове на Часном Крсту и Светом Јеванђељу за ослобођење и уједињење Српства у кући Мијаила Божидарца.

Петар Икономовић, свештенник нишки

Marina Vlasisavljević

MEMORIES OF PETAR IKONOMOVIĆ, PRIEST AND FREEDOM FIGHTER

Summary

At the monument to the Liberators of Niš, among other key moments, the oath of the insurgent Kole Rašić from 1874 is presented. The central place on the relief belongs to the Petar Ikonomović, a priest from Niš, who swore in the conspirators. Priest Ikonomović is an extremely interesting person, a prominent and fearless fighter for liberation and Serbian national identity. He wrote Memoirs, a transcript of which is kept in the Episcopal House in Niš, in which he outlined his life and the most important moments of his patriotic work. Modestly and laconically, he told the story of his beginning of work on the liberation of the Serbian people, ordination to the priesthood and swearing in the insurgents. The text Memories is an integral part of the work.

УЧЕШЋЕ ГРАЂАНА НИША У ПРОТЕРИВАЊУ НЕМАЧКИХ И
АУСТРИЈСКИХ ВОЈНИКА 1918. ГОДИНЕ
(ПРИЛОГ ОСЛОБОЂЕЊУ НИША У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ)

Анстракт: У време буна и устанака, као и у борбама за ослобођење и независност Кнежевине Србије (1876–1878) и ратовима за ослобођење и уједињење Краљевине Србије (1912–1918) – српско цивилно становништво имало је значајног удела. Нарочито у отпору војним и цивилним окупаторским властима при чему је и страдало у великој мери. О суделовању становништва у протеривању непријатеља на крају Првог светског рата није сачувана велика архивска грађа, па је највише података за овај рад коришћено из објављене литературе и ратних забележака двојице нишких ратника (лична архива). На основу доступних извора обрађени су последњи месеци непријатељске окупације 1918. године, антиокупаторско организовање грађанства, приближавање српске војске и учешће становништва у помоћи српској војсци и завршним борбама за ослобођење Ниша.¹

Кључне речи: Ниш, Бугари, Немци, Аустријанци, Моравска дивизија, грађанска самозаштита

Евакуација Бугара из Ниша и непријатељска стрепња
од новог народног револта

Након капитулације бугарске војске 29. септембра 1918. године савезничке снаге добиле су нове задатке. Прва српска армија под командом војводе Петра Бојовића са Коњичком дивизијом требало је да дејствује долином Мораве, што брже избије у нишки рејон, поседне важан комуникацијски чвор, ослободи Ниш и на тај начин пресече главне саобраћајнице Бугарске с Немачком и Аустроугарском. Привремено је била ојачана француском Коњичком бригадом, која се налазила код Скопља.²

¹ Учешће српског становништва у протеривању непријатељских снага на крају Првог светског рата није засебно обрађивано у нашој историографији; подаци се фрагментарно налазе у многобројним расутиим записима. Године 1958. објављен је чланак Богумила Храбака („Учешће становништва Србије у протеривању окупатора 1918. године”), где је преко података из доступних извора приближена ова врло мало позната ратна епизода из националне историје. Нажалост, у поменутом чланку нашег академика није подробније обрађен отпор цивилног становништва у завршним борбама за ослобођење Ниша.

² Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, Београд, 1967, 462; Bogdan Krizman, „Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918”, *Historijski zbornik*, XIV/1962, Zagreb, 168.

У првој половини октобра Прва армија готово је стигла до Ниша. Команданти су се суочили са дилемом: да ли да се одмах нападне двоструко јачи непријатељ, укопан на одлично уређеним положајима, или да се сачекају појачања па тек тада пређе у напад. Противно наређењу генерала Франшеа Д'Епера (Franchet d'Esperey), Српска врховна команда донела је одлуку да се непријатељ код Ниша нападне одмах и овај град ослободи, а потом продуже операције са циљем продирања ка Дунаву и Сави. У Д'Епереовој инструкцији од 4. октобра стоји да Прва српска армија у том часу наступа према Нишу, постајући тако општа претходница савезничким снагама.³

Немачка одбрана је почела да се организује одмах након сазнања да је Солунски фронт и стратешки пробијен. Најпре је појачана пруга Скопље–Ниш, а немачки министар војни као подршку послао је комплетну дивизију. Складиште у Нишу већ је било празно, па је тражено да муниција пристигне што је могуће пре. Ово је било важно и за топове који су били послати у Бугарску, чиме је ова чланица Централних сила одиграла још једну антисрпску улогу. Мада се према споразуму о примирју обавезала да обустави свака даља дејства и помоћ непријатељским снагама у даљем рату, учествовала је у помоћи немачкој дивизији да се мирно транспортује са њене територије, преко њених железничких линија, и затим учествује у одбрани Ниша.⁴⁵

Немачко војно заповедништво у потпуности је изгубило поверење у војнике Двојне монархије који су нешто мањи отпор српској и француској војсци пружили код Врања и од тада се све до Ниша нису ни сретали. Тако је читав терет одбране главног нишког правца пао на леђа немачких војника.

Немачки команданти били су свесни српске моћи након незадрживог продора из Македоније, па су за сваки случај и пре одсудног напада размештали поједине јединице и институције у правцу Крушевца. Овде је по свој прилици требало да организују другу одбрамбену линију у случају пада Ниша. Поред тога, ситуација у самом граду није ишла на руку Немцима. У извештају немачког обавештајног одељења у августу 1918. године наводи се да је дошло до сукоба између немачких и бугарских официра и да су из града на Велики Јастребац побегли поједини аустроугарски војници који притом траже да се повежу са четницима. До једног сукоба са тим бегунцима дошло је у пределу Јужне Мораве и на Копаонику.⁶

³ В. Krizman, *n.d.*, 168–169.

⁴ *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи 1913–1918*, Том II (1916–1918), док. № 438, София, 2005, Върховна главна квартиршеф на германския Генерален щаб на германската действаща армия, Берлин, 23.08.1918; док. № 495, Меморандум на Кралското пруско Военно министерство за германските доставки на муниција и военно оборудване, Берлин, 29.09.1918.

⁵ Војни архив (даље: ВА), фонд Војске Краљевине Србије (даље: ВКС), пописник (даље: п). 3, кутија (даље: кут.), 83, фасцикла (даље: ф.), 1, документ број (даље: док. бр.), 27, лист (даље: л.), 10.

⁶ Архив Србије (даље: АС), фонд Војни генерални гувернман у Србији (даље: ВГГ), одељење VIII (даље: VIII), документ број (даље: док. бр.), 1183, № 286, K.U.K Militär General-Gouvernement, Belgrade, 01.05.1916, str. 1; док. бр. 1185, № 311, K.U.K Militär General-Gouvernement, Belgrade, 01.05.1916, str. 2.

Поред нелојалности Аустроугара, немачкој команди главобоље су задала и бугарске цивилне власти, док је војна врхушка и даље била чврсто антисрпски опредељена. Бугарске војне власти су последњих месеци окупације главну пажњу усмериле на српске ратне заробљенике који су се налазили у Моравској области и стварали комитете за илегалну акцију са преосталим четничким групама. Само је у јуну 1918. године евидентирано 27 чета и 129 четника. Постојала је оправдана стрепња од покретања нове велике четничке активности услед предстојеће офанзиве савезничких снага на Солунском фронту. Војводе Пећанац, Радовић, Влаховић и друге истакнуте вође народног устанка били су још увек живи и лако су могли покренути нови устанак, а нарочито алармирати ратне заробљенике. Поред тога осам српских официра пребачено је илегалним каналима у Бугарску како би организовали бекство ратних заробљеника из логора у Старој Загори. Од 16 бегунаца, укључених у акцију, побегла су четворица и успела да се некако прикрију у Нишу. У периоду од 1. јуна 1917. до 1. августа 1918. године, на подручју Моравске области заробљено је укупно 1.454 српска војника – бегунца из бугарских логора. Ово је био јасан знак да постоји још таквих бегунаца који су представљали потенцијалну опасност. Како би се предупредио најгори сценарио, наређена је ригорозна контрола на железничким пругама због могућих диверзија. Нарочито на прузи од Софије и Ћуприје кроз Ниш и даље за Куманово, што је могло имати погубне последице за бугарску армију у Македонији. Предузете су и посебне мере опреза како би се предупредила потенцијална убиства. Такође је требало онемогућити слетање авиона са српских официрима или агитаторима, јер се тако нешто већ показало као подесан начин за преношење важних информација.⁷

Начелник Војно-инспекцијске области Морава (Моравската војно инспекциона област), пуковник Петар Дрвингов (Петър Дървингов), 14. августа 1918. наредио је радну, делимичну и пуну борбену готовост за све војно-позадинске органе у Нишу. Обавештајне службе у првом реду ангажоване су за контролу грађанства, као и Планински водови и различите команде. Војници из гарнизона су и даље коришћени за потребе прикупљања жетве и за спречавање шпекулантских радњи (опште распрострањена појава последњих месеци – прим. аут.). Официри су били задужени за безбедност на железничким пругама. Обавештајна активност је била на највишем нивоу услед постојања опасности од четничке акције, те су се на железничким пругама, пет километара у свим правцима, налазили припадници Ополченске бригаде који су редовно одржавали везу са командама. У самом граду, поред појачане контроле над главним интендантским магацином, удвостручено је и улично патролирање. Планинским водовима придодати су и редовни војници. Наређено је и активирање свих позадинских органа.⁸

⁷ Архив Југославије (даље: АЈ), Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре (1919-1929; даље: 334), фасцикла (даље: ф), 643, број јединица описа (даље: јед.оп.), 1903-1904, Заповѣд по Моравската Областна Војна Инспекција, № 15, Ниш, 01. 08. 1918. г, стр. 1-2.

⁸ Исто, 2-3.

Нишко ромско становништво са карактеристичном ношњом, непосредно пред ослобођење града, у близини својих чатмара, саграђеним још у доба Турака (Централен Државен архив Софија)

Упркос предузетим мерама у августу, пробој Солунског фронта у првој половини септембра предодредио је даљу судбину бугарских војно-позадинских органа у граду и лојалиста за које су тек предстојали тешки дани.⁹ Бугарски војници су приликом бекства опустошили бројне магацине са храном и другим материјалом. Тако је стање снабдевања немачких војника било и отежавајуће и забрињавајуће.¹⁰

Моравска војно-инспекцијска област је званично престала са радом 29. септембра, након што је Бугарска затражила примирје, док је војно и чиновничко особље (њих 130), отишло у Софију, где ће ова обласна команда бити и расформирана. Са њима су возовима отишле и оне јединице које су потпадале под њену команду, као и школа за подофицире бугарске војске. Евакуисана је и тзв. експедициона болница, која се налазила у згради Инжењеријске касарне. У њој је било смештено 550 бугарских рањеника, углавном довођених са Со-

⁹ Лична архива (даље: ЛА), Добривоја Илића из Београда, Ратне забелешке Живојина Стојића из Ниша, припадника 2. чете Железничког одреда (непагиниране стране; у даљем: Ратне забелешке Живојина Стојића).

¹⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 66, ф. 12, док. бр. 15, л. 1.

лунског фронта. Ова болница је по пристизању у Софију предата француским војницима.¹¹

Узнемиравање, препади и заробљавање непријатељских војника које су спроводили српски војници, али још и више сељаци и варошани, дубоко је забрињавало немачке власти. Посебан проблем су представљали ови потоњи, јер се у пуном обиму потврђивао револт домаћег становништва. Приликом незадрживог похода Прве српске армије од Куманова до Ниша, становништво је у више наврата суделовало у борбама са окупаторским трупама. Тако су непријатељски одред који се 6. октобра повукао од Цепа преко Дикаве на Мачкатицу напали мештани села Дабина и Мачкатица. Мештани Накривања код Врања заробили су првих дана октобра једног окупаторског војника, док су нешто касније сељаци села Мачкатице заробили 21, а мештани Црне Траве 27 непријатељских војника. Приликом уласка српских трупа у Врање, у гоњењу и хватању непријатељских трупа учешћа су узели и грађани.¹²

Извештај о хапшењу ратног заробљеника Душана Јерковића
у Нишу са фалсификованом објавом
(Архив Србије)

¹¹ Александар Динчић, Верољуб Трајковић, *Моравска дивизија у Првом светском рату 1914-1918*, Лесковац, 2018, 114-115.

¹² Богумил Храбак, „Учешће становништва Србије у протеривању окупатора 1918. године”, *Историјски гласник*, 3-3/1958, Београд, 1958, 29, 31.

Постојала је сарадња наоружаних мештана и претходничких одељења српске војске и када се није водила борба око насеља. У селу Трстени, јужно од Лесковца, нашла се 6. октобра група разбијених аустријских пукова под командом једног поручника, али су их сељаци са свега још неколико српских бораца разјурили по шуми, водећи борбу дуже времена.¹³

Обострана сарадња мештана и српских војника наставила се и приликом завршних борби за ослобођење Ниша. Борбе су званично отпочеле 9. октобра наступањем јединица Моравске дивизије из правца Заплања. Командант Моравске дивизије, пуковник Панта Грујић, претходно је наредио својим јединицама да образују лака одељења од војника који познају терен и да под вођством официра упадају у залеђе непријатељу, пресећу његову комору, кваре тешко пролазна места на путевима и железничким пругама и стално одређују у ова одељења мештане који се сами јаве. Други пешадијски пук, који је приликом завршних борби за ослобођење Ниша наступао у левој нападној колони, пред селом Горњи Барбеш (нишко Заплање), одмах је прихватио наређење. Притом је командант пука послао једну јачу официрску патролу са два борца родом из поменутог села да са још неким мештанима изврше потребна извиђања. Војници су обукли сељачка одеља, док су имали и по један пиштољ и две бомбе у џеповима. Опрезно су се кретали стазама и шумским путевима, примичући се заједно са локалним мештанима немачким положајима. Након што су прикупили довољно података, командант Моравске дивизије наредио је да се дивизија одмах упути према Нишу и пре непријатеља овлада гребеном Селичевике као кључним положајем око града.¹⁴

И на делу фронта који је покривао 3. пешадијски пук (дивизијска резерва) забележена је сарадња војника и сељака. Тако су 10. октобра, у вечерњим сатима, сељаци из Гркиње јавили да су немачки војници дошли у село, запалили многе куће и да народ бежи. И са положаја у селу Дукат видео се пламен који се дизао ка небу. Наређено је да се у правцу упаљеног села упуте два батаљона. Док су се батаљони припремали за покрет око поноћи, поједине истурене чете су са неким наоружаним сељацима већ водиле борбу надомак Драшкове кућине и код Гациног Хана.¹⁵

С друге стране, јединице које су надирале ка Нишу из правца Топлице добијале су наређења да се што више повезују са локалним становништвом које је добро познавало прилике. Тако је командант Коњичке дивизије енергично захтевао 10. октобра од 5. коњичког пука да организује становништво за борбу са противником.¹⁶

¹³ Исто, 31.

¹⁴ Радоје Костић, „Други пешадијски пук „Књаз Михаило” у борбама за ослобођење Ниша октобра 1918. године”, *Зборник Народног музеја Ниш*, број 18-19, Ниш, 2010, 111; Б.Храбак, *н.д.*, 31.

¹⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 178, ф. 1, док. бр. 1, л. 81-83.

¹⁶ Б. Храбак, *н. д.*, 32.

Формирање грађанске самозаштите и помоћ српским војницима у нишким селима

Још један проблем у низу за окупаторску војску представљало је и илегално грађанско удруживање са циљем учествовања у завршним борбама, напада непријатеља с леђа и помоћи српској војсци. Заправо, радило се о препознатљивом *тајном завереничком комитету*, који је такође постојао у српско-турским ратовима, када се сељачко и варошко становништво организовало за помоћ у случају евентуалног савезничког или српског напада на Ниш. Знало се да српска војска напредује и да се приближава. Овај заверенички комитет као *грађанска народна самозаштита* формиран је за релативно кратко време. Чинили су га људи који су изгубили најмилије и који су желели да се непријатељима освете на самом крају рата. У овој организацији је било чак и жена, које су остале без мужева и синова. Ипак, мушко грађанство је преузело терет организације.¹⁷

Највећи проблем представљало је оружје. Ригорозним мерама и претњама смрћу, почевши од првих дана окупације, окупатори су га скоро потпуно одузели од народа. И Коста Пећанац је у свом дневнику и непосредно пред почетак Топличког устанка забележио овај податак.¹⁸

У време завршних борби за град велики број мушкараца одведен је на принудни рад. Видећи да се не може ослонити на помоћ својих савезника, немачка команда је преузела целокупну војну и цивилну власт у граду. Стога је извршена и регрутација једног дела мушког нишког становништва за присилни рад. Грађани су под стражом вођени да копају ровове за војнике на Селичевици и на Сврљишким планинама и том приликом многи су успели да побегну.¹⁹

Доста Нишлија није желело да преда пушке или пиштоље ни по цену живота. Скривеног оружја и понеке бомбе било је такође и у појединим кућама у оближњим селима или по воденицима поточарама. Грађани су имали обавезу да се наоружају ножевима, секирама и оним чиме су могли, као и да у току борбе плене оружје од погинулих непријатељских војника. Грађанска самозаштита такође је имала и одређено људство за вршење диверзија. Ти људи су имали задатак да секу телефонско-телеграфске жице, искључују струју, одшрафљују железничке шине и сл. Постојала је посебна група за преузимање цивилне власти у случају да се непријатељи повуку а српска војска и даље буде изван града. Акција је требало да почне чим се добију вести да се српска или савезничка војска налазе у првом суседном селу.²⁰

Одређени су и курири чија је дужност била да извештавају о ситуацији. Међутим, њихово ангажовање је нарочито било ризично јер су Немци убијали

¹⁷ Ратне забелешке Живојина Стојића.

¹⁸ Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917*, Београд-Нови Сад, 2017, 326.

¹⁹ ВА, ВКС, п. 7, кут. 78, ф. 1, док. бр. 1, Начелство округа Нишког-Анкетном одбору Народне скупштине, Ниш, 19. 12. 1919. г, стр. 17.

²⁰ Ратне забелешке Живојина Стојића.

свако лице које се затекне у близини војних снага, приликом заузимања или утврђивања положаја, у покрету и сл.²¹

Грађанска помоћ српској војсци била је од изузетне важности. Многе Нишлије су се последњих недеља и дана непријатељске окупације истицале у патриотизму и самопрегору. Тако је, на пример, Драгутин Стојановић успео да се преко ноћи извуче из града, пређе добро обезбеђену железничку пругу у близини Теле-куле и најзад пронађе српске војнике код Габровца. Војници су имали прилику да сазнају каква је ситуација у граду, али и добију корисне информације о непријатељском наоружању. Код Габровачког манастира, у једној напуштеној одаји нађен је добро скривени и нерасходовани непријатељски „мерзер”, који су потом српски артиљерци искористили у борбама.²²

Испоставиће се да је у време напада на град ово била највећа грађанска помоћ српским војницима. Наиме, другог дана интензивних борби, након сазнања о сакривеном „мерзеру” и потребним војничким елементима (исто тако нађеним), водник 3. брдске батерије, поручник Павле Лајковић, заједно са заробљеним аустријским поручником, дуго је одмеравао даљину приликом планираног гађања. Притом је из истог топа директно погодио немачки муницијски вагон на железничкој станици Црвени крст, док је ужасавајућа експлозија изазвала огромну панику међу немачким војницима, срушивши сваку наду у одбрану града. Пламен горућих вагона био је толико снажан и висок да се могао видети чак из запаљске Топонице. Такође, сачуване фотографије које су Французи начинили непосредно након уласка у град јасно показују да је након тог директног поготка све претворено у једно велико згариште. Српски артиљеријски поручник је за поменути ратнички подвиг одликован орденом Карађорђевог звезде са мачевима IV реда, а претходно похваљен од команданта Моравског артиљеријског пука.²³

Марш српских војника у селима надомак Ниша био је тријумфалан. Осим застава које су носили војници на коњима, сељаци су по правилу свечано дочекивали ослободиоце. Војници и старешине су по старим обичајима нуђени хлебом, вином и понекада воћем. Такође, мештани су с нестрпљењем чекали своју децу или мужеве.²⁴

С друге стране, дешавале су се и неке необјашњиве појаве. Пошто су српски војници приликом одступања 1915. године испраћени са капама-шајкачама, подераном одећом и обућом, а вратили се са гвозденим шлемовима и непрепознатљивим униформама, сељаци су понекад и бежали испред њих, мислећи да се ради о непријатељским трупама. Знајући да непријатељи употребљавају цивиле као живе штитове, српски војници били су опрезни приликом сваког њиховог појављивања.²⁵

²¹ ВА, ВКС, п. 7, кут. 78, ф. 1, док. бр. 16, Начелство округа Нишког-Анкетном одбору Народне скупштине, Ниш, 19. 12. 1919. г, стр. 3.

²² ВА, ВКС, п. 3, кут. 80, ф. 1, док. бр. 12, л. 2.

²³ ВА, ВКС, п. 6, кут. 539, ф. 1, рег. бр. 4/1, л. 134; л. 135; л. 136; Историјски архив Ниш (даље: ИАН), Збирка фотографија (даље: ЗФ), фасцикла (даље: ф), 89, фото 6053, 6054, 6055.

²⁴ Flora Sandes, *The autobiography of a woman soldier (a brief record of adventure with the Serbian army 1916–1919)*, New York, 1926, 158.

²⁵ Исто, 160.

Учешће грађана у борбама у Нишу и околини

У време завршних борби за Ниш, грађани су се далеко више истицали против окупаторских група.

Први пешадијски пук „Књаз Милош Велики”, као дивизијска претходница, већ је 11. октобра водио борбу на Горици са немачким коњичким јединицама (Уланима). Пошто су од избеглих грађана добијени корисни подаци да непријатељ планира велику евакуацију возовима, то је требало по сваку цену спречити. Издато је наређење да се са бомбашким одељењем упадне у град и пресече пруга. За овај задатак је одређен пешадијски потпоручник Станоје Ристић – Бунушевац, командант батаљона и још седам војника. Њих је требало да прате још неки придошли грађани који су и донели податке о непријатељским намерама. Притом, за српског официра ово није била прва таква борбена акција. Предводио је бомбашка одељења и на Солунском фронту, и то врло успешно, услед чега је одликован Карађорђевоом звездом са мачевима. Тако је у ноћи 10/11. октобра припремљен још један сличан подухват. У команди пука направљен је и детаљан план о ноћном уласку диверзантске групе и пресецању пруге. Притом је пругу требало разорити експлозивом. Група се са грађанима-путовођама успешно спустила са Марковог калеа, и преко Габровца доспела до Апеловца. Међутим, у време немачке евакуације из града појачана су била патролна извиђања немачких коњаника по свим квартовима. Експлозив је постављен, али испоставило се недовољно добро. По претходно добијеним обавештењима, експлозија је требало да уследи паралелно када и она приликом рушења железничког моста. На тај начин Немци не би могли имати представу коју су од експлозија изазвали њихови, а коју српски војници. Преурањена експлозија је алармила немачку патролу која је успела да за кратко време опколи ову групу. Према оквирној реконструкцији дешавања, по мрклом мраку дошло је до оштрог окршаја у којем је погинуо потпоручник Бунушевац. Тада су такође настрадали и цивили. Остала је непознаница како је касније, приликом уласка српске победничке војске пронађен на прилазима Старог гробља испод Горице. Из поменуте мешовите групе нико се жив није вратио, па није имао ко да сведочи.²⁶

За разлику од ове неуспешне ноћне акције, где је пак показано велико пожртвовање (Бунушевац је одликован другом Карађорђевоом звездом), далеко су успешније акције извођене у дану ослобођења Ниша. Један од претходничких батаљона Моравске дивизије је последњег дана борби (12. октобра) за разбијање немачке споља-

²⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 178, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 35; Ратне забелешке Живојина Стојића; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* (у даљем: *Велики рат Србије...*), књига 29 (даље: XXIX; Офанзива-други период: гоњење, друга фаза, надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог села ка Куманову и Велесу), Београд, 1937, 434, 486. Потпоручника Бунушевца су највероватније Немци рањеног заробили а потом и убили. Сахрањен је у породичној гробници нишке породице Адамушевић. На споменику је уписано: „Први весник слободе у Нишу поручник Станоје Бунушевац, погинуо 1918. године”.

шње одбране и коначног ослобођења извршио јак притисак са Горице.²⁷ Немци су дигли у ваздух и гвоздени мост на Нишави испред улаза у Тврђаву. Мост се повео у реку и направио благо латинично слово „в”.²⁸ То је конкретно значило да су се, осим снага које су се бориле на Горици и Бубњу, остали немачки војници повукли на десну обалу Нишаве. Предњи српски делови су након разбијања не тако организоване одбране на Горици око 12 сати ушли у град и почели да гоне Немце према Пантелејској цркви.²⁹ Ту су им се придружили и грађани, међу којима су били чак и дечади од 12 до 15 година. Становници су разоружавали деморалисане војнике и гонили их према Пантелеју. Овде су се поред мушкараца истицале и жене, нарочито оне чији су мужеви или синови одведени у интернацију или били убијени. Поједини Немци плаћали су људима да их не би открили српским војницима, док су други успели да се сакрију по оближњим селима, па чак и црквама и манастирима.

У исто време и јединице 2. пука су пробиле добро организовану одбрану на Бубњу и под јуришем продрли у град. Силовито су гонили немачке војнике који су местимично пружали отпор по улицама. Војници су успели да онемогуће непријатељским војницима да поруше објекте на железничкој станици и тако нанесу још већу штету граду и становништву. Онемогућено им је да запале последњи дрвени мост на Нишави. Након јаке ватре били су приморани да газе реку и спасавају се како знају и умеју. На тај начин је олакшан прелаз свих делова Моравске дивизије на другу обалу и даље гоњење немачких војника, који су бежали према Винику и даље правцем Каменица-Церје-Миљковац-Горња Топоница-Дражевац ка Алексинцу, где су намеравали да се пробију и споје са снагама које су организовале нову одбрану западније – на Делиграду. Српска војска им је затворила правац преко Јужне Мораве, истовремено онемогућивши уништавање монополског магацина и соларе, који су већ били минирани.³⁰

Значајно је напоменути да су у поменутим уличним борбама суделовали и поједини грађани. Неки од њих су излазили из својих домова, а други се још раније прикључили јединицама Гвозденог пука као добровољци.³¹

Нарочито су били деморалисани аустроугарски војници (посебно Аустријанци) којих није било много приликом одбране града. На пример, у оближњем Новом Селу, мештани ове општине применили су и једно ратно лукавство. Уз помоћ официрске заостале и скривене униформе, коју су обукли једном мештанину, принудили су аустријске војнике на предају. Притом су им запленили и оружје које су потом свима показивали. Нешто касније су ове непријатељске војнике спровели у

²⁷ Велики рат Србије..., XXIX, 538–539.

²⁸ ЈА Горана Ђирића, збирка фотографија Ниш (1915-1918), фото „Niche. 29.IX.1918” и „Разорен Нишавски гвоздени мост од непријатеља 1918 г-Ниш”.

²⁹ Велики рат Србије..., XXIX, 538–539.

³⁰ ВА, фонд Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије (даље: ДПП), персонални досије пешадијског капетана I класе Живка Оташевића, стр. 7; Мирко Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, Београд, 2010, 437, 438, 447; ЈА Милана Јовановића из Новог Сада, Ратни дневник Михаила Тодоровића, редова Моравског артиљеријског пука I позива из Доњег Власа (непагиниран).

³¹ Ратни дневник Михаила Тодоровића.

Ниш. Када су Аустријанци видели како су били обманути од обичних сељака, реч нису проговорили. За овај војнички подвиг приликом којег је заробљено 17 официра и 160 војника мештани су били похваљени за савесно служење отаџбини.³²

Ниш, који је званично био ослобођен у подне, чврсто су држале све јединице Моравске дивизије.³³ Британски адмирал Ернест Трубриџ (Ernest Charles Troubridge) је забележио да је у борбама за Ниш заробљено 8000 немачких војника, додајући да то „личи на потпуни дебакл“.³⁴

У граду је од јединица Моравске дивизије остао само 3. батаљон 3. пука. Војници су се разместили у касарни 2. пешадијског пука на Бубњу и у Тврђави као посадна јединица задужена за безбедност у граду и давање страже. Штаб дивизије је у прво време био смештен у Пантелејској цркви одакле је управљао борбама на левој обали. Трећи батаљон је добио задатак да сачека долазак једног батаљона Моравског пука III позива и да потом уђе у састав свог пука. Команду места у Нишу примио је пешадијски мајор Јаков Ненадовић.³⁵

Нишко становништво и немачки војници на улазу у Тврђаву последњих месеци окупације (лево – Лична архива Горана Тирића) и са првим српским војницима након протеривања непријатеља 12. 10. 1918. (десно – Војни музеј у Београду)

³² ВА, ВКС, п. 3, кут. 81, ф. 2, док. бр. 12/3, л. 7; Р.А. Рајс, *н.д.*, 268.

³³ *Велики рат Србије...*, XXIX, 534, 545.

³⁴ Драгољуб Живојиновић, „Дневник адмирала Ернеста Трубриџа као извор за српско-британске односе у 1918. години”, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе (Зборник радова са научног скупа)*, књига 7, Београд, 1989, 145.

³⁵ ВА, ВКС, п. 3, кут. 167, ф. 6, док. бр. 34/50, л. 2; *Велики рат Србије...*, XXX (Офанзива. Други период. Гоњење (друга фаза)-надирање I армије на север и излазак на Дунав и Саву. Пребацавање II армије од Велеса и Куманова на Косово и њено избијање на Дрину), Београд, 1937, 109, 146.

NISCH. Am roten Kreuz Bahnhof

Немачки војници на железничкој станици „Црвени крст“, код касарне 1. коњичког пука „Обилић“ (лево – ЛА Горана Ћирића) и поглед на исту железничку станицу након што је погођен немачки муницијски воз. Снимили Французи након уласка у Ниш 23. октобра 1918. године (десно – Историјски архив Ниш)

Ипак, још пре успостављања војне власти у граду, грађанство је преузело цивилну власт а што је у својим ратним белешкама забележио и капетан Јован Поповић, командант у 3. батаљону 3. пука:

„Са својом четом упао сам предвече у Ниш, потом сам ушао у градску већницу, где је испред постављене страже заседао председник са градским одбором. Кад сам отворио врата, узвикнуо је: 'Је ли могуће да гледам српског официра'. На-ставили смо даље”.³⁶

У грађанској самозаштити предвиђено је и преузимање власти по одласку непријатељских трупа. Радило се о старијим мештанима, јер су се млађи, војно способни, углавном налазили или у српској војсци или у непријатељским заробљеничким и интернирским логорима. Ову петочлану групу (петочлани одбор) чинили су углавном виђенији људи који су остали поштеђени интернирања. За новог-старог председника општине постављен је Петар Станковић. Међутим, он је био само привремено решење. Уследиле су притужбе на његово држање за време непријатељске окупације (повлашћени статус), па је већ у децембру за новог председника општине изабран Живко Стојиљковић, несудњени учесник „Аеропланске афере”.³⁷

Последице ослобађања некадашње српске ратне престонице имале су изванредан војни значај. Српска врховна команда везује за ослобођење Ниша прелазак војних установа Прве армије у новоослобођени град. Према одлуци команданта Прве армије, војводе Петра Бојовића, штаб и приштапски делови били су спремни да пређу у Ниш већ 14. октобра и остану до ослобођења Београда. Најпре је било предвиђено пребацивање приштапских делова, потом и појединих савезничких (британских и француских) официра. Војвода Бојовић јављао је из Скопља да са савезничким официрима долази у Ниш 14. октобра. Планиран је и долазак престолонаследника заједно са начелником штаба Српске врховне команде и још тројицом официра.³⁸

Па ипак, борба становништва против окупатора није престала са доласком српске војске. Конкретно, последње нишке цивилне жртве у рату пале су прва три дана након званичног ослобођења града. Немачка авијација је 13. октобра гађала српске јединице које су из града извршиле покрет према оближњем селу Чамурлија. Притом су немачки авиони летели толико ниско да су се могли лако гађати из далекометних пушака. Поред бомбардовања отварања је и ватра из митраљеза. Једна бомба пала је на средиште Моравске дивизијске области где се сместила и мисија др Арчибалда Рајса. У овом непријатељском бомбардовању, осим неких грађана, убијена су и четири коња, а рањена три војника.

³⁶ Историјски архив Пирот (даље: ИАП), фонд Личне заоставштине Јована Поповића, *Записи*, необјављени рукопис.

³⁷ Ратне забелешке Живојина Стојића; Радивоје Петковић, *Од кмета до градоначелника (монографија о челницима општине и града Ниша 1878-2012)*, Ниш, 2012, 60, 63; *Шта причају нишки гробари. Сто хиљада лева на поклон бугарској војсци. Испит сведока*, „Политика”, 10. септембар 1919, 2.

³⁸ ВА, ВКС, п. 3, кут. 42, ф. 1, док. бр. 1/12, л. 23; *Велики рат Србије...*, XXX, 287.

Немци су изгубили два авиона. У извештају Српске врховне команде од 14. октобра, стоји да су немачки аероплани и тога дана бацали бомбе на Ниш као и на Топоничку косу близу Доње Трнавe. Било је жртва међу становништвом. Идућег дана уследило је ново бомбардовање Ниша и Прокупља што је довело до нових цивилних жртава у оба града.³⁹

Такође, цивилно становништво је и у мирнодопском времену имало нове војне обавезе, највише око непријатељских заробљеника.

Поред српских интернираца и заробљеника-повратника, обрела се и колона ратних заробљеника поражених империја коју су пратили наоружани грађани. Ниш је тих јесењих дана умногоме подсећао на некадашњу српску ратну престоницу, где се налазило највише непријатељских ратних заробљеника из великих битака у 1914. години. У Тврђави је било смештено близу 5000 немачких и аустроугарских заробљеника а затим су почели да пристижу и бугарски, јер је код Скопља капитулирало неколико њихових дивизија. Непријатељски ратни заробљеници, углавном Аустријанци и Немци, радили су на оправци порушених мостова и железничких пруга.⁴⁰

Ниш је почетком новембра одређен и као седиште Српске врховне команде, први пут у својој историји. Већ 2. новембра стигао је један део, а преостали наредних дана. Први део Врховне команде званично је допутовао из Скопља у 18 часова.⁴¹ Тада је дошао и регент и будући краљ Александар Карађорђевић. Сутрадан, након сазнања о капитулацији Аустроугарске, организован је велики празник у граду. Поред свечане прославе ослобођења Ниша одржано је и велико благодарење у Саборној цркви. Како је записао Бруно Ловрић – Нишлије у френетичном одушевљењу, изван себе од весеља, лијући сузе радоснице на својим рукама су унели у цркву Александра Карађорђевића.⁴²

Ускоро је и завршен Први светски рат а тиме и учешће грађана у борбама за ослобођење земље.

Извори и литература

I. Архивска грађа

Архив Југославије, Београд

- фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре (1919–1929)

³⁹ *Велики рат Србије...*, XXX, 4, 5, 35, Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд 1928, 268; Небојша Ђокић, Бранко Надовеца, *Завршне операције за ослобођење Србије октобра 1918*, Београд, 2018, 7; Милорад Петковић, Душан Сенђански, *Сто година српске авијатике у Нишу 1912–2012*, Ниш, 2012, 24; Ратне забелешке Живојина Стојића.

⁴⁰ ВА, ВКС, п. 3, кут. 42, ф. 1, док. бр. 2/22, л. 4.

⁴¹ Исто.

⁴² Бруно Ловрић, *Историја Ниша приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града – 11. јануара 1878–11. јануара 1928*, Ниш, 1927, 102.

Архив Србије, Београд

- фонд Војни генерални гувернман
- фонд Институције под бугарском окупацијом 1915–1918. (Комисија за испитивање ратних злочина)

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

- фонд Архива Гувермана

Војни архив, Београд

- фонд Војске Краљевине Србије
- фонд Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије

Војни музеј, Београд

- Збирка фотографија

Историјски архив Ниш

- Збирка фотографија

Историјски архив, Пирот

- фонд Личне заоставштине Јована Поповића

Централен Државен Архив Софија

- Збирка фотографија

II. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи 1913–1918, Том II (1916–1918), Софија, 2005.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 29 (Офанзива. Други период. Гоњење (друга фаза)- надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог села ка Куманову и Велесу), Београд, 1937.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 30 (Офанзива. Други период. Гоњење (друга фаза)-надирање I армије на север и излазак на Дунав и Саву. Пребацивање II армије од Велеса и Куманова на Косово и њено избијање на Дрину), Београд, 1937.

II. РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Живојиновић Драгољуб, *Дневник адмирала Ернеста Трубрица као извор за српско-британске односе у 1918. години*, „Србија 1918. године и стварање југословенске државе (Зборник радова са научног скупа)”, VII, Београд, 1989, 141–153.

Костић Радоје, *Други пешадијски пук „Књаз Михаило” у борбама за ослобођење Ниша октобра 1918. Године*, „Зборник Народног музеја Ниш“, 18–19/2010, Ниш, 2010, 107–121.

Krizman Bogdan, *Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918*, „Historijski zbornik”, XIV/1962, Zagreb, 1962, 167–216.

Храбак Богумил, *Учешиће становништва Србије у протеривању окупатора 1918. године*, „Историјски гласник (орган друштва историчара НР Србије)”, 3–4/1958, Београд, 1958, 25–50.

III. СТУДИЈЕ, МОНОГРАФИЈЕ И МЕМОАРИ

Алимпиић Миливоје, *Солунски фронт*, Београд, 1967.

Динчић Александар, Трајковић Верољуб, *Моравска дивизија у Првом светском рату 1914–1918*, Лесковац, 2018.

Добричанин Мирко, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, Београд, 2010.

Ђокић Небојша, Надовеза Бранко, *Завршне операције за ослобођење Србије октобра 1918*, Београд, 2018.

Ловрић Бруно, *Историја Ниша приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града – 11. јануара 1878–11. јануара 1928*, Ниш, 1927.

Младеновић Божица, *Топлички устанак 1917*, Београд-Нови Сад, 2017.

Петковић Милорад, Сенћански Душан, *Сто година српске авијатике у Нишу 1912–2012*, Ниш, 2012.

Петковић Радивоје, *Од кмета до градоначелника (монографија о челницима општине и града Ниша 1878–2012)*, Ниш, 2012.

Рајс Арчибалд Рудолф, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд, 1928.

Sandes Flora, *The autobiography of a woman soldier (a brief record of adventure with the Serbian army 1916–1919)*, New York, 1926.

IV. ШТАМПА

Политика за 1919. годину

V. ЛИЧНА АРХИВА

Горана Ћирића из Ниша

Добривоја Илића из Београда

Милана Јовановића из Новог Сада

Aleksandar Dinčić

PARTICIPATION OF NISH CITIZENS IN THE EXPULSION OF
GERMAN AND AUSTRIAN SOLDIERS IN 1918
(CONTRIBUTION TO THE LIBERATION OF THE NISH IN WWI)

Summary

The participation of the population of Nish and its surroundings in the final battles for liberation in the Great War occupies a significant place in local history. As in the time of previous revolts and uprisings, the population organized itself under enemy occupation as they knew and could.

During the occupation (1915–1918), the enemy subducted all weapons from the citizens, which significantly influenced the upcoming people's uprising in 1917. In such circumstances, as well as due to great reprisals, the population keeping peace until the last months of the occupation. At that time, the idea of forming a secret committee of civil self-protection came to life among prominent citizens, who were not interned, with the aim of helping the Serbian and allied armies in the battles for the liberation of the city. The population has been actively involved in the last three days of the final fighting, especially during the incursion of Serbian soldiers in the city itself. After the liberation, citizens continued with his military duty towards the homeland, giving a guard, escorting enemy prisoners of war, etc.

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СЕЛИМА НА ОБРОНЦИМА ТРЕСИБАБЕ 1918–1919: АНАЛИЗА БРОЈА УМРЛИХ

Апстракт: Пандемија шпанске грознице која је захватила читаву планету 1918. године, у јесен исте године стигла је и у источну Србију, па и у села код Књажевца, на обронцима Тресибабе. Конкретно у овом раду обрађена је смртност у четири села која се налазе на том простору: Жлне, Крента, Мучибаба и Понор. Први смртни случајеви од шпанске болести забележени су у селима Жлне и Понор 3(16). новембра 1918, а последњи у селу Жлне 25. децембра 1919. године. У раду су навођени датуми за 1918. годину и по јулијанском и грегоријанском календару, са једне стране зато што су матичне књиге вођене по јулијанском, а са друге због опште прихваћених датума доласка ослободилачке војске и ослобођења државе, док је у 1919. години кориштен искључиво грегоријански календар. Циљ рада је прецизирање временског распона присутности болести, утврђивање броја жртава и анализа њиховог пола и старости. Спискови умрлих од шпанске болести за поменута села сачувани су у матичној књизи умрлих цркве Жлнске храма Св. Великомученика Пантелејмона и на основу њих спроведена је статистичка анализа. Коришћена је и релевантна литература.

Кључне речи: болест, епидемија, Тресибаба, ослобођење, смрт, шпанска грозница

Увод

Шпанска грозница (шпански грип) болест је која је захватила читав свет 1918. године, а била је проузрокована вирусом инфлуенце А (H1N1). Почетни симптоми били су малаксалост, лако замарање, грозница и главобоља. Болест се брзо ширила, а у тежим случајевима била је праћена цијанозом и снажним кашљем. Смртност је била велика, дешавало се чак да оболели умре у року од свега неколико сати након првог симптома. Од почетка је била препозната као инфлуенца, али одликовала се несразмерно великим бројем компликованих случајева и смртношћу добне групе која углавном најбоље подноси инфлуенцу. Опште прихваћени подаци су да је захватила читаву планету у три таласа, од којих је први започео у пролеће 1918. године, други у јесен исте године, трећи у зиму 1918/19. године, као и да је трећина светске популације била инфицирана и имала клинички испољену болест, а да је умрло око педесет милиона људи. Данас, 2021. године, након најновијих истраживања доводи се у питање стереотип о три таласа епидемије, као и о броју жртава, али и даље су то најчешће спомињане информације. У литератури може да се наиђе и на мишљење

да су у Европи највише страдале балканске земље, у којима је живот изгубила отприлике свака тридесета особа, као и да је у Србији умрло чак 4,2% становника.¹ Владимир Кривошејев износи претпоставку да је на данашњој државној територији Србије шпанска грозница за неколико месеци 1918/19. године однела знатно више од сто хиљада живота, што би могло да представља и око једну петину целокупног директног ратног губитка становништва током вишегодишњег ратовања од 1912. до 1918. године. Примера ради, на територији Трстеничког среза умрло је 3,7% житеља, у брдско-планинском Каменичком срезу 4,5% становника а у појединим селима чак више од 9%, док је на територији Златиборског среза смртност била око 5% житеља. С друге стране, у зајечарском и алексиначком крају анализа је показала да је смртност била мања од 1% становника. Али, како сам примећује, „да би се ова претпоставка прецизирала, доказала или одбацила, неопходна су даља, опсежна и шире обухватна интердисциплинарна истраживања”.²

Без обзира на катастрофалне последице које је болест изазвала у читавом свету, она је на својеврстан начин занемаривана у литератури. Не само да је једва писано о њој током трајања епидемије, већ је и по окончању на неки начин игнорисана. Интересовање лекара и историчара постало је знатније тек у XXI веку, што је била последица нових сличних епидемија као што су SARS, MERS, али највише COVID 19. О томе како је болест третирана у Србији сведочи нам податак да су 1918. године, непосредно пошто се појавила, објављене три брошуре/летка са упутствима: у Солуну др Алексе Савића³, у Крагујевцу др Димитрија Антића⁴ и у Ужицу др Душана Стевчића.⁵ Међутим, већ у првим послератним годинама готово да се није расправљало о епидемији, тако да се у репрезентативном часопису *Српски архив за целокупно лекарство*, налазе само два рада на тему инфлуенце, др Александра Радосављевића⁶ и др Милована Миловановића⁷, а деценију касније др Јован Кујачић објавио је расправу *Инфлуенца или грип*.⁸ Што се тиче историографских радова, у најзначајнијим делима која се баве проблематиком Првог светског рата, па чак и онима која питања санитета стављају у први план, шпанска грозница се или уопште не спомиње или се набраја само као једна од успутних ратних по-

¹ Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио телевизија Србије, 2021), 135.

² Исто, 241–242.

³ Алекса Савић, *Инфлуенца* (Солун: Штампарска радионица Министарства војног, 1918).

⁴ Димитрије Антић, *Шпанска грозница – инфлуенца* (Крагујевац: 1918).

⁵ Душан Стевчић, *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанске грознице* (Ужице: Штампарија и књиговезница Љубомира М. Романовића, 1918).

⁶ Александар Радосављевић, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току светског рата”, *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва*, XXIII, 4 (1921): 216–283.

⁷ Милован Миловановић, „Санитетске прилике у Србији за време Аустро–Угарске окупације: од 1915–1918. године”, *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва*, XXIII, 4 (1921): 120–135.

⁸ Јован Ст. Кујачић, *Инфлуенца или грип* (Београд: Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, 1931).

тешкоћа. О епидемији се писало спорадично тако да је до 2020. године објављено само неколико радова у којима се она анализира.⁹

Велики помак у сагледавању шпанске грознице у Србији начинио је Владимир Кривошејев који је опсежна истраживања започео 2020. године, у жеку епидемије COVID 19, и након низа објављених радова¹⁰ сазнања до којих је дошао комплетирао 2021. године у књизи *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај*.¹¹

Методологија

Под утицајем „великог страха” услед пандемије COVID 19, а на подстицај колеге Кривошејева, одлучила сам да истражим последице шпанске грознице у Тимочком округу. Тимочки округ је у то време обухватао четири среза: Зајечарски, Бољевачки, Тимочки и Заглавски. Међутим, планирано истраживање показало се као неизводљиво због врло ограниченог броја сачуваних матичних књига умрлих, тако да је једино било могуће да се истражи смртност од шпанске грознице у Зајечарском¹² и Бољевачком срезу¹³, на приближно 50%

⁹ Милорад Драгић, „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године”, *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва* 108, 9 (1980): 969–974; Милосав Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, 14 (1985): 151–164; Живојин Гавриловић, „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”, *Медицински преглед*, 7–8 (1995): 277–280; Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. (Београд: Институт за савремену историју, 2007); Милорад Радусин, „Шпанска грозница”, *Vox medici*, 5 (2006); Milorad Radusin, „The Spanish Flu: Part I: the first wave”, *Vojnosanitetski preglad* 69, 9 (2012): 812–817; Milorad Radusin, „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”, *Vojnosanitetski preglad* 69, 10 (2012): 917–920, <http://www.rastko.rs/istorija/medicina/>; Митар Јосиповић, „Стрмово и Стрмовци у ратовима 1912–1920”, *Ужички зборник*, 39 (2015): 31–87.

¹⁰ Владимир Кривошејев, „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године”, *Етноантрополошки проблеми*, 15, 2 (2020): 601–626; Владимир Кривошејев, „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 54 (2020): 61–97; Владимир Кривошејев, „Шпанска смрт: Прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”, *Култура полиса*, 43, XVII (2020): 11–28; Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице у Ужицу 1918”, *Историјска баштина*, 28–29 (2020); Владимир Кривошејев, „Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу”, *Историја 20. века*, 39, 1 (2021): 35–52; Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев и Ален Радосављевић, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у каменичком срезу ваљевског округа”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2020); Suzana Lovrić, Vladimir Krivošejev i Anatolij A. Yamashkin, „Utilization of hot spot analysis in the detection of spatial determinants and clusters of the spanish flu mortality”, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA*, 70, 3 (2020): 189–297.

¹¹ Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919*, 241–242.

¹² Резултати истраживања пријављени су за излагање на XII Конгресу секције за историју медицине Српског лекарског друштва.

¹³ Рад под називом „Шпанска грозница у источној Србији 1918–1919: резултати истраживања броја умрлих у бољевачком срезу” предат је часопису *Phlogiston* који објављује Музеј науке и технике, Београд.

узорка. Што се тиче Заглавског и Тимочког среза, расположиви узорак био је недовољан – највећи број матичних књига уништен је у време повлачења бугарских окупатора 1918. године и мада постоји могућност да је део сачуван у бугарским архивима, у условима пандемије која још увек траје, истраживање је неизводљиво. Ипак, превагнула је одлука да у неколико радова представим и резултате смртности од ове болести неvezано од административне поделе на срезове, јер су и појединачни корисни за сагледавање последица епидемије у Србији. Тако сам обрадила последице епидемије у два старопланинска села – Јаловик Извор и Шести Габар¹⁴ а сада се пред нама налази рад о ситуацији у селима са књажевачке стране Тресибаве. Управо истраживање спроведено на овој територији показало се као изузетно занимљиво јер сазнања до којих сам дошла прилично одступају од опште прихваћеног става о епидемији у Србији.

Са временске дистанце од једног века, уз постојеће историјске изворе, практично је немогуће утврдити број оболелих, али могуће је доћи до релативно прецизног броја умрлих на основу прегледа и анализе уписа у црквене књиге. Владимир Кривошејев развио је методологију коју сам и сама прихватила прилагодивши је условима у Тимочком округу. Основни корак био је да се утврди број умрлих од шпанске грознице, а ради упоређења изнет је и укупан број умрлих у години која је претходила пандемији и години која је уследила. Кључан елемент анализе везан је за статистичко утврђивање процента умрлих у односу на број становника према пописима из 1910, 1916. и 1921. године. На овај начин може да се утврди оквирни, без урачунатог потенцијалног послератног демографског бума, директни ратни губитак са конкретне територије, при томе и учешће преминулих од пандемије у оквиру њега. Упоређивањем броја умрлих од шпанске грознице са бројем становника добија се проценат жртава у односу на укупну пописану популацију. Такође, посебно је морала да се обрати пажња на датирање како би се утврдило да ли је коришћен јулијански или грегоријански календар, што са једне стране указује када је мортални талас почео а када се завршио, а са друге неопходно је и због упоређивања датума са доласком ослободилачке војске. Морамо нагласити и чињеницу да су многи становници Србије у време морталног удара 1918. године били ван својих домова. Војници су се првобитно налазили на Солунском фронту, потом у продору ка Србији, па у различитим гарнизоним местима широм новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а немали број се у то време затекао у интернацији, у логорима широм Бугарске, Аустроугарске и Немачке. Неки су били и у избеглиштву, на раду или школовању у иностранству, и они су такође страдали од шпанске грознице, али већина њих није регистрована у књигама умрлих својих парохија, а и ако јесу, то је углавном чињено ретроактивно. Имајући све ово у виду наведени однос процента смртности у односу на број становника релативно је адекватан, али проценат учешћа шпанске грознице у укупним, директним ратним губицима реално би морао да буде већи.

¹⁴ Рад под називом „Грип или шпанска грозница у Буцаку на Старој планини: резултати истраживања смртности 1918–1919. у селима Јаловик Извор и Шести Габар” предат је часопису *Пиротски зборник*.

Битна истраживачка обавеза било је препознавање узрока смрти везаног за епидемију, будући да су свештеници пандемијски узрок смрти различито називали тако да се сусреће дијагноза *шпанска грозница, шпанска болест, шпанска маларија, грип и инфлуенца*. Без обзира на различитости уколико се неки од оваквих уписа доследно понављао током трајања пандемије, постоји основана сумња да је реч о шпанској грозници, тим пре када се има на уму могућност погрешног препознавања узрока смрти. Потребно је напоменути и да је у том периоду, био на снази *Закон о уређењу санитарске струке и чувању народног здравља из 1881. године*. По њему постојала је обавеза општинских, односно окружних лекара да умрлог прегледају и након тога дају писмену сагласност за сахрану, која се није смела извршити пре истека 24 сата од смрти (члан 9а).¹⁵ Међутим, врло често у пракси, поготово у ратним условима, дешавало се да се људи сахрањују без лекарске потврде о смрти, јер лекар просто није могао да обиђе све преминуле. То ставља под знак питања валидности података о узроку смрти, тако да данас са правом сматрамо да су подаци уписани у матичним књигама заправо они које је свештенику дала родбина преминулог, накнадно. Додатни проблем било је и то што је од 1915. до 1918. године територија Тимочког округа била под бугарском окупацијом и матичне књиге су водили бугарски свештеници док су се српски нашли на мети одмазде – велики број их је страдао а они који су успели да се спасу, били су у изгнанству.¹⁶

Прилике у селима на Тресибаци пре избијања епидемије 1918. године

Тресибаци је планина у Источној Србији, јужно од књажевачке и северо-источно од сврљишке котлине, између токова Трговишког и Сврљишког Тимока. Мале је висине, највиши врх достиже 787 м и углавном је проходна. У подножју планине, према нижим деловима Трговишког и Сврљишког Тимока ређају се мања сеоска насеља. Све до 1876. године граница са Турском била је на Тресибаци, тако да су ова села чинила гранични појас, а почетком XX века по административној подели припадала су Тимочком округу, односно Заглавском срезу са центром у Књажевцу. Највеће село било је Жлне и оно је са својим атаром територијално, административно и економски било непосредно везано за Књажевац чију судбину је делило и утицај трпело, а од кога је удаљено око 7 км. Са јужне стране су атари села Мучибаци и Кренте, а са југозападне атар села Понор. Села Ргоште, Орешац и рудник Подвис су дислоцирани

¹⁵ Снежана Вељковић, „Санитетско законодавство у Србији у 19. веку”. *Научни скуп 800 година српске медицине*, Прохор Пчињски, Секција за историју медицине Српског лекарског друштва (2011): 11–22.

¹⁶ О страдању свештенства Тимочког округа: Бошко Аћимовић, *Поменик хероја из окр. тимочког од 1912 – 1919. год* (Зајечар: Штампарија Сретена Диковића, 1922), 10–13; Бошко Аћимовић, *Албум фотографија хероја – Тимочана од 1912–1918* (Зајечар: Штампарија Сретена Диковића, 1922), 7–9.

ван Жлнске удолине, са супротне стране планине Тресибаве, на простору од Тимока према Кључу, правцем север–југ.¹⁷ По попису становништва из 1910. године регистроване су следеће општине: Жлнска (Жлне и Црвење), Креначка (Крента, Мучи Баба и Понор), Орешачка (Орешац и рударско насеље уз рудник Подвис) и Ргошка (Глоговац и Ргоште), док су 1916. године Жлне и Црвење одвојене у посебне општине, а рударско насеље Подвис не појављује се ни те ни 1921. године у попису, села Мучибаба и Понор 1921. године пописана су заједно са Крентом, а Ргоште са Глоговцем. У раду је обрађена смртност од шпанске грознице у селима Жлне, Крента, Мучибаба и Понор за која су спискови умрлих сачувани у матичној књизи цркве Жлнске храма Св. Великомученика Пантелејмона.¹⁸

Здравствене прилике у овом крају током XIX века биле су сличне као и у другим местима широм Србије: лековима и лечењем бавили су се народни врачеве, емпирици–самоуци. Они су справљали лекове од сировина биљног, животињског и минералног порекла, међу којима је било и отровних хемикалија – живиних и арсенових соли, препарата опијума, па и чистог опијума. У народу је било и рукописних књига о лечењу, које су се звале „лекаруше”. Гургусовац (Књажевац) по ослобођењу од Турака постао је средиште округа па је 1839. године запослен и први окружни лекар што је био зачетак организоване здравствене службе. Са изградњом окружне болнице кренуло се 1849. године и она је званично почела са радом 1851. године – била је то прва државна болница у Тимочној крајини. Изгорела је за време Српско-турског рата 1876. године а обновљена и поправљена 1896. године. Сачуван табеларни преглед најчешћих „болести и стања” књажевачке болнице у 1885. години наводи следеће: „1. Сифилис и друге полне болести 42,03%, 2. Заразне болести (тифус, шарлах и друго) 2,03%, 3. Рањеници 22,84%, 4. Обољење вена 5,07%, 5. Обољење дисајних органа 2,53%, 6. Реуматизам 2,53%, 7. Кожне болести (шуга и др.) 3,04%, 8. Повреде 2,53%, 9. Алкохолизам 2,03%, 10. Васкуларни испади 2,03%.” У народу је, пак, запамћена као веома распрострањена „јевтика” – туберкулоза плућа, мада је извештај не региструје посебно.¹⁹ Такође, забележено је да је у време Балканских ратова мноштво болесника лечено у болници од тифуса и колере. У Другом балканском рату бугарски војници краткотрајно су заузели Књажевац и за пар дана колико су се задржали, од 23. до 25. јуна 1913, опљачкали су болницу, уништили апотеку, однели све инструменте, рубље, постељне ствари, лекарево одело, па чак и његово прљаво рубље.²⁰ Уочи Балканских ратова срески

¹⁷ Данило Ђорђевић, *Записи о Кренти* (Књажевац: ДИП „Нота”, 2001), 26.

¹⁸ До 1889. године није постојала црква у селу Жлне него је служба обављана у једној старој капели. Те године капела је срушена и на њеном месту подигнута је садашња црква која је посвећена Св. Пантелејмону. По традицији, пре капеле био је у Жлну манастир Св. Илије на месту које се данас зове Манастир. Села Крента, Мучибаба и Понор су се служила црквом у Жлну све док 1932. године није основана Понорска парохија.

¹⁹ Данило Ђорђевић, *нав. дело*, 28.

²⁰ Надежда Ј. Педовић, *Апотекарство Црноречја и Тимока, Зајечар – Књажевац – Бољевац* (Зајечар: ДШИП „Бакар” – Бор, 2000), 75–78.

лекар у Књажевцу био је Илија Тодоровић, који је током рата ушао у резервни састав војске као командир пољске болнице у Тимочној дивизији II позива. Почетком 1914. године као срески лекар спомиње се др Милан Занковић.²¹

* * *

Први светски рат представљао је наставак претходних ратних дешавања. Напад Бугарске на Србију отпочео је 14. октобра 1915. а две недеље касније, 28. октобра бугарска војска окупирала је Заглавски срез. За време њихове трогодишње окупације народ је претрпео страховит терор и безобзирну пљачку. Зграду болнице у Књажевцу окупатори су користили као своју војну болницу и при одласку однели апсолутно све. Са капитулацијом Бугарске, 30. септембра 1918. отпочела је офанзива и ослобађање источне Србије. Коњичка бригада генерала Гамбете (François Léon Prosper Jouinot-Gambetta) придодата је I српској армији, под командом војводе Петра Бојовића, са задатком да иде испред фронта, извиђа и осигурава. Тако ојачана упућена је на север да гони непријатеља према Нишу а одатле даље у Пирот, Калну и Сврљиг. Књажевац је ослобођен 16. октобра. Француски мајор – лекар Мије (medecin major A.–H. Millet) записао је о боравку у Књажевцу: „17. октобар бригада проводи у Књажевцу. Изјутра смо посетили болницу која је смештена на дну дивне баште. Све је било пропало изузев неколико старих деловодника. Прегледамо наше лекове јер се већ почело у њима оскудевати.”²² Међутим, десетак дана касније Луј Кордије (Louis Cordier) пристигао је у Књажевац са својом јединицом и 28. октобра записао: „Књажевац, скоро пуст, показује нам мршава и болна лица јадних, тек ослобођених градова. Непријатељ је све узео, све однео до прозорских окана и патоса из кућа. Али од свег срца становништво нам даје и оно мало што им је остало за наше болеснике, све више и више бројне (од тако званог шпанског грипа који пустоши и у Француској) доносе у једну пространу зграду лепу свежу сламу...”²³ У Књажевцу је животе оставило 27 француских војника.²⁴ На основу информација сакупљених у војној историографији јасно је

²¹ Љубодраг Поповић, „Здравствени радници Тимочке крајине у ослободилачким ратовима 1912–1918”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, V (2013): 12–15.

²² Француски мајор–лекар Мије објавио је 1923. године књигу *Кроз ослобођену Србију 1918. Успомене* (A travers la Serbie libérée. 1918. Souvenirs) Део књиге превео је Крунослав Ј. Спасић и објавио их под насловом: „Пре педесет година”, *Развитак* 5 (1968), 39–49.

²³ Професор Луј Кордије један је од оснивача Удружења француских ратника са Солунског фронта и његов први председник. Готово читав свој историјски, публицистички и пропагандни рад посветио је Солунском фронту, Србима и Французима. У делу *Они из првог примирја* (Ceux du premier armistice) говори о ослобођењу источне Србије, а превео га је Крунослав Ј. Спасић: „Луј Кордије о ослобођењу Источне Србије”, *Развитак* 2 (1986), 71–75.

²⁴ У документацији Народног музеја Зајечар стоји само податак следеће садржине: „На књажевачком гробљу сахрањено је 27 француских војника умрлих приликом преласка кроз нашу територију с јесени 1918. године. Француски ратници су сахрањени на посебној парцели. Сачуван је и списак имена сахрањених француских ратника”. Податак је без било каквих додатних појашњења, датума, заглавља, потписа, написан сам за себе. Бранко Богдановић спомиње

да није било оружане борбе, а у изворима и литератури сусреће се израз „пали и умрли француски војници” тако да је готово извесно њихово страдање од болести. Након тога, од почетка новембра, стиче се утисак да је смртност од шпанске грознице узела маха па се чак и отргла контроли.

Први случајеви смрти од шпанске грознице међу мештанима у селима на обронцима Тресибаве забележени су 3. новембра по јулијанском календару, односно 16. по грегоријанском, и то истога дана по један у селу Жлне и Понор. Имајући у виду да је од проласка ослободилачке војске до појаве првих смртних случајева прошло пуних месец дана, намеће се дилема ко је донео болест? Ширење болести не би требало довести директно у везу са самим чином ослобођења јер, као што сазнајемо из претходно цитираног, француски лекар–мајор Мије не спомиње присутност болести 17. октобра. Међутим, пошто су се села налазила на путу војске а, такође цитирани, Луј Кордије је записао да је 28. октобра присутна болест, можемо да наслутимо да ју је донео неки од наредних таласа војника, као и демобилисани повратници из избеглиштва и интернације. То се донекле разликује од ситуације у Зајечарском срезу где се ширење болести поклапа са доласком ослободилачке војске, мада су први смртни случајеви регистровани и пре њеног доласка. Такође, показало се да је болест била са катастрофалнијим последицама на прометнијим војним и цивилним путевима (Планиница и Добро Поље код Бољевца, Вратарница и Заграђе код Зајечара).

У литератури се шпанска болест на Тресибави готово и не спомиње, само у монографији села Жлне пише: „Године 1914. у селу је умрло 46 људи, од којих од великих богиња дванаест. Године 1915. умрло је укупно 33 људи, тринаесторо од тифуса. Године 1918. (само у децембру) умрло је једанаесторо од шпанске грознице. Од осталих узрока смрти наводе се болести, као: туберкулоза (6), дизентерија (5), акутне болести грла (19), и све друго што се јавља и у ванратним условима”.²⁵ Нешто касније пише: „Уз то, прве две године по завршетку рата јављале су се епидемије које су повећале стопу смртности. Позната је била крајем 1918. и почетком 1919. године шпанска грозница, која је у Жлну косила немилосрдно, посебно старце”.²⁶

По ослобођењу зграда болнице у Књажевцу предата је на коришћење 41. енглеској болници, која се претходно налазила на Зејтинлику. Енглези су је снабдели потребним материјалом, а по одласку из Књажевца све су оставили мештанима.²⁷ Међутим, немамо сачуваних података о евентуалном лечењу болесних од шпанске грознице у њој.

пресељење гробља из Књажевца у Ниш а потом у Скопље, 1923. године (Бранко Богдановић, *Велики рат, Записано у камену*, Београд 2018, 273).

²⁵ Драги Милутиновић, *Хроника села Жлне*, (Књажевац: ПП Media ART, 1997), 96.

²⁶ Исто, 104.

²⁷ Надежда Ј. Педовић, *Апотекарство Црноречја и Тимока, Зајечар – Књажевац – Бољевац* (Зајечар: ДШИП „Бакар” – Бор, 2000), 75–78.

Страдање цивилног становништва

Села на обронцима Тресибабе имала су 1910. године 5733, 1916. године 4525, а 1921. године 5186 становника.²⁸ Мањи број становника током ратова последица је страдања услед епидемије колере 1913. и тифуса 1915. године, као и одсуство великог броја људи који су се налазили на фронту и у интернацији, док је након ратова то било због великог страдања војно способног становништва на ратишту и смањеног природног прираштаја услед њиховог дугогодишњег одсуства. Што се тиче страдалих од шпанске болести, подаци су сачувани за четири села: Жлне, Крента, Мучибаба и Понор, записани у матичној књизи умрлих цркве Жлнске храма Св. Великомученика Пантелејмона за уписивање умрлих. Ова матична књига мада се наводи да чува податке за период од 1910. до 1932. године није ажурно вођена и велика празнина постоји за период бугарске окупације у Првом светском рату, који је потпуно изостављен, а први унос података уследио је по ослобођењу 1918. године.

Наведена четири села бројала су 1910. године 3223, 1916. године 2400, а 1921. године 2811 становника. Број умрлих код којих је евидентирана као узрок смрти шпанска болест износи укупно 49 што је процентуално 1,5% ако се оријентишемо на број становника 1910. године, односно 2% у односу на попис из 1916. године или 1,7% 1921. године. Први смртни случајеви забележени су у селима Жлне и Понор и то 3(16). новембра 1918. док је последњи, такође у селу Жлне, уписан након више од годину дана, 25. децембра 1919. године. Уколико пратимо кретање болести по месецима 1918. године, долазимо до следећих резултата по грегоријанском календару: од укупно 31 умрле особе у новембру их је умрло 15 (48%) а у децембру 16 (52%). Оно што је посебно необично и одступа од опште прихваћеног мишљења да је епидемија окончана почетком 1919. године то је присуство шпанске болести као узрока смрти чак код 18 особа 1919. године и то по месецима: у јануару пет (28%), у фебруару три (17%), у марту и априлу по једна (5,5%), у мају две (11%), у јуну три особе (17%). Потом је наступила пауза до пред крај године када се поново болест појавила и забележена смрт једне особе у новембру (5,5%) и две у децембру (11%).²⁹

Даљом обрадом статистичких података долазимо до утврђивања смртности по местима. На основу података изнетих у табели 1 сазнајемо да је у сва четири села била подједнако висока смртност, како у оним на нижој надморској висини, прометнијим и ближим Књажевцу тако и у оним даљим, вишим и самим тим изолованијим.

²⁸ *Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1910. г.*, књига пета (Београд: Управа државне статистике, Округ Тимочки, 1911), 58–60; Предраг М. Видановић, *Бугарска окупациона политика у Србији 1915–1918.* (Пирот: Историјски архив у Пироту, 2021), 92–94; *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. јануара 1921. г.* (Сарајево: Општа државна статистика, Државна штампарија, Округ Тимочки, 1921), 70–74.

²⁹ *Матична књига умрлих цркве Жлнске храма Св. В. Пантелејмона*, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар.

Табела 2 представља старосну структуру и пол оних код којих је као узрок смрти уписана шпанска болест. На основу представљеног видимо да је била присутна у свим животним добима али ипак издваја се већа смртност код женске деце а код мушкараца тек у старијој животној доби, након 50. године живота. Однос умрлих по полу је 69% жене и 31% мушкарци. Овако мали удео мушке популације у укупној смртности вероватно је последица тога што се војно способно становништво – самим тим мушкарци у пуној животној снази налазило крајем 1918, а делимично и у 1919. години, далеко од родног краја, о чему је претходно већ било речи.

Табела 3 бави се укупном смртношћу на анализираној територији, обухватајући и годину која је уследила након епидемије, као и болести које су биле често поистовећаване са шпанском болести: грип и запаљење плућа. Међутим, податке у овој табели треба узети са резервом јер је систематска евиденција почела да се води тек по ослобођењу, октобра 1918. године, због чега је и чињеница да је у 1918. години од 39 укупно уписаних смртних случајева чак код 31 наведен узрок смрти шпанска болест. Смртност од шпанске болести од 79,5% је нерелевантна јер се односи само за период октобар–децембар 1918. године. Што се тиче 1919. године релативно поуздан податак је да је код 28,5% узрок смрти идентификован као шпанска болест, међутим остаје питање ко је дао ту дијагнозу, да ли лекар или родбина преминулих по инерцији. Мада, треба приметити да су спорадични случајеви смрти од шпанске грознице уписани и у Крајинском срезу 1919. године, један у априлу³⁰ а други у августу³¹, о чему ће бити спроведено посебно истраживање.

Закључак

Ширење епидемије у селима на обронцима Тресибаве и смртност као њена последица појавило се нешто касније него у другим крајевима Србије, а стиче се утисак да су болест донели војници који су у неколико наврата, према ратним распоредима, прошли кроз ова села, као и демобилисани и интернирани по повратку кући. Епидемијски пик уочава се тек крајем новембра и у децембру, када генерално у Србији болест јењава. На овој територији уочљив је и знатно морталнији налет трећег таласа у односу на друге истраживане територије, који је и потрајао нешто дуже, до краја пролећа. Такође, уочавају се и смртне последице накнадног епидемијског „репа”, четвртог таласа: у новембру је умрла једна, а у децембру две особе. Управо то издваја епидемију у селима на обронцима Тресибаве са до сада обрађеним територијама у Србији где се шпанска грозница

³⁰ Матична књига умрлих 1894–1920. цркве Метришке храма св. Архангела Михаила, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар. Као узрок смрти шпанска болест уписана је код Стојана Николића, 8 година, из Метриш, 7/20. априла 1919.

³¹ Матична књига умрлих 1914–1936. цркве Брусничке храма свих светих за уписивање, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар. Као узрок смрти шпански грип уписан је код Марије Божидаревић, из Табаковца, 14. августа 1919.

углавном повукла почетком 1919. године. Оно што је упечатљиво је да нису забележени спорадични случајеви већ је чак 18 људи умрло од шпанске болести у том периоду, 28,5% укупне смртности те године, а последњи случај забележен је 25. децембра 1919. године. У 1920. години се не спомиње њено присуство.

Уколико упоредимо број умрлих са бројем становника долазимо до приближно 2% људских живота изгубљених услед епидемије у овим селима мада, као што је у раду објашњено, реч је о условном проценту, а приликом доношења закључака треба бити и додатно обазрив. Ипак, јасно је да је тај проценат знатно виши него у другим, до сада обрађеним деловима зајечарског и алексиначког краја, али доста нижи него у деловима западне и централне Србије. Уз то у раду су обрађени само подаци о смртним случајевима али број оболелих, заражених и оздравелих остаје непознат.

Табела 1.

Насеље	Број становника 1910. године	Број становника 1916. године	Број становника 1921. године	Број жртва шпанске болести 1918. године	Број жртва шпанске болести 1919. године	Укупно
Жлне	1236	1150	1081	11	7	18
Крента	554	1250	1730	8	2	10
Мучибаба	724	-	-	6	6	12
Понор	709	-	-	6	3	9

Табела 2.

Старост	Мушки пол	Женски пол	Укупно
0		1	1
1-3	1	1	2
4-6		4	4
7-15	1	4	5
16-20	1	2	3
21-25		1	1
26-30	1	3	4
31-40		3	3
41-50	1	5	6
51-60	5	4	9
61-70	2	5	7
71+	3	1	4
Укупно	15	34	49

Табела 3.

Година	Укупан број умрлих	Умрли од шпанске болести	Умрли од грипа	Умрли од запаљења плућа
1918	39	31	-	-
1919	63	18	1	2

Необјављени извори

- Матична књига умрлих цркве Жлнске храма Св. В. Пантелејмона, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар.*
- Матична књига умрлих 1894–1920. цркве Метришке храма Св. Архангела Михаила, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар.*
- Матична књига умрлих 1914–1936. цркве Брусничке храма свих светих за уписивање, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар.*

Објављени извори

- Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. јануара 1921. г. Сарајево: Општа државна статистика, Државна штампарија, 1921.*
- Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1910. г. Београд: Управа државне статистике, 1911.*
- Видановић, Предраг М. *Бугарска окупациона политика у Србији 1915–1918*. Пирот: Историјски архив у Пироту, 2021.
- Спасић, Крунослав Ј. „Пре педесет година”, *Развитак* 5 (1968): 39–49.
- Спасић, Крунослав Ј. Спасић, „Луј Кордије о ослобођењу Источне Србије”, *Развитак* 2 (1986), 71–75.

Литература

- Антић, Димитрије. *Шпанска грозница – инфлуенца*. Крагујевац, 1918.
- Аћимовић, Бошко. *О страдању свеиштенства Тимочког округа: Поменик хероја из окр. тимочког од 1912 – 1919. год.* Зајечар: Штампарија Сретена Диковића, 1922.
- Аћимовић, Бошко. *Албум фотографија хероја – Тимочана од 1912–1918*. Зајечар: Штампарија Сретена Диковића, 1922.
- Богдановић, Бранко. *Велики рат, Записано у камену*. Београд: Медија центра „Одбрана”, 2018.
- Вељковић, Снежана. „Санитетско законодавство у Србији у 19. веку”. *Научни скуп 800 година српске медицине*, Секција за историју медицине Српског лекарског друштва (2011), 11–21.
- Гавриловић, Живојин. „Пандемија шпанске грознице у Шајкајшкој 1918–1919”. *Медицински преглед* 7–8 (1995): 277–280.
- Драгић, Милорад. „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године”. *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва* 108/9 (1980): 969–974.
- Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник* 14 (1985): 151–164.
- Данило Ђорђевић, *Записи о Кренти*. Књажевац: ДИП „Нота”, 2001.
- Јосиповић, Митар. „Стрмово и Стрмовци у ратовима 1912–1920”. *Ужички зборник* 39 (2015): 31–87.

- Кривошејев, Владимир. „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године”. *Етноантрополошки проблеми* 15/2 (2020): 601–626.
- Кривошејев, Владимир. „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја”. *Гласник Историјског архива Ваљево* 54 (2020): 61–97.
- Кривошејев, Владимир. „Шпанска смрт: Прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”. *Култура пописа* 43/XVII (2020): 11–28.
- Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице у Ужицу 1918”. *Историјска баштина* 28–29 (2020): 115–128.
- Кривошејев, Владимир. „Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу”. *Историја 20. века* 39/1 (2021): 35–52.
- Кривошејев, Владимир, Кривошејев, Јелена, Радосављевић, Ален. „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у каменичком срезу ваљевског округа”. *Војноисторијски гласник* 2 (2020): 56–86.
- Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај*. Нови Сад – Београд: Прометеј, РТС, 2021.
- Кујачић, Јован. *Инфлуенца или грип*. Београд: Штампарија Главног Савеза Српских земљорадничких Задруга, 1931.
- Lovrić, Suzana, Krivošević, Vladimir, Yamashkin, Anatolij. „Utilization of hot spot analysis in the detection of spatial determinants and clusters of the spanish flu mortality”. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA*, Vol. 70 No. 3 (2020): 189–297.
- Миловановић, Милован. „Санитетске прилике у Србији за време Аустро–Угарске окупације: од 1915–1918. године”. *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва* XXIII/4(1921): 120–135.
- Миленковић, Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.
- Драги Милутиновић, *Хроника села Жине*. Књажевац: ПП Media ART, 1997.
- Надежда Ј. Педовић, *Апотекарство Црноречја и Тимока, Зајечар – Књажевац – Бољевац*. Зајечар: ДШИП „Бакар”–Бор, 2000.
- Поповић, Љубодраг. „Здравствени радници Тимочке крајине у ослободилачким ратовима 1912–1918”. *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура* V (2013): 12–15.
- Радосављевић, Александар. „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току светског рата”. *Српски архив за целокупно лекарство орган Српског лекарског друштва* XXIII/4 (1921): 216–283.
- Радусин, Милорад. „Шпанска грозница”, *Vox medici* 5 (2006).
- Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part I: the first wave”. *Vojnosanitetski pregled* 69/9, (2012): 812–817.
- Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”. *Vojnosanitetski pregled*, 69/10, 2012: 917–920.
- Савић, Алекса. *Инфлуенца*. Солун: Штампарска радионица Министарства војног, 1918.

Стевчић, Душан. *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанске грознице*. Ужице: Штампариа и књиговезница Љубомира М. Романовића, 1918.

Jelica Ilić

SPANISH FLU ON THE TERRITORY OF THE MOUNTAIN TRESIBABA 1918–1919: ANALYSIS OF THE NUMBER OF DEAD

Summary

Spanish flu pandemics took over the entire planet in 1918, thus the illness was also present in Knjaževac, in Autumn of 1918. Its spread coincided with the liberation after a three-year-long Bulgarian occupation, with the advent of the French army and celebrations that took place in their honor. The first Spanish flu-related death on the territory of the mountain Tresibaba was recorded and logged as such on November 3th/16th in the villages of Žlne and Ponor and the last was recorded on December 25^s 1919 in the village of Žlne. The goal of this paper is to give a precise time-span of the presence of the illness, to establish the number of victims and analyze the age and gender of the victims. Also, in an attempt to unravel the origin of the Spanish flu virus, it was inevitable to touch on deaths of 27 French soldiers. In writing of this paper, I relied on death registries from which data was gathered on the number of deaths and a statistical analysis based on the data was conducted. A list of fallen French soldiers was also used, along with remembrances and memories of two Frenchmen, veterans of the liberation campaign through Serbia – DrMilletand Louis Cordier, as well as relevant literature.

If we compare the situation in the mountain Tresibaba with the so far processed territories in Serbia, a lower mortality is noticeable compared to the areas of western and central Serbia: based on approximately 50% of the processed sample, the mortality is 2%. Finally, as it has already been said in the paper, only data on deaths are processed, but the number of the diseased, infected and recovered remains unknown.

Мирослав Величковић
Марина Влаисављевић

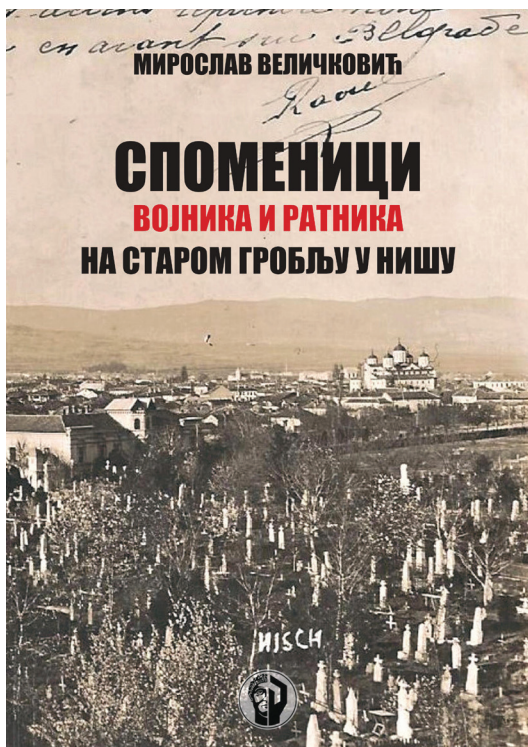
СПОМЕНИЦИ ВОЈНИКА ОДЛИКОВАНИХ ОРДЕНОМ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА САХРАЊЕНИ НА СТАРОМ ГРОБЉУ „ГОРИЦА” У НИШУ

Анстракт: Много војника и официра из Ниша учествовало је у Балканским ратовима и Првом светском рату. Неколико десетина њих за херојска дела која су чинили током тих ратова одликовани су највишим одликовањем Краљевине Србије – Орденом Карађорђевог звезде са мачевима. До сада је на Старом гробљу „Горица” пронађено 25 гробова носилаца овог одликовања.

Кључне речи: Први светски рат, Орден Карађорђевог звезде са мачевима, Старо гробље „Горица” Ниш, српска војничка гробља, војници и официри из Ниша

Овај рад је базиран на истраживању гробова војника и ратника сахрањених на Старом гробљу „Горица” у Нишу током 2020–21. године.

Аутори су у наведеном периоду 87 пута били на гробљу и провели 175 сати у истраживању. За то време пронашли су 339 споменика са 379 имена војника и ратника. Од овог броја њих 114 је погинуло, умрло или су убијени током Балканских ратова, Првог и Другог светског рата, а 28 сахрањено је ван Ниша и Србије широм света и само су им имена уписана на споменицима на гробљу. Од укупног броја наведених аутори су утврдили да је најмање 7 било у чувеном батаљону „1300 каплара” а 35 у легендарном Другом пешадијском

пуку „Књаз Михаило”, од којих је најмање 4 официра погинуло у јуришима на коту 650 и Грленске висове. Тада је пук и добио легендарно име – „Гвоздени пук”.

Од укупног броја 379 записаних на споменицима њих 25 су носиоци Ордена Карађорђевог звезде са мачевима, од којих су 3 двоструки, 33 су носиоци Ордена белог орла са мачевима (5 двоструких), 71 је носилац Медаље за храброст (21 двоструки, по 1 троструки и 1 четвороструки носилац), а 57 су носиоци Албанске споменице.

Сви подаци који су прикупљени током истраживања су обрађени и на основу њих је настала књига *Споменици војника и ратника на Старом гробљу из Ниша*. Из ње су за потребе овог рада коришћени основни подаци о носиоцима Ордена Карађорђевог звезде са мачевима сахрањеним на Старом гробљу „Горица” у Нишу и на основу којих су написане биографије носилаца ордена за које се није знало да су сахрањени у Нишу. Такође, при писању овог рада аутори су користили и књиге Томислава С. Влаховића *Витезови Карађорђевог звезде са мачевима*, Радоја Костића *Нишки официри пали у ратовима 1912–1918.* и Марине Влаисављевић *Нишлије – носиоци Карађорђевог звезде са мачевима*.

На крају рада је додато име 25. носиоца који је сахрањен у породичној капели на Пантелејском гробљу у Нишу.

АНЂЕЛКОВИЋ РАДОЈКО, активни пешадијски капетан I класе

Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда указ ФАО/No 9780 од 31. 5. 1915.

Рођен 12. марта 1889. у селу Текија код Крушевца а умро 1. октобра 1963. године.

Свршени питомац XX класе пешадијске подофицирске школе, коју је завршио са врло добрим успехом. Учествовао је у ратовима 1912–1918. године у којима је више пута рањаван.

За осведочену храброст на бојном пољу и заслуге стечене у рату против Аустроугарске 1914–1915. године одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда, Сребрном медаљом за храброст; за заслуге стечене у борбама 1920. године при упаду Арнаута из Албаније и у борбама са одметницима Орденом белог орла са мачевима петог реда; Златном медаљом за храброст за заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године, грчким

Ратним крстом са мачевима трећег реда и свим ратним споменицама од 1912. до 1918. године.

По преласку Албаније са измореном српском војском, пребачен у Бизерту на опоравак одакле је упућен на Солунски фронт.

Као ослободилац са српском војском ушао у Зеницу 1918. године и са својим војницима ослободио српске затворенике из казнионе, због чега су захвални грађани Зенице једној улици дали његово име. По завршетку рата службовао у Бањалуци, Књажевцу, Зајечару и Нишу.

Године 1941. рат га је затекао у Нишу у Петој армијској области. Заробили су га Немци 9. априла код Пирота одакле је преко Бугарске и Румуније транспортован у логор у Немачку. Након што је логор ослободила америчка војска, одлази у САД где живи до 1960. године када се враћа у домовину.

Гроб је оивичен бетонском цоклом, зарастао у бршљан и траву. Споменик је направљен од камена, прекривен бршљаном и патином. Поломљен је, а брзим увидом није пронађен недостајући део. Делимично је очишћен од бршљана само део споменика са подацима због фотографисања. Већи део бршљана је остао јер је горњи део споменика нестабилан, па би се вероватно урушио да је очишћено преостало растиње. Текст који је остао на споменику лако се чита. Не може да се установи да ли је на споменику била нека слика.

Ово је једини гроб где на споменику пише да је сахрањени носилац Карађорђевог звезда са мачевима.

АЋИМОВИЋ ЈОВАН, активни артиљеријски бригадни генерал

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда
указ ФАОБр. 135893 од 17. 1. 1920.

Рођен 10. септембра 1886. у Ужицу, а умро 1943. у логору Оснабрик.

У родном граду завршио шест разреда гимназије, а потом се определио за војни позив. Био је питомац 37. класе Ниже школе Војне академије од 1904. до 1908. године и питомац 24. класе Више школе Војне академије од 1921. до 1924. године, а затим уписао курс за артиљеријске официре 1926. године. Говорио је немачки, француски и руски.

Службовао у Битољу и Кривој Паланци и дужи период у јужној Србији. На дужностима: од 9. септембра 1908. водник у 7. батерији 3. дивизиона 1.

брдског артиљеријског пука; од 27. децембра 1913. до 1914. водник у 3. дивизиону брдског артиљеријског пука. У рату 1912–1913. водник и заступник командира 7. батерије брдског артиљеријског пука. У рату 1914–1918: командир 7. батерије брдског артиљеријског пука 1914–1916; од 1. априла до 28. августа 1916. у штабу Дунавског брдског дивизиона; од 28. августа 1916. до 1919. командир 1. батерије Дунавског артиљеријског пука. После рата: од 1919. командир 1. батерије 2. дивизиона Потиског артиљеријског пука; од 25. фебруара 1921. до 1. децембра 1922. командант 3. дивизиона Битољског артиљеријског пука; од 1. новембра 1924. командант 1. дивизиона Артиљеријског пука I армијске области; од 24. октобра 1925. командант 5. дивизиона Јадранске артиљеријске бригаде; од 12. новембра 1926. командант 1. дивизиона Моравске артиљеријске бригаде; од 9. априла 1928. командант места у Кривој Паланци (обавештајни пункт); од 22. априла 1929. командант 4. артиљеријског пука; од 23. октобра 1934. командант 12. самосталног артиљеријског дивизиона; од 6. септембра 1935. командант артиљерије Вардарске дивизијске области; од 14. августа 1936. до 20. марта 1938. командант артиљерије Косовске дивизијске области; од 20. марта 1938. командант артиљерије Моравске дивизијске области.

Рањен на Криволаку 1913. године, али се брзо опоравио.

За ратне заслуге одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима четвртог реда, Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 153964 од 11. априла 1920. године), и низом других ратних и мирнодопских одличја.

Оженио се 1919. године Невенком, кћерком Јевте Петровића, пароха из Старе Кањиже. Други пут се оженио Лепосавом, кћерком Јованке и Ђорђа Рајковића, кафеџије из Ниша. До Априлског рата живео је у Нишу.

У Априлском рату 1941. године, у чину бригадног ђенерала заробили су га Немци и одвели у логор Оснабрик. Преми-

нуо је од последица мождане капи у логорској болници јер му се у заробљеништву погоршало здравствено стање или је, по другој верзији, претучен и избачен на мраз.

Гробно место је запуштено, са мало дивљег растиња. Споменик је направљен од глачаног црног гранита у радионици Бертото у Београду. Слова су читљива. Са задње стране недостаје једна слика.

БОГДАНОВИЋ СВЕТОЗАР, активни пешадијски пуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда
указ ФАО/No 9780 од 31. 5. 1915.

Рођен 1873. у селу Биоска код Ужица, а умро 1938. у
Нишу.

У чин потпоручника произведен 1900. године. У
Први балкански рат ушао са чином капетана I класе да
би 1913. године, за заслуге у Брегалничкој бици био
унапређен у чин мајора. У чин потпуковника унапређен
1915, а у чин пуковника 1923. године.

Учествовао у ослободилачким ратовима
1912–1918. године. Два пута рађаван – први пут 16.
септембра 1914. године на положају „Рача-Ђумрук”
на ушћу Дрине у Саву, а други пут 31. октобра 1916.
године на положају „Редут”, у кључу Црне реке на Со-
лунском фронту у леву руку. Знатан део своје војне и
ратничке каријере провео у нишком 16. пешадијском пуку „Цар Николај II”.
Обављао је и друге одговорне војне дужности.

За осведочену храброст на бојном пољу и заслуге стечене у рату против
Аустроугарске 1914–1915. године одликован Орденом Карађорђевог звезда са
мачевима четвртог реда.

За заслуге стечене у рату 1917, 1918.
и 1919. године одликован Орденом белог
орла са мачевима четвртог реда (указ ФА-
ОБр. 153964 од 11. априла 1920. године),
а за заслуге стечене у борбама 1920. при
упаду Арнаута из Албаније и у борбама
са одметницима одликован Орденом белог
орла петог реда (указ ФАОБр. 55372 од 17.
децембра 1921. године).

Одликован је и Орденом Светог Саве
четвртог реда, Златном медаљом за хра-
брост, Медаљом краља Петра I, грчким Рат-
ним крстом I реда и другим одликовањима
и споменицама. Више пута похваљиван, а
његова храброст и одлучност у одсудним
тренуцима истицана као пример понашања
српског официра.

Гроб је прекривен бетонском плочом. Споменик је направљен од белог
мермера, без видљивих оштећења, потпуно прекривен зеленом патином са
уграђеном патинираном лаворовом гранчицом од метала. Текст се лако чита.

ВИДОЈКОВИЋ МИЛОРАД, резервни пешадијски потпоручник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 31224 од 14. 1. 1918.

Рођен 30. јануара 1893. у Нишу, а умро 8. новембра 1916. године.

Основну школу и пет разреда гимназије свршио у Нишу, а Учитељску школу у Алексинцу 1914. године. Постављен за учитеља 1. августа 1914. у Богомилу, округ скопски.

У војску, у ђачку чету, ступио 1. септембра као један од 1300 каплара из које као подофицир одлази на фронт у 16. пешадијски пук. Дванаестог октобра 1915. године за време повлачења унапређен у чин резервног пешадијског потпоручника и распоређен за водника 3. чете 3. батаљона 16. пешадијског пука. Учествовао у многим борбама, све до 8. новембра 1916. када је на коти 1050 погинуо.

Велики губитак у људству био је разлог да се 16. пешадијски пук на крају године расформира, а преостали војници су распореде у друге пукове Моравске дивизије.

За стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 31224 од 14. јануара 1918. године).

Сахрањен у порти старе цркве у селу Гор, Орахово, округ битолски (данас село Орахово, Северна Македонија).

Гроб на Старом гробљу у Нишу био је тотално зарастао у бршљан и дивље растиње. За потенцијалну идентификацију да је у питању војник послужиле су речи „на коти” које су биле читљиве кроз растиње на споменику. Када је растиње рашчишћено, појавио се надгробни споменик од црног гранита, који је поломљен и не налази се више на постољу. Сви делови споменика се налазе на гробу и потребна је рестаурација. На споменику недостају две слике. Исписано је само презиме Видојковић, док се у другим изворима налази презиме Ђорђевић-Видојковић.

Гроб на Старом гробљу у Нишу био је тотално зарастао у бршљан и дивље растиње. За потенцијалну идентификацију да је у питању војник послужиле су речи „на коти” које су биле читљиве кроз растиње на споменику. Када је растиње рашчишћено, појавио се надгробни споменик од црног гранита, који је поломљен и не налази се више на постољу. Сви делови споменика се налазе на гробу и потребна је рестаурација. На споменику недостају две слике. Исписано је само презиме Видојковић, док се у другим изворима налази презиме Ђорђевић-Видојковић.

ГМИЗОВИЋ МИХАИЛО, активни пешадијски капетан II класе

Орден Карађорђевог ордена са мачевима IV реда указ ФАО/No 9780 од 31. 5. 1915.

Рођен 20. августа 1888. у Нишу, а умро 4. октобра 1915. у Нишу.

У родном граду завршио шест разреда гимназије, а потом уписује Војну академију 1906. године. Као свршени питомац 39. класе произведен у чин пешадијског потпоручника 1. септембра 1910. и одређен за командира вода у 4. чети 2. батаљона 2. пешадијског пука „Књаз Михаило”.

Један од хероја Другог гвозденог пука. Као потпоручник показао изузетну храброст и пожртвовање када је са својим војницима на леђима изнео топове на неприступачне врхове Бабуне. Овим подвигом омогућио је пробој

турског фронта код села Крстец. Код Битоља је био рањен али није одступио већ је предводио своје војнике у јуришима на турске положаје.

За све те подвиге одликован Златном медаљом за храброст и ванредно унапређен у чин поручника. Са својим 2. батаљоном издржао сва искушења битке на Брегалници. Због великих губитака у официрском кадру пребачен у 4. чету 3. батаљона и са том четом учествовао у крвавим борбама на злосрећним Грленским висовима. Том приликом је по други пут рањен и по други пут одликован.

За осведочену храброст на бојном пољу и заслуге стечене у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Орденом Карађорђевог ордена са мачевима четвртог степена и истовремено, опет ванредно, унапређен у чин капетана II класе.

Као већ истакнути ратник, прекомандован у Комбиновану дивизију за командира 1. чете 2. батаљона 1. прекобројног пука који је мобилисан у Нишу. У тешким одбрамбеним борбама које је Комбинована дивизија 1915. године водила на граници са Бугарском, тешко рањен на Вршкој Чуки. Пребачен у болницу у Зајечару где је преминуо 4. октобра 1915. године

Само дан пре пада Зајечара у руке бугарске војске, његов отац Светозар успео је да тело свог сина последњим возом пребаци у родни Ниш и ту сахрани.

Гроб је оивичен бетонском цоклом, зарастао у траву. Из гроба ниче вишегодишње зимзелено дрво. Споменик није пронађен.

ДИМИТРИЈЕВИЋ ВЕЉКО, активни пешадијски пуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 135893 од 17. 1. 1920.

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 153963 од 11. 4. 1920.

Рођен 4. априла 1877. у Црној Трави, а умро 1945. у Нишу.

Основну школу и четири разреда гимназије завршио у Нишу, потом пешадијску подофицирску школу у Београду 1895. године, када је произведен у чин поднаредника. У чин наредника произведен 1898, а у чин потпоручника 1901, затим поручника 1905, капетана друге класе 1909, капетана прве класе 1912, мајора 1914, потпуковника 1918. и пуковника 1923. године. Пензионисан по својој молби 1925. године.

У Балканске ратове пошао као капетан I класе и командир чете у 16. пешадијском пуку I позива Моравске дивизије. Борио се у борбама у Куманову, Скопљу, Прилепу и Битољу, а 1913. године у борбама на Кавадару, Неготину, Криволаку, Кривој Лактавици и у арнаутској побуни.

На почетку Првог светског рата командовао батаљоном у 16. кадровском пуку Брегалничке дивизије. Током 1915. године борио се против Бугара и у даноноћним борбама одступа преко Кочана, Црног врха, Куманова, Скопља, Качаника и Елбасана на Драч, а затим на Крф.

На Солунском фронту учествовао као командант батаљона у 6. пешадијском пуку „Престолонаследник Александар” у борбама на Чеганским планинама, заузимању Кајмакчалана и Сиве стене, потом Црвеној земљи, Грунишком вису, Браздастој и Рововској коси и Соколу. Као командант одреда напада положај „Старков зуб” 1916. године.

У пробоју Солунског фронта учествовао као командант батаљона у борбама на Соколу, положају Преседлина и по пробоју фронта у борбама на Чвору, Црној реци, селу Никодим, Велесу, Градишту, реци Пчињи, Четирци, Рујану, Врањској Бањи, Лесковцу, Прокупљу, Крушевцу, селу Јасика, Крагујевцу и Шапцу. Потом прелази у Срем и код Вуковара запленајује 37 пароброда и 217 шлепа пуних ратног плена (цео пловни парк бивше Аустроугарске на Дунаву).

Одликован двама Карађорђевић звездама са мачевима четвртог реда и то за заслуге у 1915. години и за заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године.

Одликован и за стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године Орденом белог орла са мачевима четвртога реда (указ ФАОБр. 31222 од 14. јануара 1918. године), Сребрном медаљом за храброст, а за осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО№ 9790 од 31. маја 1915. године).

Одликован Споменицом краља Петра I, Споменицом српско-турског рата 1912–1913, Споменицом српско-бугарског рата 1913, Албанском споменицом, Орденом Југословенске круне четвртог реда, Орденом Светог Саве трећег реда и француским Ратним крстом.

После рата био је командант Петрињског и Књажевачког војног округа.

Гроб је оивичен високом бетонском цоклом, прекривен бетонском плочом из делова, са оградом од стубића од терацо бетона повезаних зарђалим металним цевима. Ту су и метални делови клупе и сточића. Споменик је направљен од камена који се љушти и стубовима од мермера, прекривен патином. Текст се лако чита. Слике су изгребане, са ситним напрслинама.

ЈОВАНОВИЋ РАНЂЕЛ, активни артиљеријски капетан I класе

Златни војнички орден Карађорђевог ордена са мач. указ ФАО№ 11123 од 15. 6. 1915.

Рођен 2. новембра 1890. у Радикиној бари, а умро 1. децембра 1961. у Нишу.

Војску је служио у 9. батерији Моравског артиљеријског пука 1912. године.

За осведочену личну храброст и пожртвовање на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. године одликован Златним војничким орденом Карађорђевог ордена са мачевима као наредник у 9. батерији артиљеријског пука Комбиноване дивизије I позива за подвиг при повлачењу са Јаутинских положаја код Осечине 1914. године, када долази до превртања топа. Уз изузетну храброст,

сналажљивост и самоиницијативу успева да спасе топ и своје војнике од заробљавања.

За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован Сребрном медаљом за храброст (указ ФАОБр. 150810 од 31. марта 1920. године). За постигнути успех у извођењу наставе у својим јединицама одликован Медаљом за војничке врлине (указ ФАБр 43.600 од 17. децембра 1922. године). Одликован Златном медаљом за ревносну службу (указ АђБр. 2261 од 25. јануара 1928. године) и Орденом Југословенске круне петог реда (указ АђБр. 20003 од 6. септембра 1937. године). Одликован и још једном Сребрном медаљом за храброст, Орденом Светог Саве петог реда, споменицама за сва три рата и руском Медаљом Светог Ђорђа за храброст четвртог реда.

После рата био је командир батерије и руковалац слагалишта.

У браку са Наталијом имао сина Војислава и ћерку Веру.

Гроб је оивичен бетонском цоклом која се од бршљана и траве једва распознаје. Споменик је направљен од мермера, без видљивих физичких оштећења, прекривен браонсмеђом патином. Цео споменик је био прекривен бршљаном, који је очишћен током истраживања. Текст се лако чита. Наталијина слика је у одличном стању, слике Ранђела и Војислава имају много белих тачкица тако да се ликови теже распознају.

МАРЈАНОВИЋ БОЖИДАР, активни жандармеријски капетан I класе

Златни војнички орден Карађорђевог звезда са мач. указ ФАО/№ 11102 од 15. 6. 1915.

Рођен 21. јануара 1881. у Кочану, а умро 1965. у Нишу.

Учесник ратова 1912–1918. године. У Први балкански рат кренуо са одслужења војног рока у II пешадијском пуку. За храброст у биткама код Куманова, Прилепа и Битоља одликован Сребрном медаљом за храброст и унапређен у чин каплара. Током Другог балканског рата, за показану храброст и умешност два пута унапређен и из рата је изашао као наредник. Одликован је Златном медаљом за храброст.

У Први светски рат кренуо је са својим пуком, као командир десетине у 2. чети 3. батаљона. Иста-

као се у борбама на Церу и Дрини и за показану храброст током 1914. године одликован трећом медаљом за храброст. У Колубарској бици, 16. новембра 1914. године, извео подвиг водећи храбро свој вод, под готово немогућим условима, заузео аустроугарски положај на Трбушничком вису и заробио митраљење са посадом. За осведочену личну храброст и пожртвовање на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. године одликован Златним војничким орденом Карађорђевог звезде са мачевима (указ ФАО№ 11102 од 15. јуна 1915. године) и унапређен у чин потпоручника.

На Солунском фронту командовао водом у 4. чети 3. батаљона II пешадијског пука. Бројни су примери његовог јунаштва, од којих су најзначајнији када је, на положају Чуке, као водник заробио 194 бугарска војника и једног официра и са водом заузео коту 1212 где је први изашао и заробио један бугарски митраљез после које је ослобођен Битољ. За стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 31224 од 14. јануара 1918. године).

Одликован и Орденом Светог Саве петог реда (указ АђБр. 28714 од 6. септембра 1939. године), Медаљом за војничке врлине (указ АђБр. 13993 од 7. маја 1925. године), Медаљом за ревносну службу два пута, свим споменицама за ратове од 1912. до 1918. године и руским крстом Светог Ђорђа четвртог реда.

После рата, као поручник преведен у жандармерију из које је пензионисан у чину капетана I класе. После пензионисања живео у Нишу, где је био оснивач и дугогодишњи секретар Удружења носилаца Албанске споменице.

Са супругом Тодором имао је синове Гаврила и Вељка.

По сопственој жељи, сахрањен са Албанском споменицом на грудима.

Гроб на Старом гробљу је празан, посмртни остаци су есхумирани и пренети у породичну гробницу на Ново гробље у Нишу.

МИЛАНОВИЋ ЛЈУБОМИР, капетан I класе

Сребрни војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима

Рођен 1886, а умро 18. априла 1932. у Нишу.

У књизи Томислава С. Влаховића *Витезови Карађорђевог звезде са мачевима*, у Списку носилаца Карађорђевог звезде са мачевима официрског и војничког реда на 433. страни стоји *Милановић Лjubомир, наредник, СВКЗм.* (Сребрни војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима).

Носилац је и споменице Првог светског рата 1914–1918. и Албанске споменице.

Гроб је зарастао у бршљан, купине и шипурак тако да је непрепознатљив. Бетонска цокла је оштећена. Споменик је

направљен од белог мермера са готово неприметним оштећењима. Текст је на граници читљивости. Слика је побелела и има напрслине.

МИЛЕТИЋ ЈОВИЦА, активни пешадијски пуковник

Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда
указ ФАОБр. 14611 од 14. 5. 1913.

Рођен 9. септембра 1856. у Рачи, а умро 14. априла 1944. у Нишу.

Гимназију похађао у Крагујевцу, а Вишу школу Војне академије завршио 1880. године. У чин потпоручника произведен 1876. године, пре завршетка Академије, ради учешћа у српско-турским ратовима. До Балканских ратова обављао одговорне командне дужности. Био је командант II пешадијског пука „Књаз Михаило”, од 22. фебруара до 20. јуна 1899. године. У чин пешадијског пуковника произведен указом Ф/АNo 5685 од 29. јуна 1904. године. Командовао је Шумадијском дивизијом I позива и Косовском дивизијском облашћу.

За умешно командовање и личну храброст у Другом балканском рату одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда

(указ број 14.611 од 14. маја 1913. године). Пензионисан јуна 1914. године.

У Првом светском рату био је пуковник у резерви и командант Крушевачких резервних трупа. Као командант Призрена, при повлачењу српске војске, разболео се. Заробљен у пећкој болници одакле је депортован у заробљеништво, у логоре Хајнригрин и Маутхаузен. Репатриран 1916. године и као инвалид одлази у Француску. Враћа се у домовину 1918. године и поново бива пензионисан као пуковник. За заслуге стечене у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Орденом белог орла трећег реда (указ ФАО*№* 9892 од 31. маја 1915. године).

Одликован орденима Таковског крста са мачевима петог реда, 1878, Таковског крста четвртог реда, 1893, и Таковског крста трећег реда (указ Ф/А*№* 5599 од 2. августа 1902. године), Белог орла петог реда (указ ФАО*№* 10031 од 30. новембра 1908. године), Белог орла четвртог реда и Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20812 од 6. септембра 1930. године).

Носилац Златне медаље за храброст 1877, Споменике ратова 1876–1878. и 1855–1886, Споменике „Милош Велики” 1899, Споменике Краља Петра I, 1904, Споменике 25 година од ослобођења Јужне Србије, Споменике 1912, Споменике за рат 1913. и Споменике за рат од 1914. до 1918. године.

Са супругом Јелисаветом имао је петоро деце.

Гроб је прекривен бетонском плочом у деловима, оивичен каменом цоклом, са зарђалом металном оградом са капијицом, зарастао у бршљан и траву. На гробу се налази и зарђали метални свећњак, искривљени метални сточић и металне ногаре од клупице. Споменик је направљен од глачаног браон-црног гранита, без видљивих оштећења и очишћен је од бршљана и траве током истраживања. Текст се лако чита. Слика је отпала.

МИЛИЋЕВИЋ ВЛАДИСЛАВ, активни коњички пуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда
указ ФАОБр. 135893 од 17. 1. 1920.

Рођен 29. јуна 1874. у Београду, а умро 7. октобра 1957. у Нишу.

Завршио је седам разреда гимназије у Београду.

Првог марта 1899. произведен у чин коњичког потпоручника. Био је водник у I коњичком пуку „Милош Обилић”, II коњичком пуку „Цар Душан”, III коњичком пуку „Краљ Александар I”, IV коњичком пуку одељења коњичке телеграфије

ескадрона Краљеве гарде и водник и наставник у коњичкој подофицирској школи. Као коњички капетан II класе био је командир ескадрона у I коњичком пуку „Обилић” и IV коњичком пуку.

У Балканским ратовима био командир коњичког дивизиона Моравске дивизије I позива. У Првом светском рату био је командир ескадрона у I и IV коњичком пуку, касније старији ађутант, заступник начелника штаба и на крају рата командант IV коњичког пука.

За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО/No 9790 од 31. маја 1915. године). За заслуге у 1915. години одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда (указ ФАО/No

135893 од 17. јануара 1920. године). За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог степена (указ ФАО/Br. 153964 од 11. априла 1920. године).

Одликован Медаљом за војничке врлине (указ Ф/А/No 5731 од 23. јула 1901. године), орденима Светог Саве четвртог реда (указ ФА/Br. 37993 од 24. октобра 1922. године), Белог орла петог реда (указ А/Br. 2258 од 25. јануара 1928. године), Светог Саве трећег реда (указ А/Br. 11704 од 17. маја 1929. године) и Југословенске круне четвртог реда (указ А/Br. 20812 од 6. септембра 1930. године).

После рата постављен за шефа Ремонтског одсека Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног и морнарице, а обављао је и дужности команданта Коњичке подофицирске школе и начелника коњичког одељења команде Моравске дивизијске области.

Сахранила га је супруга Мара са којом није имао деце.

Гроб је оивичен бетонском цоклом која је поломљена на више места од слегања тла, зарастао у купине, бршљан и траву. Споменик је направљен од црног гранита и белог мермера, без оштећења, са траговима патине. Текст се лако чита. Слика је у одличном стању.

МИЛИЋЕВИЋ МИЛИНКО, активни пешадијски пуковник

Орден Карађорђевог ордена са мачевима IV реда
указ ФАОБр. 97996 од 20. 7. 1919.

Рођен 20. новембра 1887. у селу Поповићу у Моравској бановини, а умро 9. јануара 1936. у Скопљу.

Пешадијску подофицирску школу завршава као 1. по рангу старешинства свршених питомаца X класе и као најбољи остаје у поменутој школи. У чин потпоручника унапређен 1907. године и одређен по потреби службе за водника XVII пешадијског пука.

У рату 1912. године као поручник командује четом у XVII пешадијском пуку Дринске дивизије, где поред одликовања за заслуге и храбро држање бива унапређен у чин капетана II класе. Одмах потом учествује у Српско-бугарском рату као командир чете до краја рата.

У Првом светском рату командује 3. четом XVII пешадијског пука и у борби 14. септембра 1914. године, јуришајући на челу

своје чете, на положају Билег код Ваљева, тешко је рањен у леву страну груди, од чега му лева рука остаје утрнута. За ове заслуге унапређен у чин капетана I класе (указ Ф/АО*№* 7781 од 6. априла 1915. године), а за осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО*№* 9790 од 31. маја 1915. године). Године 1915. са српском војском одступа преко Албаније на Крф, одакле као један од врских официра одлази преко Енглеске у Русију да у Првој српској добровољачкој дивизији, у почетку као командир чете, а потом као командант батаљона, учествује у борбама с Бугарима на фронту у Добруци. У овим борбама, увек у строју и на челу својих јединица храбро се бори и спасавајући јуришем свој батаљон и један цео дивизион артиљерије румунске војске бива рањен 19. октобра 1916. испод леве плећке. За ове заслуге одликован је високим руским Орденом Светог Владимира са мачевима четвртог реда и највишим румунским одличјем Михаила витеза, које га је уврстило у ред румунских племића – витезова, чији су живи другови сваке године били лични гости румунског краља. Ова висока почаст која му је указана тада била је част за читаву српску војску будући да су само малобројни могли да уђу у ред ових витезова.

По окончању битака у Добруци, враћа се са својом дивизијом и целим корпусом на Солунски фронт. Учествује у бици на Добром пољу где је поново рањен у леву руку 15. септембра 1918. године. За овај подвиг и храбро држање произведен је у чин мајора (указ ФАОБр. 78000 од 20. априла 1919. године).

За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован је Орденом белог орла са мачевима петог реда (указ ФА-Обр. 153965 од 11. априла 1920. године).

Одликован је и два пута Сребрном медаљом за храброст, Орденом белог орла са мачевима четвртог реда и француским Ратним крстом са палмом. Поред тога за заслуге у миру добио је ордене Белог орла петог реда (указ АђБр. 2258 од 25. јануара 1928. године), Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20811 од 6. септембра 1930. године) и многа друга одличја за заслуге, за ревносну службу, за војничке врлине и све четири споменице за ратове од 1912. до 1918. године.

После рата био је ађутант Битољске дивизијске области, на служби у команди III армијске области, ађутант Пешадијске школе гађања, у команди Кумановског војног округа, на служби у Ђенералштабу команде III армијске области за ађутантске послове. У чин пуковника унапређен указом АђБр. 18553 од 28. јуна 1928. године.

Гроб је оивичен бетонском цоклом у добром стању, потпуно зарастао у бршљан и траву. На гробу се налази сточић, направљен од бетона. На споменику направљеном од зеленог камена, постоје оштећења зато што се камен прекривен патином љушти. Споменик је толико био зарастао у бршљан да се видео само незнатни део и све је очишћено током истраживања. Текст се лако чита. Све три слике су одлично очуване.

МИЛОВАНОВИЋ МИЛАН, активни жандармеријски поручник

Златни војнички орден Карађорђевог звезда са мач.

указ ФАО/№ 11102 од 15. 6. 1915.

Рођен 19. августа 1878, а умро 23. фебруара 1963. у Нишу.

У чину пешадијског поднаредника учествовао у Првом светском рату, а за осведочену личну храброст и пожртвовање на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златним војничким орденом Карађорђевог звезда са мачевима (указ ФАО/№ 11102 од 15. јуна 1915. године).

После рата произведен у чин потпоручника (указ ФАБр. 42.801 од 17. децембра 1920. године), а наредбом министра војног и морнарице одређен, по потреби службе за водника 3. вода 4. чете 3. батаљона I жандармеријске бригаде.

Касније одређиван за водника Ражањског вода I жандармеријске бригаде, водника Куршумлијског вода 6. жандармеријског пука и за водника Куршумлијског вода Моравског жандармеријског пука.

Гроб је оивичен бетонском цоклом, са зарђалом металном оградом, нарастао у бршљан и траву. Метална капијица је откинута и налази се на гробу наслоњена на ограду. Споменик је направљен од глачаног тамносивог гранита, без оштећења, на постољу од бетона које има оштећене углове. Текст се лако чита. Сlike су одлично очуване.

МИЛУНОВИЋ БАЈО, резервни пешадијски мајор

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда.

Рођен 1882. у селу Мркоње, у Црној Гори, а умро 1964. у Нишу.

Завршио подофицирску школу, а у ратовима 1912–1918. учествовао као официр II пешадијског „Гвозденог пука” Моравске дивизије I. позива. Истакао се као способан ратник и старешина па је из рата изашао са чином капетана I класе. Неки његови подвизи били су познати у читавој српској војсци, а нарочито када је са само 6 војника заробио 156 аустроугарских војника, међу којима је био и један виши официр. За заслуге стечене у биткама на Церу, Дрини и Колубари одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда. За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915, одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАО/No 9782 од 31. маја 1915. године).

Носилац седамнаест разних одликовања међу којима треба истаћи и две Златне медаље за храброст, француску Легију части, Орден Југословенске круне петог реда (указ АђБр. 20811 од 6. септембра 1930. године), Орден Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 5054 од 6. марта 1936. године) и других значајних одликовања

После рата био је командир занатлијске чете, магационер интендантског слагалишта команде Моравске дивизијске области, као и командир 2. чете Моравског неборачког батаљона. Одређен је по потреби службе у команду места Ниш и за ађутанта Нишке гарнизонске управе.

Два пута био тешко рањен, изгубио је једно око и пензионисан као тежак ратни инвалид са два пушчана зрна која је носио у телу.

Од 1939. године као пензионер живео је у Нишу.

Гроб је оивичен бетонском цоклом која је готово уништена, зарастао у бршљан и траву. Споменик је направљен од мермера, прекривен патином. Оборен је заједно са постољем и поломљен на више делова. Брзим увидом може да се закључи да су сви или већина делова споменика на гомили. Текст се налази на више фрагмената и не може да се прочита. Слика је отпала.

МЛАДЕНОВИЋ СВЕТОЗАР, активни пешадијски капетан I класе

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 31222 од 14. 1. 1918.

Рођен 1883, а умро 28. фебруара 1936. у Нишу.

За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Сребрном медаљом за храброст (указ ФАОБр. 9793 од 31. маја 1915. године), а за стечене заслуге и показану храброст у рату 1915. године одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАОБр. 135897 од 17. јануара 1920. године).

Као водник 18. пешадијског пука рањен је током борби на чукама после преласка Црне реке, а за стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (указ 31222 од 14. јануара 1918. године) и произведен у пешадији у чин поручника.

После рата одређен на службу у команду места у Нишу, произведен у чин пешадијског капетана II класе и одређен на службу у Врањску пуковску окружну команду. Унапређен у чин пешадијског капетана I класе указом АђБр. 3712 од 31. јануара 1924. године и одређен на службу у штаб команде Моравске дивизијске области.

На предлог министра војске и морнарице одликован Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20813 од 6. септембра 1930. године).

Гроб је оивичен бетонском цоклом у добром стању, зарастао у бршљан и траву. Споменик је направљен од белог мермера и заједно са постољем срушен, а сам споменик поломљен на више делова који су приближно спојени током истраживања због фотографисања и преписивања података. Текст је готово немогуће прочитати због зеленкасто-црне патине. На споменику је постављено пет слика, једна је оштећена приликом ломљења споменика и недостаје део, друга је напрсла а остале три су у одличном стању.

НЕШОВИЋ РАДОСАВ, активни артиљеријски мајор

Орден Карађорђевог ордена са мачевима IV реда указ ФАОБр. 135893 од 17. 1. 1920.

Рођен 22. новембра 1884, а умро 27. јуна 1926. године.

Завршио 1907. године XV класу артиљеријске подофицирске школе са одличним успехом, као 3. по рангу старешинства од 35 питомаца.

Учествовао у Првом светском рату и за осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО/No 9792 од 31. маја 1915. године) и унапређен у чин артиљеријског поручника (указ ФАО/No 9984 од 15. јуна 1915. године), а за заслуге у 1915. години одликован Орденом Карађорђевог ордена са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 135893 од 17. јануара 1920. године).

За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАОБр. 153969 од 11. априла 1920. године).

После рата унапређен у чин артиљеријског капетана (указ ФАОБр. 74142 од 20. априла 1919. године). Био је водник возарског ескадрона Моравске дивизијске области па је одређен по потреби службе за командира 2. батерије 2. дивизиона 3. пука тешке артиљерије. Одликован Медаљом за војничке врлине (указ ФАБр. 37994 од 24. октобра 1922. године). После положеног испита унапређен у чин активног артиљеријског мајора указом АђБр. 22961 од 28. јуна 1924. године и постављен за команданта 2. дивизиона артиљеријског пука IV армијске области, а после за команданта 2. дивизиона артиљеријског пука III армијске области

Гроб је оивичен бетонском цоклом, зарастао у траву, бршљан и купине. Споменик је направљен од белог камена, са ситним физичким оштећењима и патином. Мало је заротиран у односу на бетонско постоље које је испуцало и склон је паду. Текст се лако чита. Горња слика је отпала, слика Радосава Нешовића је одлична а трећа слика никад није постављена на предвиђено место.

ПАВИЋЕВИЋ БАЈО, активни артиљеријски капетан I класе

Орден Карађорђевог ордена са мачевима IV реда указ ФАО/No 9780 од 31. 5. 1915.

Рођен 15. фебруара 1883. у Даниловграду, а умро 25. новембра 1969. у Нишу.

Завршио XV класу артиљеријске подофицерске школе 1907. године.

На основу члана 19. Закона о устројству војске произведен у артиљерији у чин поручника (указ ФАО/No 9984 од 15. јуна 1915. године).

Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату садржи податке о његовом рањавању 13. септембра 1916. године на Кајмакчалану док је био поручник у Дринској рововској батерији, а за стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. одликован је Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 31222 од 14. јануара 1918. године).

За заслуге стечене у рату 1915. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 135894 од 17. јануара 1920. године), а за заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован је Златном медаљом за ревносну службу (указ ФАОБр. 153972 од 11. априла 1920. године).

Оженио се госпођицом Милином-Милом, ћерком Михаила Радуловића, пешадијског потпуковника у пензији, из Ниша.

После рата одређиван за надзорника артиљеријске радионице Моравске дивизијске области, за ађутанта 3. пука тешке артиљерије, за командира 1. батерије 1. дивизиона Моравског артиљеријског пука, вршиоца дужности управника Моравске артиљеријске радионице и на службу у артиљеријско одељење Команде Моравске дивизијске области.

Одликован Медаљом за војничке врлине (указ ФАБр. 37994 од 24. октобра 1922. године) и Орденом Светог Саве петог реда (указ АђБр. 33054 од 6. септембра 1926. године).

Гроб је пронађен на основу архиве Старог гробља. На гробу нема никаквих трагова па ову информацију треба узети са резервом зато што је број у архивској књизи преправљан. Могуће је да је извршена ексхумација или да је споменик нестао са гробља или је оборен и уништен. Гроб је оивичен бетонском цоклом која је доста оштећена, зарастао је у бршљан и траву.

ПЕТКОВИЋ МИЛУТИН, активни пешадијски мајор

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 13959 од 30. 11. 1913.

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда Умро 20. марта 1941. године.

Сахрањен је, према доступним информацијама, на Старом гробљу.

Двоструки носилац Ордена Карађорђевог звезда са мачевима. Са слике се види да је носилац и ордена Белог орла, Југословенске круне, Светог Саве, Медаље за храброст, Медаље за војничке врлине, споменице Првог балканског рата, споменице Другог балканског рата, споменице Првог светског рата 1914–1918. и Албанске споменице. Два одликовања нису идентификована.

Гроб није пронађен током овог истраживања те остаје да се даље трага за њим.

ПИЛЕТИЋ МИРОСЛАВ, активни пешадијски пуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 13959 од 30. 11. 1913.

Рођен је у Завали 1872, а умро 1935. у Дубровнику.

Пети је и најмлађи син чувеног црногорског јунака сердара Јола Пилетића, који је из политичких разлога из Црне Горе прешао да живи у Ниш. Син славног оца је доказао да способност и храброст његовог оца није била случајна. Родитељски ген и живот у кући у којој се гајио дух чојства и јунаштва створили су у њему непоколебљиву љубав према отаџбини.

Успешну војничку каријеру започео 1886. године. У чин потпоручника произведен 26. априла 1893, у чин пешадијског капетана II класе указом ФАНо 5605 од 2. августа 1899, у чин пешадијског капетана I класе указом ФАНо 6101 од 2. августа 1901. године.

Пре ратова био је од 16. јануара 1901.

командир 1. чете 1. батаљона II пешадијског пука „Књаз Михаило”, од 14. јануара 1907. командир 2. чете 3. батаљона XVI пешадијског пука и од 4. октобра 1908. године ађутант II (нишке) пуковске окружне команде.

У ослободилачким ратовима српске војске 1912–1918. обављао одговорне командне дужности.

Принц регент Александар га је лично, усменом наредбом, унапредио у чин мајора за исказану храброст при ослобађању Приштине. Командовао 2. батаљоном II пешадијског пука Моравске дивизије II позива који је, са њим на челу, први 9. октобра 1912. године победоносно ушао у Приштину. Ратни пут га је даље водио према Битољу.

У Другом балканском рату 1913. године, истакао се у Брегалничкој бици, где је његова јединица учествовала у крвавим борбама на Злетовској реци и Рајчанском риду. Ту је тешко рањен и за њега је овај рат био завршен. Ране је преживео, али су последице рањавања биле тешке.

Својом храброшћу, смелошћу и ратничком вештином заслужио је да буде међу првим носиоцима Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда. Ово одликовање понео је 16. децембра 1913. године (указ број 13.959).

За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. године одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО/No 9790 од 31. маја 1915. године), а за заслуге стечене у рату 1915. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 135894 од 17. јануара 1920. године).

Иако стопроцентни инвалид, у Првом светском рату се са српском војском повлачи преко Албаније. После опоравка на Крфу, вршио је све до краја рата дужности у Моглени код Солуна.

После рата постављан је за команданта Мостарског војног округа (указ ФАБр. 29971 од 29. јуна 1921. године), команданта Сињског војног округа (указ ФАБр. 12534 од 10. априла 1922. године), команданта Подгоричког војног округа (указ ФАБр. 15141 од 2. маја 1922. године), команданта места у Дубровнику (указ ФАБр. 45581 од 30. децембра 1922. године), за команданта Пљевљанског војног округа (указ АђБр. 33736 од 26. октобра 1927. године).

У чин пуковника унапређен 1923. године. Као и његов отац, био је бескомпромисни патриота. У својим обраћањима војницима и грађанима позивао на ослобођење Истре од Италије што је 1927. године довело до његовог пензионисања.

Поред Карађорђевог звезде са мачевима, био је одликован Медаљом за успомену Четрдесетогодишњице велике Светоандрејске скупштине, Медаљом за војничке врлине, Златном медаљом поводом избора Петра I за краља Србије, Бугарским официрским крстом за војне заслуге и Орденом за војне заслуге четвртог реда, Златном медаљом за храброст, Споменицом српско-турског рата 1912, Споменицом српско-бугарског рата

1913. године, Албанском споменицом 1915. године, Златном медаљом за ревносну службу, Орденом белог орла са мачевима четвртог реда, Орденом белог орла петог реда (указ АђБр. 40225 од 1. октобра 1925. године), Орденом Светога Саве четвртог реда (указ ФАБр. 37993 од 24. октобра 1922. године), Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20812 од 6. септембра 1930. године) и Златном медаљом за храброст „Милош Обилић”.

Сахрањен у породичној гробници у Нишу. Гробница је сређена током септембра 2021. године, очишћена од растиња, метална ограда је офарбана и после много година поново је постављена слика Мирослава Пилетића. Неко је у претходном сређивању гробнице Маријину слику са леве пребацио на десну страну тако да је сада враћена слика Мирослава Пилетића на левој страни. Због слегања тла гробница и ограда на њој је мало искривљена.

Овај гроб је заштићен законом, одлуком Савета за просвету и културу Народног одбора града Ниша бр. 39222 од 28. септембра 1957. године.

ПОПОВИЋ ДУШАН, активни пешадијски потпуковник

Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда
указ ФАОБр. 13959 од 30. 11. 1913.

Орден Карађорђевог звезде са мачевима III реда
указ ФАОNo 9779 од 31. 5. 1915.

Рођен 29. априла 1880. у Јагодини, а умро 8. октобра 1918. на Буковику.

Пре ступања у Војну академију свршио шест разреда гимназије у Крагујевцу.

Дипломирао на Војној академији 1901. са врло добрим успехом. По завршетку академије као потпоручник одређен за водника XIX пешадијског пука.

Унапређен у чин поручника указом ФАОNo 1933 од 6. марта 1905. године.

У Првом балканском рату 1912. године као капетан I класе командовао 1. четом 1. батаљона X пешадијског пука и борио се у свим борбама које су вођене од прелаза границе код Преполца

па до Љум Куле.

У Другом балканском рату 1913. године са истом четом и у истом пуку борио се на Рајчанском риду, код Криве Паланке и на Власини. У борби на Грамади код Власине као заступник команданта батаљона у X пешадијском пуку својом личном храброшћу и вештим командовањем успео је да до ногу потуче један бугарски пук. Пред његовим батаљоном Бугари су оставили хиљаду мртвих и рањених војника, и дали се у дивље бекство. За храбро држање и успех у овој борби одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима четвртог степена (указ ФАОБр. 13959 од 30. новембра 1913. године).

У арнаутској побуни 1913. са пуно успеха командовао четом X пука и слабијим одредом и борио се око Љум Куле и Коритника.

Почетком рата 1914–1918. године командовао батаљоном у XVIII пешадијском пуку и учествовао у борбама око Београда, при одбрани прелаза преко Саве, у операцијама при прелазу српске војске преко Саве, затим у Срему код Купинова, Деча и Голубинаца.

Нарочито се истакао у борбама око Мачковог камена. У тим борбама на положају Перунике тешко је рањен. За осведочену храброст на бојноме пољу и заслуге стечене у рату против Аустроугарске током 1914–1915. године одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима трећег степена (указ ФАО/No 9779 од 31. маја 1915. године).

По оздрављењу од ране одређен за начелника штаба „Санџачке војске” чији је командант био сердар Јанко Вукотић. На тој дужности остао је све до евакуације српске војске на Крф.

На Солунском фронту, после реорганизације српске војске на Крфу, био је начелник штаба I пешадијске бригаде, а затим је у јануару 1917. године примио батаљон у III пешадијском пуку и са њиме је учествовао у борбама при пробијању фронта, потом на Кучковом камену, Црној реци, на Вардару код села Виничани, код Св. Николе. Успешно извршио задатак да са гонећим одредом Моравске дивизије пресече одступницу Бугарима код Страцина 17. септембра 1918. године.

После капитулације Бугара код Скопља и Куманова, при уласку у Србију добио улогу команданта десне гонеће колоне. И овај задатак је одлично извршио и успешно је гонио Немце преко Грамаде, Озрена и Буковика. Погинуо је 8. октобра 1918. године на Буковој пољани код Ражња, а сахрањен је у Нишу.

Иза себе оставио жену Душанку и два малолетна сина, Димитрија и Велибора.

Носилац бројних одликовања: споменице Првог балканског рата, споменице Другог балканског рата, споменице Првог светског рата 1914–1918, Ал-

банске споменице, споменице Краља Петра I, Медаље за војничке врлине, Сребрне медаље за храброст, Ордена белог орла са мачевима четвртог реда, Ордена Карађорђевог звезде са мачевима четвртог и трећег реда.

Гроб је оивичен бетонском цоклом, ограђен зарђалом металном оградом без капијице, зарастао у бршљан и траву. На гробу је и метална конструкција од клупе. Споменик је направљен од белог мермера, без видљивих оштећења, са патином, доњи део зарастао у бршљан који је очишћен током истраживања. Текст се лако чита, сва слова су офарбана црном бојом. Слика је у добром стању.

РАДОЈКОВИЋ ЂУРЂЕ, активни пешадијски потпуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАБр 8386 од 15. 5. 1920.

Рођен 13. марта 1885. у Влакчи, а умро 28. јуна 1959. у Нишу.

Свршени питомац XVI класе пешадијске подофицирске школе са добрим успехом, одакле је изашао са чином поднаредника.

Учесник Првог и Другог балканског рата, Првог и Другог светског рата, када је заробљен и одведен у логор Дахау.

За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО/No 9791 од 31. маја 1915. године) и произведен у чин пешадијског поручника (указ ФАО/No 9985 од 15. јуна 1915. године).

Са српском војском прешао преко Албаније.

Одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (указ ФАБр. 8386 од 15. маја 1920. године).

После рата као капетан II класе био је водник XVI пешадијског пука па је одређен на службу у Обавештајни биро Министарства војног и морнарице.

У чин пешадијског капетана I класе произведен указом ФАБр. 31787 од 12. јул 1921, а у чин пешадијског мајора унапређен указом АђБр. 32863 од 1. октобра 1924. године. Постављен за команданта 2. батаљона 3. пешадијског пука (указ АђБр. 35699 од 7. новембра 1925. године).

У чин пешадијског потпуковника унапређен указом АђБр. 11706 од 19. маја 1929. године. Постављен за команданта 9. пододсека граничне трупе (указ АђБр. 730 од 15. јануара 1933. године), за команданта 1. батаљона 45. пешадијског пука (указ АђБр. 12915 од 16. јуна 1934. године), а за гарнизонара Љубљанске гарнизонске управе (указом АђБр. 24379 од 5. октобра 1935. године).

Одликован Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20811 од 6. септембра 1930. године). Носилац споменице Првог балканског рата, споменице Другог балканског рата, споменице Првог светског рата 1914–1918, Албанске споменице, споменице ослобођења Јужне Србије и грчког Ратног крста.

Има живе потомке у Нишу.

Сахрањен је на Старом нишком гробљу.

Гроб, по подацима из архиве Старог гробља, пронађеје, али даљим истраживањем треба да се потврди јер се садашње стање веома разликује од података добијених од потомака.

РИСТИЋ СТАНОЈЕ – БУНУШЕВАЦ, резервни пешадијски поручник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАОБр. 153975 од 11. 4. 1920.

Умро у Нишу 1918. године.

Познат је као Станоје Бунушевац док његово право презиме Ристић готово да нико и не помиње. Ристићи потичу из села Бунушевац, пчињски срез, врањски округ и тако су добијали додатак презимену.

Произведен у чин резервног пешадијског потпоручника указом ФАО/No 9996 од 15. јуна 1915. године, а за заслуге стечене у рату унапређен у чин поручника (указ ФАОБр. 53679 од 25. септембра 1918. године).

За стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 31224 од 14. јануара 1918. године).

За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 153975 од 11. априла 1920. године).

Станоје Бунушевац, храбри официр I пешадијског пука Моравске дивизије српске војске, после вишедневних борби на Горици, два дана пре ослобођења Ниша, 12. октобра 1918. године по задатку вршио је извиђање у Палилули. Прве ноћи дао је податке о немачким положајима и складиштима муниције. Друге ноћи је у борби са немачком патролом код цркве Св. Николе погинуо. Улица у којој је нађен мртав данас носи име Станоја Бунушевца. Сахрањен је у породичној гробници судије Михајла Адамушевића. Зет Михајла Адамушевића, дворски кујунџија Ђорђе Јанковић, рођак је Станоја Бунушевца и то може да буде разлог.

Гробно место је ограђено зарђалом металном оградом са капијицом у добром стању. Покривено је плочицама у разним бојама преко којих су наслаге отпалог лишћа из којих ниче дивље растиње и ораси. Споменик је монументалан од црног глачаног гранита, произведен у радионици Грајн у Грацу. Слова су јасна и читљива. Недостаје једна фотографија, преостале две су у добром стању.

САВИЋ ЖИВОЈИН, резервни пешадијски потпуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда указ ФАО/No 9780 од 31. 5. 1915.

Рођен 1869, а умро 1946. године.

Наредбом команданта Активне војске од 6. марта 1899. године одређен за водника у II пешадијском пуку „Књаз Михаило”.

У чин поручника произведен указом Ф/А/No 3526 од 6. маја 1901. и са места водника у пиротској (III) пешадијској бригади бива одређен за вршиоца дужности командира чете у 3. пешадијском пуку. Наредбом министра војног од 18. јануара 1904. године Ф/А/No 628 одређен на службу у XV (ћупријску) пуковску окружну команду.

Оженио се 1906. Лепосавом, ћерком г. Ђорђа Маринковића, трговца из Ниша.

Наредбом министра војног од 15. априла 1911. године Ф/А/Бр. 3258 одређен по потреби

службе за водника XV пешадијског пука „Стеван Синђелић”.

За заслуге стечене у рату 1915. године одликован Орденом белог орла са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 135894 од 17. јануара 1920. године).

За заслуге стечене у рату 1916. године одликован Сребрном медаљом за ревносну службу (указ ФАОБр. 50180 од 15. августа 1918. године) и произведен у чин пешадијског мајора (указ ФАОБр. 53272 од 16. октобра 1918. године).

Одликован Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20812 од 6. септембра 1930. године).

Унапређен у чин резервног потпуковника (указ АђБр. 18249 од 6. септембра 1932. године).

Гроб је оивичен бетонском цоклом, зарастао у бршљан и траву. Споменик је направљен од белог гранита, без оштећења, прекривен патином. Текст се лако чита. Обе слике су потпуно избледеле.

ЦВЕТКОВИЋ ЈОВАН, активни пешадијски потпуковник

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда

Рођен 15. маја 1855, а умро 12. априла 1935. године.

Активни пешадијски потпуковник, истакнути ратник, без завршене Војне академије али са завидним ратним искуством. Посебно се био истакао у Српско-бугарском рату 1885. године и био је одликован Таковским крстом са мачевима, Златном и Сребрном медаљом за храброст и другим српским високим одликовањима. Одликован Медаљом за војничке врлине (указ Ф/А/No 1369 од 22. фебруара 1902. године).

Посебно се истакао у рату са Бугарском 1913. године, када је као командант 3. пешадијског пука 3. позива, храбро и вешто успео да одбрани српску

границу на потезу Пирот – Власина, због чега је био одликован и највишим српским ратним одликовањем – Карађорђевоом звездом са мачевима четвртог реда.

Имао је два сина, Душана и Драгишу. Душан је погинуо 7. октобра 1912, на прилазима Бујановцу у 22. години живота. Ојађе-ни родитељи су његово тело пренели у Ниш и сахранили на нишком гробљу.

Његов млађи син Драгиша, тада матурант нишке Гимназије, послат је да заврши школе у иностранству. Иако није довршио школовање, то му није сметало да касније постане министар и председник владе Краљевине Југославије.

За заслуге стечене у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за ревносну службу (указ ФАО*№* 9902 од 31. маја 1915. године). За заслуге стечене у рату 1915. одликован Орденом белог орла са мачевима трећег реда (указ ФАБр. 8384 од 15. маја 1920. године). Одликован Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20812 од 6. септембра 1930. године).

Гроб је оивичен цоклом од камена и прекривен бетонском плочом која је испуцала и из пукотина ниче трава и бршљан. Током истраживања у два наврата детаљно очишћен. Споменик је импресивних димензија направљен од бетона и мермера са неколико декоративних елемената од којих се издваја топ са обореном цеви и лоровом граном. Текст се тешко чита.

НЕШОВИЋ Н. СПАСОЈЕ, артиљеријски капетан I класе

Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда
указ 135893 од 17. 1. 1920.

Рођен 1888, а умро 15. децембра 1934. у Нишу.

Породица Нешовић је пореклом из Призрена, а одатле су пребегли у Фочу, јер су шенлучили у доба неког хришћанског празника, што су Турци забрањивали. У Босни је завршио средњу школу, а потом, као и многи млади тог доба, преко Дрине пребегло у Србију.

Године 1906. завршио артиљеријску подофицирску школу као питомац XV класе. Одликован Медаљом за војничке врлине (указ ФА*№* 1752 од 21. фебруара 1909. године).

Учествовао у оба балканска рата и у Првом светском рату. Рањен 8. децембра 1914. године током трећег периода Колубарске битке.

За осведочену храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914–1915. одликован Златном медаљом за храброст (указ ФАО*№* 9792 од 31. маја 1915. године). За заслуге у 1915. години одликован Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (указ ФАОБр. 135893 од 17. јануара 1920. године) и на основу члана 19. Закона о устројству Војске произведен у чин артиљеријског поручника указом ФАО*№* 9984 од 15. јуна 1915, а указом ФАОБр. 74142 од 20. априла 1919. године.

Прешао је Албанију са српском војском и учествовао у борбама на Солунском фронту а током борби код Горничева у лето 1916. контузован. За стечене заслуге и показану храброст у рату 1916. године одликован Сребрном медаљом за храброст (указ ФАО*№* 31222 од 14. јануара 1918. године). За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. одликован Златном медаљом за ревносну службу (указ ФАОБр. 153972 од 11. априла 1920. године), а указом ФАОБр. 74142 од 20. априла 1919. године произведен у чин артиљеријског капетана II класе.

Од краља Александра, за показану храброст у Првом светском рату, добио и позлаћену сабљу, коју су супруга Тодора и унука Светлана, после Другог светског рата, у страху од нове власти, бациле у Нишаву.

Оженио се 1919. Тодором, девојком из једне од најбогатијих породица у Нишу. То је била прва официрска свадба у Нишу, после Првог светског рата. Венчало их је 12 попова.

После рата указом ФАБр. 20322 од 18. августа. 1920. године одређен за ађутанта команде места у Нишу, а указом ФАБр. 41074 од 8. децембра 1920. одређен на службу код референта артиљерије Моравске дивизијске области и назначен за руковаоца материјала убојног слагалишта Моравске дивизијске области.

Демобилисао се и основао предузеће за трговину дрветом из босанских шума, које је пропало током велике светске економске кризе 1929–1933. године.

Као артиљеријски капетан I класе у пензији одликован Орденом Југословенске круне четвртог реда (указ АђБр. 20813 од 6. септембра 1930. године).

Био је председник Соколског друштва у Нишу.

Са супругом Тодором имао је четворо деце: Љубинку, Споменку, која је умрла као мала, Предрага и Јелку.

После једне кише добио је плеуритис, а затим и такозвану „милијарну туберкулозу” од које је веома брзо умро, у 46. години живота.

Сахрањен је у породичној капели на Пантелејском гробљу у Нишу.

Литература

- Томислав С. Влаховић, *Витезови Карађорђеове звезде са мачевима*, Београд, 1990.
- Марина Влаисављевић, *Нишлије носиоци Карађорђеове звезде са мачевима*, Народни музеј Ниш, 2018.
- Мр Радоје Костић, *Нишки официри пали у ратовима 1912–1918*, ЦНИ САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш 2011.
- Божица Младеновић, Милић Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије*, Списак свршених питомаца 1–46. класе 1855–1914. године, Историјски институт, Београд, 2012.
- Споменица погинулих и умрлих официра у рату 1912–1920*, Удружење породица погинулих и умрлих официра у рату 1912–1918, Београд, 1932.
- Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, репринт, Српско лекарско друштво, Београд, 2011, стр 74.
- Енциклопедија *Знамените личности Ниша*, Удружење стваралаца Ниша „Цар Константин”, Ниш, 2020, стр. 222.
- Службени војни лист 1881–1941*.
- Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска грађа војног архива, Београд, 2019.
- Скопски ђачки батаљон 1914, Батаљон 1300 каплара*, Удружење „1300 каплара”, Београд, 1969.
- Балкански рат у слици и речи*, Београд, бр. 35, 3. 11. 1913, стр. 560.

Фотографије

Лична архива аутора
Марко С. Николић
Зоран Чемерић

Miroslav Veličković
Marina Vlajsavljević

MONUMENTS OF SOLDIERS DECORATED WITH THE ORDER
OF KARADJORDJE'S STAR WITH SWORDS AND BURIED IN
THE OLD CEMETERY IN NIŠ

Summary

Many soldiers and officers from Niš took part in the Balkan wars and the Great War. Several dozen of them were awarded the highest decoration of the Kingdom of Serbia - the Order of Karadjordje's Star with Swords for the heroic deeds they committed during those wars. So far, 25 graves of the bearer of the Order of Karadjordje's Star with Swords have been found in the Old Cemetery "Gorica".

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У НИШУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Анстракт: Питање југословенских ратних заробљеника представља недовољно истражену тему у историографији. Томе у прилог говори чињеница да се и даље грубо калкулише са бројем југословенских војника заробљених током Априлског рата (процене се крећу између 200 и 400 хиљада). У раду ће бити речи о судбини ратних заробљеника у Нишу, од њиховог заробљавања до смештаја и коначног транспорта за Немачку. Део рада посвећен је и терору који је вршен над заробљеницима мимо правила Женевске конвенције, као и издвајању одређених националности из редова југословенске војске којима је дозвољен отпуст. Ако говоримо о ратним заробљеницима, неизоставно је поменути значајну улогу Друштва Црвеног крста, која је поткрепљена изјавама Радомира Антића, свештеника и активисте Друштва, и Радојице Станковића, дугогодишњег секретара.

Кључне речи: ратни заробљеници, Други светски рат, Ниш, заробљенички логор

Још пре потписивања капитулације у Београду, Немци су заробили велики број припадника војске Краљевине Југославије. У одредбама за извршење капитулације југословенске војске од 17. априла стоји и питање ратних заробљеника. Команданти краљевске војске били су у обавези да се јаве најближим немачким официрима, док су официри остајали у јединицама за одржавање реда и мира.¹ Са друге стране, општинске управе су по наредби Фелдкомандатуре 809 вршиле попис свих војника и војних обвезника који су били позвани на војну дужност до 6. априла 1941. године. Према проценама тај број у Моравској бановини износио је око 120 000 људи.²

Привремени логор за ратне заробљенике у Нишу налазио се у касарни Коњичког пука „Милош Обилић”, а део је био смештен и у згради 16. пешадијског пука „Цар Никола II” на Бубњу и у баракама иза Ћеле-куле.³ До 12. априла, према дневнику немачке дивизије, у Нишу се налазило 3500 војника и око 60 официра, док је до 27. априла број ратних заробљеника у прихватном логору у Нишу достигао 4500 људи.

По пријему у логор, ратни заробљеници су постројени и евидентирани, а затим смештани у просторије некадашње коњушнице. Основни проблем пред-

¹ Слободан Милошевић, Ратни војни заробљеници са територије општине Бојник у немачком заробљеништву 1941-1944, *Лесковачки зборник бр. 36*, Лесковац 1996, 127.

² Историјски архив Ниш (ИАН), Микротека, Микрофилм 1-Немачка документација, (МФ 1), снимак 165, Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 1. 05. до 15.05. 1941. године

³ Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту у Нишу*, Ниш 2016, 8.

стављао је обезбеђење смештаја за 10 000 ратних заробљеника, колико их је у једном тренутку било. Због тога су у двориштима касарни подизани и шатори, али ни то није било довољно, па су се затвореници често налазили под отвореним небом. Заробљеници су након немачке наредбе подељени на народности. Притом су из логора отпуштани Хрвати, Македонци, Бугари, Арнаути и Турци, док су у логорима остајали Словенци и Срби.⁴ Сходно наредби од 22. маја 1941. године, ратним заробљеницима сматрани су сви Срби и Словенци који се налазе на окупираној територији. Такође и они који су пре или током рата позивани у војску или су били на војним дужностима.⁵

Како би утицали на јединство заробљеника, окупаторске власти су накнадно кућама пуштале и неке од заробљеника српске националности, који су имали породице у Хрватској, и на територијама које су окупирали немачки савезници. Уступак отпуштања учињен је и Србима спремним на сарадњу са Комесарском управом формираном у мају 1941. године, а касније и владом Милана Недића. Истоветне погодности нуђене су и Словенцима који су пристали да сарађују са квислиншким властима у Љубљани. Према доступној грађи о ратним заробљеницима може се закључити да су овакви случајеви ипак били спорадични.⁶

У заробљеничким логорима у Нишу било је и странаца, Грка и Енглеза, што је у великој мери допринело промени третмана према југословенским ратним заробљеницима. По формирању заробљеничких логора, Немци нису дозволили комуникацију заробљеника са породицама. Међутим, на интервенцију представника швајцарског Црвеног крста Рудолфа Фегелија, окупатори су попустили.⁷ Обавештајна секција Друштва Црвеног крста, формирана након окупације, представљала је једину спону између ратних заробљеника и њихових породица. Комуникација је вршена путем порука и писама. Ово нису биле једине издејствоване олакшице. Веома значајна дозвола коју је од окупатора добило Друштво тицала се могућности достављања пакета хране и личних ствари у заробљенички логор.⁸ Изазови са којима се Црвени крст суочавао нису се огледали једино у прикупљању новца за ратне заробљенике и њиховом евидентирању, већ и у набавци хране за пакете. Стога су активисти Друштва често упућивани ван града. Од почетка слања пакета у Немачку и Италију, Црвени крст је водио и књиге послатих заробљеничких кутија својим среским одборима.⁹

⁴ Александар Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941-1945), *Зборник Народног музеја Ниш бр. 21*, Ниш 2012, 98-101.

⁵ Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983, 14.

⁶ Ивана Груден, *Страдање Словенаца у Нишу током Другог светског рата (1941-1944)*, Ниш 2014, 10.

⁷ А. Динчић, Савезници и страни поданици, 8.

⁸ Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимих, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*, Ниш 2017, 14.

⁹ Народни музеј Ниш, Збирка меморијални комплекс 12. фебруар, студијски материјал.

Из логора су отпуштани и сви они за које је након лекарског прегледа установљено да захтевају болничко лечење. По обавештењу команде логора за ратне заробљенике 202, који се налазио у Нишу, 25. маја 1941. године стигло је следеће обавештење:

„Сутра вам прилажем списак из логора за ратне заробљенике у Нишу, који су из логора отпуштени као неспособни. Они одавде морају бити пребачени у болницу.”¹⁴

Ратни заробљеници Југословенске краљевске војске у Војној болници у Нишу (НмН, ЗФ)

Логор ратних заробљеника у Нишу функционисао је све до 1. јула 1941. године, када је прикључен немачкој команди у Румунији. Непосредно пре овог датума отпочео је и транспорт заробљеника ка Немачкој. Они су спроведени до железничке станице „Црвени крст” пешице, а одатле возовима до Београда. Шеф железничке станице Александар Матокар у својој изјави о припреми ратних заробљеника за транспорт каже следеће:

„Појединци су из припремљених вагона за транспорт бежали у станични подрум, и тамо се пресвлачили у одела која су остала од Радне команде (то су били мобилисани људи који нису одмах добили војну опрему, већ су користили своју). Кад је војна опрема стигла, своје цивилно одело остављали су у подруму. Контрола транспорта није била на завидном нивоу. Око 40 вагона ратних заробљеника је требало утоварити, а транспорт је контролисало свега 10 Немаца, од којих су четворица била поред вагона, док су остали у вагону чекали на смену. Све ово омогућавало је бекства пре транспорта у заробљеничке логоре у Европи.”¹⁵

Окупатор се у односу према затвореницима није придржавао одредби Женевске конвенције, што ће бити приказано кроз више примера у наставку.

¹⁴ НмН, ЗМК 12, копије немачких докумената, студијски материјал.

¹⁵ НмН, ЗМК 12, Изјаве преживелих логораша (изјаве), књига 24, изјава Александра Матокара.

По члану 2 наведене конвенције било је забрањено понижавање и малтретирање ратних заробљеника, што окупатори нису поштовали. Немачки војни суд је 10. маја 1941. године на смрт стрељањем осудио седам официра и подофицира због наводне припреме бекства из логора. Било је то прво стрељање које су Немци извршили у окупираном Нишу. По наводима Радета Драинца, које износи у свом дневнику, у нишком заробљеничком логору стрељана је и група ратних заробљеника из Алексинца, одмах по довођењу.¹⁶ Обавеза окупатора била је да заробљенике упозна са одредбама Конвенције, да их информише о времену поласка и о правцу кретања транспорта, што такође није чињено.¹⁷ Транспорти југословенских војника одвијали су се теретним вагонима у којима је било 70–80 људи, док је пут трајао 10–15 дана. Заробљеници су данима остављани без хране, а у путу им је дозвољена само једна пауза дневно за обављање физиолошких потреба. Сазнавши за опхођење према заробљеницима током транспорта, југословенска влада у емиграцији упућивала је апеле да се војницима обезбеде пакети за пут.¹⁸ У једном допису Краљевско посланство у Букурешту јавља да кроз Румунију пролази транспорт са око 100 000 ратних заробљеника према којима спроводници поступају зверски, остављајући их данима без воде и хране, па су принуђени да пију воду из баруштина по путу и једу траву.¹⁹

По обавештењу опуномоћеника немачког Црвеног крста у Србији, од 1. јуна 1941. године, породице су могле послати ратним заробљеницима у Немачкој по једно писмо и две дописне карте месечно, док је преписка дозвољена на немачком или француском језику. Потешкоће војним заробљеницима стварала је и аналфabetност, па се кроз разне организоване курсеве радило на њиховом описмењавању и дошло је до видљивог напретка.²⁰

Преко Међународног Црвеног крста стизале су информације о ратним заробљеницима у иностранству, о тачном логору у коме се налазе и њиховом здравственом стању. Ове информације добијане су путем типизираних обрасца који су окупационе власти установиле, а који је био доступан свим заинтересованим лицима.²¹ У извештају Моравске бановине каже се и да је поред бриге о исхрани становништва и избеглица, Социјално-економски одбор бановине посветио велику пажњу и пружању помоћи породицама чије се старешине налазе у ратном заробљеништву.²²

¹⁶ Небојша Озимић, Александар Динчић, Бојна Симовић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, *Жртве Лагера Ниш*, Ниш 2014, 12.

¹⁷ М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту*, 16.

¹⁸ Јелена Лопичић Јанчић, Међународноправни аспект статуса југословенских затвореника у логору Оснабрик у Немачкој 1941–1945. године, *Страни правни живот бр. 2*, Београд 2020, 224.

¹⁹ Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945. (ЕКЈ), Ф 39-215.

²⁰ АЈ, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, Ф 40-692.

²¹ НМН, ЗМК 12, студијски материјал, изјава Радомира Антића.

²² ИАН, МФ 1, снимак 211, Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 28. 07. до 12.8. 1941. године.

Управа нишког Црвеног крста плакатираним саопштењима од 17. октобра 1941. године обавестила је заинтересоване да ће бити дозвољено слање пакета ратним заробљеницима у Немачкој и Италији.²³ Тежина пакета лимитирана је на пет килограма, док је платно представљало прописану пакетску амбалажу како би пакети издржали транспорт. Будући да је платно због оскудице народу било скупо, немачке власти одобриле су да се пакети могу слати и у омоту од пак папира. Пакет није смео садржати алкохол, пропагандни материјал и писма. Како су резерве Црвеног крста врло брзо испражњене, почело се са прикупљањем добровољних прилога међу становништвом. Овим новцем куповао се садржај за пакете који су достављани ратним заробљеницима у Немачкој и Италији.²⁴

Према евиденцији СУБНОР-а из Ниша је у заробљеништво одведено 738 војника и старешина, док аутори дела *Ниш у вихору рата* наводе да је тај број око 1000. По подацима које се износе у раду о ратним заробљеницима из 2014. године, током 1941. године, у Немачку је одведено 524, а у Италију 640 војника, подофицира и официра.²⁵

Литература

- Милошевић Слободан, Ратни војни заробљеници са територије општине Бојник у немачком заробљеништву 1941–1944, *Лесковачки зборник бр. 36*, Лесковац 1996.
- Динчић Александар, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном рсту у Нишу*, Ниш 2016.
- Александар Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941–1945), *Зборник Народног музеја Ниш бр. 21*, Ниш 2012.
- Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983.
- Груден Ивана, *Страдање Словенаца у Нишу током Другог светског рата (1941–1944)*, Ниш 2014.
- Груден Милентијевић Ивана, Озимић Небојша, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*, Ниш 2017.
- Озимић Небојша, Динчић Александар, Симовић Бојана, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, *Жртве Лагера Ниш*, Ниш 2014, 12.
- Лопичић Јанчић Јелена, Међународноправни аспект статуса југословенских затвореника у логору Оснабрик у Немачкој 1941-1945 године, *Страни правни живот бр. 2*, Београд 2020, 224.

²³ И. Груден Милентијевић, Н. Озимић, Друштво Црвеног крста, 15.

²⁴ НМН, ЗМК 12, студијски материјал, изјава Радомира Антића.

²⁵ А. Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници, 110. (Подаци које аутор наводи односе се на поименично утврђене ратне заробљенике, транспортоване у Немачку и Италију. Овај непотпун списак, како аутор поменутог чланка наглашава, настао је на основу списка који се чувају у Историјском архиву Ниш, у фонду Главног одбора Црвеног крста Окружни одбор Ниш (1878–1947).

Архивска грађа:

Историјски архив Ниш (ИАН), Микротека

Народни музеј Ниш, Збирка меморијални комплекс 12. фебруар

Друштво Црвеног крста, архивска грађа

Архив Југославије, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945

Ivana Gruden Milentijević

PRISONERS OF WAR IN NIŠ DURING 1941

Summary

The capture of Yugoslav Army soldiers began before the signing of the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia. There were about 120,000 conscripts in the area of the Morava Province while during the short-lived April War there were about 10,000 prisoners of war, the soldiers of the Yugoslav army, in the area of Niš city. The biggest problem was providing accommodation for so many people, so despite the barracks and tents being erected, many of them remained outdoors. Stratification among prisoners of war led to the release of Croats, Macedonians, Bulgarians, and Arnauts, the soldiers who had families on Croatian territory, or those who were willing to cooperate with the Commissioner's Office formed in May 1941.

The intelligence section of the Red Cross Society, formed after the occupation, was the only link between the prisoners of war and their families, but they also participated in collecting contributions and preparing packages for prisoners of war. The occupier did not abide by the provisions of the Geneva Convention in relation to the prisoners, and even in the first months of the occupation two executions were carried out: seven officers were executed for allegedly preparing to escape from the camp and a group of prisoners from Aleksinac immediately after imprisoning.

Иван Митић
Александар Динчић

ПОСЕТА МИНИСТРА ПРИВРЕДЕ МИЛОРАДА НЕДЕЉКОВИЋА НИШУ И ОКОЛИНИ ЈУНА 1943. ГОДИНЕ

Апстракт: За време Другог светског рата један вид нацистичког деловања у окупираним европским државама представљао је ослонац на квислиншке режиме. Они су имали задатак да становништво преко разних средстава, а нарочито путем пропаганде, држе на линији нацистичке политике, онемогућавајући му било какав вид антиокупаторског деловања. На подручју окупираних Србије, Немачка војна управа овај вид деловања остваривала је најпре преко Комесарске управе, затим и преко српске владе Народног спаса. Овај рад представља покушај да се што више приближи слика квислиншког пропагандног деловања најпре у Моравској бановини, а потом и у самом Нишу са нарочитим освртом на боравак министра привреде у влади Милана Недића. Поред доступних извора и литературе, коришћена је и необјављена грађа из историјске збирке Народног музеј Ниш.

Кључне речи: Моравска бановина, Ниш, пропаганда, митинг, др Милорад Недељковић

Пропагандна делатност Моравске бановине и Окружног начелства у Нишу до краја 1942. године

Након капитулације Краљевине Југославије и комадања њене територије, у окупираним Нишу као и на подручју Србије, заведена је немачка војна окупациона управа, потчињена војно-управном команданту за Србију. Немачка управа је почетком маја 1941. године образовала Комесарску владу на челу са Миланом Аћимовићем, која је одмах покренула рад постојећих банских управа.¹ Банска управа Моравске бановине у Нишу заједно са подружним властима настојала је да одржи што је могуће бољи контакт са представницима немачке војне силе и истовремено успостави и очува ред и безбедност на њеној територији.²

У првим месецима окупације информативна и пропагандна активност Моравске бановине наилазила је на многобројне тешкоће. Телефонске линије биле су у

¹ Војни архив у Београду (=ВА), фонд Недићева архива (=Нда), кутија (=кут) 27, фасцикла (=ф) 5, документ број 11, страна 4 (=11-4).

² Историјски архив Ниш (=ИаН), збирка Микротекте (=ЗМ), Микрофилм (=мф) 1 (Немачка документација), снимак 164 (= 1/165), *Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 01. 05. до 15. 05. 1941. године.*

прекиду, па је веза била примитивна – курирска. То је био први велики проблем када је реч о уредном информисању становништва на подручју читаве бановине. Убрзо, већ 23. маја, успостављен је поштански саобраћај, а потом и телеграфски, средином јуна 1941. године, међутим користиле су га само немачке војне и управне власти.³

Пропагандни одсек Моравске бановине током прве године рата био је директно подређен Фелдкомандатури 809 Ниш, а она пак немачком заповеднику Србије. Банска управа је до септембра обавештавала грађанство Моравске бановине искључиво на основу захтева Фелдкомандатуре.⁴ Редовну кореспонденцију пропагандно одељење Банске управе, потом и Окружног начелства, обављало је и са дописницима и сарадницима најтиражнијих српских дневних листова *Ново Време* и *Обнова* који су често долазили у Ниш.⁵ Такође, пропагандна активност је појачавана преко Радио Београда, која је од новембра 1941. године реализована преко инсталираних звучника на Синђелићевом тргу.⁶

Пропагандна предавања организована широм земље непосредно по избору окружних начелника крајем 1941. године, осим антикомунистичке агитације, имала су и функцију подстицања радне мобилизације становништва, посебно у сегменту пољопривредне производње.⁷ Како би се становништво што више приклонило Недићевој влади, ангажовани су и ресорни министри, који су у више наврата такође држали разна предавања и зборове по већим местима. Први велики јавни збор грађана Ниша одржан је у фебруару 1942. године. Поред осталих, на истом збору је присуствовао и министар пољопривреде Богдан Кујунџић.⁸

Појачани вид пропагандног деловања и активност Недићевих министара

После неуспеха немачке јесење офанзиве и пораза у Стаљинградској бици у фебруару 1943. године, незадовољство Немаца квислиншком пропагандном активношћу бивало је све очигледније. Становништво је у окупираним земља-

³ ВА, Нда, кут. 19, ф. 1, док. бр. 32-1; кут 1-А, ф. 1, док. бр. 23-5.

⁴ ИаН, ЗМ, мф. 1/218, *Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 12. до 29. септембра 1941*. Моравска бановина је још пре рата имала сарадњу са нишким штампаријама „Цар Константин” и „Гутенберг”, које су штампале прогласе у различитим димензијама и разлитих садржина. Исти прогласи су у виду плакатираних саопштења истицани по излозима занатлијских, трговачких и угоститељских радњи, на зградама државе управе, на зидовима кафана, биоскопа, књижара, а нарочито на железничким станицама.

⁵ *Ниш у листу Ново време 1941–1944*, приредили М. Жикић, Б. Јанковић, Ниш, 2014, 102.

⁶ Народни музеј Ниш (=НМН), Историјско одељење (=ИО), Збирка архивске грађе (=ЗАГ), *Окружно начелство округа Нишког – председнику министарског савета (одељење за пропаганду)*, Ниш, 5. априла 1943. год, бр. 8606, Инв. бр. 591; М. Жикић, Б. Јанковић, *н.д.*, 156.

⁷ А. Стојановић, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944. године)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет – Департман за историју, Београд, 2014, 112.

⁸ М. Жикић, Б. Јанковић, *Ниш у листу Ново време 1941–1944*, 137.

ма било подложно иностраној, савезничкој пропаганди а то је Немцима највише и сметало.⁹

Влада Народног спаса Милана Недића се такође суочила са низом тешкоћа. Требало је најпре отклонити све видљивије проблеме у земљи, а након тога што пре наставити са политиком лојалности и послушности окупаторским властима. Широке народне масе свим расположивим средствима, укључујући и полицијска (репресивна), требало је привезати за владину политику, а све то на принципу „*да мир и ред значе живот, а неред смрт Србије*”.¹⁰ У једној од Недићевих изјава истиче се како је владин најважнији задатак да оспособи грађане за самостални живот путем значајних реформи у духу времена у свим гранама народног живота.¹¹

Почетком 1943. године, министри у српској влади увелико су радили на пропагирању неопходних реформи у свим сферама друштвеног, политичког и економског живота Србије, али такође су са својим секретарима и заменицима покушавали становништву да представе Милана Недића као његовог јединог заштитника и добротинитеља.¹² Тежило се промоцији председника Владе Народног спаса и његове политике те је често на градским трговима широм Србије организован директан радио пренос његових говора, као што је био случај и у Нишу 25. марта исте године. Осим говора Милана Недића, на градским трговима су се редовно преносиле вести Радио Београда, док су се недељом преко звучника одржавала и предавања о комунизму и његовој разорној акцији.¹³

Организовање радио преноса и предавања на главном нишком тргу било је могуће захваљујући немачком пропагандном одељењу у Нишу које је током марта 1943. године потпуно ставило у рад радио апаратуру са гласноговорницима. Сваког дана, у 9 часова пре подне, 2 часа после подне и у 8 часова увече, преношене су вести са београдских радија, а разна пропагандна предавања са разгласа пуштана су и недељом, као и за време великих празника. Тако је другог дана Ускрса, у 6 часова после подне, преко звучника пуштано и предавање Мирка Јовановића, директора гимназије у Нишу, о улози православља и светосавске религиозно-националне мисли у прошлости српског народа.¹⁴

Такође, почевши од Ускрса, сваке недеље и за време празника, у вечерњим сатима и пре полицијског часа, на Тргу краља Милана, музика Српске државне

⁹ *Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941–1945*, Priredio: Frane Barbieri, Zagreb, 1965, 103–105; К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, 2001, 39; Исто, 83–85.

¹⁰ К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга (Рат Срба против Срба), Београд, 1999, 158–159; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” – Дигитализована грађа (=УБСМ), лист „Српски народ”, *Морамо остати сложни и једнодушни*, 27. март 1943, 3 (www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga приступ сајту 29. октобра 2021. године).

¹¹ А. Стојановић, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944. године)*, 441.

¹² Исто, 99; К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, 95–103.

¹³ НМН, ИО, ЗИГ, *Окружно начелство округа Нишког – председнику министарског савета (одељење за пропаганду)*, Ниш, 5. априла 1943. год, бр. 8606, Инв. бр. 591.

¹⁴ НМН, ИО, ЗАГ, *Окружно начелство округа Нишког – Рад преко звучника у Нишу. Приредбе музике Државне страже*, Ниш, бр. 11061, Инв. бр. 592.

страже редовно је држала своје концерте. Једном приликом је приредила концерт у Народном позоришту у добротворне сврхе.¹⁵ У истом временском раздобљу ваљало би споменути и велики народни збор коме је присуствовало око 5.000 грађана из Ниша и околине. Манифестација је одржана на великом тргу испред Народног позоришта а говорио је Велибор Јонић, министар просвете. Нешто раније, у мају, сличну посету Нишу начинио је и министар пољопривреде и исхране Радослав Веселиновић, али тада није био одржан народни збор.¹⁶

Средином 1943. године, ситуација на фронтима за осовинске државе постала је још сложенија услед великих пораза на бојном пољу.¹⁷ Недићева влада је у новонасталој ситуацији тежила да у већим местима у Србији, па и у Нишу, пажњу становништва окрене на другу страну те је одлучила да месец јун обележи подсећањем на три важна датума: Празник Духови (парастоси по црквама и праштање грехова), напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез (парастоси за погинуле од комуниста) и празник Видовдан (помени косовским јунацима).¹⁸

Такође један од начина скретање пажње локалног становништва са немачких војних пораза, била је и посета министара градовима по Србији. Тако је после министара Богољуба Кујунџића, Радослава Веселиновића и Велибора Јонића, Ниш јуна 1943. године посетио и министар привреде у Недићевој влади, др Милорад Недељковић.

Посета министра Милорада Недељковића Нишу и околини

На седници Министарског савета одлучено је да министар привреде др Милорад Недељковић посети Ниш и Алексинац и на терену се увери како функционише привреда у овом делу земље. Долазак министра Недељковића у Ниш и одржавање великог народног збора био је најпре планиран за први дан Духова, 13. јуна 1943. године, али је програм посете ипак промењен и његов долазак у Ниш померен је за 14. јун.¹⁹

Одмах по пријему обавештења о доласку министра др Милорада Недељковића у Ниш, Окружно начелство округа нишког приступило је припреми

¹⁵ Исто.

¹⁶ НМН, ИО, ЗАГ, *Окружног начелства округа Нишког – министар пољопривреде и исхране и пољопривреде инж. Радослав Веселиновић у Нишу*, Ниш, 1. мај 1943. год, 10756, Инв. бр. 580; НМН, ИО, ЗАГ, *Окружно начелство округа Нишког – министар пољопривреде и исхране инж. Радослав Веселиновић у Нишу*, Ниш, 5. мај 1943. год, бр. 11165, Инв. бр. 586; УБСМ, *Ми смо се Срби определили за Европу*, „Српски народ”, 6. март 1943, 5.

¹⁷ F. Barbieri, *Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941–1945*, 143.

¹⁸ НМН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа Нишког – у Нишу је одржан свечан помен жртвама које су пале у борби против комунизма*, Ниш, 22. јун 1943. год, Инв. бр. 598; НМН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа Нишког – у Нишу је одржан свечани помен видовданским – косовским херојима*, Ниш, 29. јун 1943. год, бр. 15823, Инв. бр. 599.

¹⁹ НМН, ИО, ЗАГ, *Акт Окружног начелства округа нишког*, Ниш, 9. јун 1943. год, бр. 14065, Инв. бр. 623.

овог догађаја. Велики народни збор требало је да се одржи на Синђелићевом тргу, испред Народног позоришта и на њему је грађанима Ниша и околине планирано да се обрати министар народне привреде у влади Милана Недића, др Милорад Недељковић, и управник Аграрне банке и бивши министар др Милош Радосављевић. Због значаја доласка министра Недељковића, окружно начелство, по захтеву Министарског савета, упутило је допис свим установама, корпорацијама, удружењима, предузећима и службеницима надлештава да обавезно присуствују великом збору а да се у случају немогућности доласка благовремено обавести представник окружног начелства.²⁰ На упућен допис одговорила је Управа железничке радионице у Нишу која је обавестила Окружно начелство округа нишког да због наредбе немачке управе и радних обавеза запослених у радионици и у железничкој школи нису у могућности да присуствују митингу али су затражили да се, због значаја посете министра Недељковића, збор одржи и у железничкој радионици.²¹

Такође, Окружно начелство обавестило је Фелдкомандатуру 809 и Гебиц полицију у Нишу о планираном одржавању пропагандог скупа на Синђелићевом тргу и упознала их је са протоколом посете.²² Немачка управа у Нишу сложила се са посетом министра Недељковића и Окружном начелству округа нишког је дала дозволу за одржавање великог народног збора на Синђелићевом тргу.²³

По добијању свих неопходних дозвола, Окружно начелство округа нишког наставило је са припремама за дочек министра. Међутим, иако је начелник округа Чедомир Младеновић био обавештен да ће митинг бити одржан на први дан Духова, у току припрема добио је обавештење да се долазак министра Недељковића одлаже за један дан, 14. јун 1943. године, а да је за 13. јун ипак планирана посета Алексинцу.²⁴ О овим изменама Окружно начелство обавестило је немачку управу али је промена датума одржавања великог манифестационог збора изазвала одређено незадовољство код немачких власти у Нишу које су захтевале од представника окружног начелства да се убудуће промена термина планираних скупова благовремено јави.²⁵

По додатно утврђеном плану посете, министар народне привреде др Недељковић 13. јуна 1943. године преподне посетио је Житковац где је у пратњи начелника среза моравског Светозара Живковића и привредног референта

²⁰ НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Окружног начелства округа нишког*, Ниш, 9. јун 1943. год, бр 14065, Инв. бр. 620.

²¹ НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Дирекције државне железнице – Управа радионице Ниш*, Ниш, 12. јун 1943. год, бр. 7401, Инв. бр. 624.

²² НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Окружног начелства округа нишког*, Инв. бр. 623.

²³ НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Фелдкомандатуре 809 – Управна група*, Ниш, 11. јун 1943. год, бр. VA 1107, Инв. бр. 622.

²⁴ НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Окружног начелства округа нишког*, Ниш, 12. јун 1943. год, бр. 14065, Инв. бр. 623/1.

²⁵ НмН, ИО, ЗАГ, *Акт Обласне полицијске командатуре I*, Ниш, 15. јун 1943. год, бр. VI 5500, Инв. бр. 621.

Окружног начелства Стојана Павловића разговарао са сељацима из свих села Моравског среза. У непосредном контакту са народом, његовим старешинама и просветним радницима, министар Недељковић се упознао са приликама и потребама житеља моравских села али је и добио чврста уверења да је у свим селима моравског среза релативно мирно, да се редовно обављају свакодневни пољопривредни послови и да нема већих проблема.²⁶

Након састанка у Житковцу, министар Недељковић је са сарадницима кренуо у Алексинац, где су га на главном тргу дочекали житељи Алексиначког и Бањског среза. Према неким проценама било је присутно око четири хиљаде људи. Овај збор отворио је председник Алексиначке општине Милан Николић, а уз министра Недељковића окупљеном становништву обратио се и Мирко Јовановић, директор гимназије у Нишу, учитељ Никодије Аранђеловић и помоћник окружног начелника округа нишког Славољуб Поповић. Министар Недељковић је потом обишао Алексиначки рудник угља, да би посету Алексинцу и околини завршио састанком у среском начелству са привредницима Алексинца и околине.²⁷

Другог дана Духова, 14. јуна 1939. године, министар Недељковић започео је своју посету Нишу. Предвиђени велики манифестациони народни збор био је заказан за 10.30 часова ујутру али је мноштво грађана и сељака на Синђелићев трг почело да пристиже знатно раније. Према извештајима Окружног начелства округа нишког „просторни Синђелићев трг испред Народног позоришта био је прекривен огромном масом света” и сматрало се да је овом збору присуствовало око 6.000 људи. Долазак министра Недељковића на Синђелићев трг изазвао је одушевљење окупљеног народа, а он је најпре поразговарао са појединим групама сељака интересујући се за прилике на селу као и о летини, а затим је обишао постројену чету Српске државне страже.²⁸

Велики манифестациони збор отворио је председник општине нишке Јован Чемерицић истакавши да је и овај збор, као и сви ранији, доказао колико су град Ниш и његова околина заинтересовани за прилике у земљи. Напоменуо је да су Ниш и Нишлије својим држањем и мудрим схватањем тешке ситуације у којој се земља налази утицали на ближу и даљу околину и били пример како би требало да се српско становништво понаша у наметнутим околностима. Такође, позвао је окупљени народ да пажљиво саслуша министра привреде а потом његове речи пренесу свима који нису били у могућности да присуствују овом збору.²⁹

На почетку свог обраћања окупљеним Нишлијама, министар Недељковић

²⁶ НмН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Велики манифестациони народни збор у Алексинцу*, Ниш, 26. јун 1943. год, бр. 15565, Инв. бр. 609.

²⁷ НмН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Велики манифестациони народни збор у Алексинцу*, Инв. бр. 609.

²⁸ НмН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Велики манифестациони народни збор у Нишу*, Инв. бр. 723.

²⁹ Исто.

пренео је поздраве председника Владе, генерала Милана Недића: „Поздравите ми моје драге Нишлије и реците им да су они кула светиња, да су они расадник Српства. Хвала им зато и нека буду свесни шта то значи за Србију, Српство и српску будућност!” Говор министра Недељковића углавном се базирао на важним политичким питањима са посебним акцентом на узроке пропасти Краљевине Југославије. Нарочито се дотакао улоге Енглеске, оптужујући је да је најпре гурнула Краљевину Југославију у рат против Немачке а затим да је читаву Југоисточну Европу препустила Совјетском савезу и комунистима. Говор је завршио критиком оних који „пале, руше и убијају” по Србији,³⁰ а што се односило на нападе партизанских одреда на алексиначки рудник угља³¹: „Коме је, браћо, тиме нанета штета? Тај рудник је запошљавао 500 сиромашних радника из околине, јер земљиште није у стању да их исхрани. А ко ће да остане без огрева идуће зиме? Многа деца у школама смрзаваће се без огрева, многи болесници по болницама умираће, не од болести него од хладноће, јер неће имати чиме да се загреју, а сви ми остаћемо без огрева јер то је највећи рудник угља у Србији који нас је снабдевао угљем за огрев.”³²

На крају свог говора, министар Недељковић узео је српску заставу из руке заставника СДС-а, пољубио је а затим се изљубио и са заставником. Потом је позвао окупљени народ да се сви закуну српској застави као чувари Србије, српства, српског народа и српске заставе. На његов позив око 6.000 окупљених грађана Ниша и околине са подигнута три прста заклело се пред српском заставом чиме је говор министра привреде завршен.³³

У име града Ниша, присутнима се обратио окружни начелник Чедомир Младеновић. И његов говор је имао задатак да промовише Недићеву владу као својеврсну нужност српском народу након предратних догађаја од 27. марта, капитулације југословенске државе, за шта је нарочиту кривицу носила влада Душана Симовића: „Благодарећи таквом схватању људи који су се у то доба стављали на чело српског народа, Срби су могли и да излазе из ропства и да

³⁰ НмН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Говор министра привреде господина др Милорада Недељковића на Великом манифестационом говору у Нишу 14. јуна 1943. године*, Инв. бр. 723/1.

³¹ У ноћи између 9/10. јуна 1943. године партизани Јастребачког одреда извршили су једну од већих диверзантских акција. У том нападу успели су да онеспособе алексиначки рудник угља за даљу производњу. Свака група је претходно добила задатак да поруши по једно окно рудника (Св. Александар, Св. Петар, Св. Марија), док је већи део одреда требало да запоседне све главне прилазе овим окнима нарочито у правцу окна Св. Ђорђе где су се налазиле недићевско-бугарске снаге. Током напада партизанских одреда чуло се укупно 16 снажних експлозија. Том акцијом стављена је ван погона највећа електрична централа у Србији чиме је прекинуто снабдевање струјом већег дела земље. (види још: Д. Мирчетић, *Диверзантске акције партизана у Југоисточној Србији 1941–1943. (одломак – 1943. година)*, Нишки зборник, бр. 11, Ниш, 1982, 51.

³² НмН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Говор министра привреде господина др Милорада Недељковића на Великом манифестационом говору у Нишу 14. јуна 1943. године*, Инв. бр. 723/1.

³³ *Исто*.

преживе сва та тешка времена”.³⁴ Није изостала ни критика антинемачке акције, нарочито гласова који су стизали из Лондона: „Међутим, и поред те несреће која нам се приређује из Лондона од оних истих који су нам приредили и нашу пропаст, они нам још поручују: ’Дижите се, осветлајте образ Србији и Српству, устајте на окупатора, дижите мостове, убијајте окупаторске војнике...’”.³⁵

Младеновић је завршио своје обраћање спомињући велике немачке злочине у првој ратној години у Крагујевцу, Краљеву и Мачви, уз констатацију да ће то задесити и Ниш уколико се буду убијали немачки војници.³⁶

Министра Недељковића поздравио је и Милан Јовановић, адвокат и градски већник. Он је захвалио министру на посети и лепим речима, замолио га да срдечно поздрави председника Владе и да му, у име свих Нишлија, честита на храбром држању и намери да очува српство и српски народ. Велики збор закључио је председник општине нишке Јован Чемерицић, који је, осим још једног позива окупљенима да речи министра Недељковића пренесу свим Нишлијама који нису били у могућности да присуствују збору, рекао и следеће: „Ја не могу да пропустим да у својству председника општине не скренем поново пажњу на озбиљност ситуације у којој се налазимо. Само један неразуман гест биће довољан да осетимо тешке и претешке последице. Због тога морамо потпуно схватити сву озбиљност ситуације, јер од тога зависи наш опстанак, опстанак наше деце. Ако ни због чега другог, ми морамо одговорити својим дужностима ради спаса и очувања наше невине деце”. Уз узвик „Живела мајка Србија! Живео генерал Недић”, завршен је манифестациони збор на Синђелићевом тргу.³⁷

По завршетку збора, министар Недељковић је у пратњи окружног начелника округа нишког, Чедомира Младеновића, и окружног привредног референта, Стојана Павловића, обишао неколико најважнијих нишких предузећа. Иако је у плану било да министар обиђе сва нишка предузећа, ипак је одлучено да због недостатка времена посети само неколико најважнијих. Најпре је посетио фабрику коже „Балкан”. Дочекао га је стручни директор фабрике Миша Милојковић упознајући га са процесом рада ове фабрике а потом су заједно разгледали сва постројења и целокупан рад око прераде коже тј. од тренутка када се сирова кожа унесу у фабрику до тренутка када из разних постројења изађе као кожна прерађевина било као ђон или као кожа спремна за другу употребу у индустрији, занатству и другим гранама индустрије. Након обиласка фабрике „Балкан” посетио је железничку радионицу где се детаљно упознао са изразом и оправком локомотива а затим је обишао и ливницу Пејића и Стефановића.³⁸

³⁴ НМН, ИО, ЗАГ, *Говор Чедомира Младеновића на великом народном збору у Нишу на други дан Духова, 14. јуна 1943. г.*, стр. 9, Инв. бр. 724.

³⁵ *Исто*, стр. 11.

³⁶ *Исто*, стр. 14.

³⁷ НМН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Отпоздрав једног Нишлије Председнику српске владе Народног спаса и закључење збора*, Инв. бр. 725.

³⁸ НМН, ИО, ЗАГ, *Извештај Окружног начелства округа нишког – Министар Недељковић у*

Највећу пажњу министра Недељковића изазвала је посета текстилне фабрике браће Ристић. Министра је дочекао власник фирме Душан Ристић који га је упознао са свим радовима у фабрици водећи га из одељења у одељење. Министар је разгледао све предioniце и остале машине помоћу којих се текстилне сировине прерађују у разну текстилну робу – хаљине, штофови за одела и др. Посебно интересовање министар је показао за начин прераде тзв. дрвене вуне која се као текстилна сировина добија из Немачке али и за електричну централу коју фабрика гради из сопствених средстава. Током посете, Душан Ристић је министра упознао са свим тешкоћама са којима се фабрика сусреће а посебно са проблемима око набавке неопходних сировина те фабрика због тога није у могућности да ради у пуном капацитету. Министар Недељковић изразио је велико задовољство свим што је у фабрици браће Ристић видео и честитао на свим успесима које фирма постиже у тешким тренуцима.³⁹

Боравак у Нишу министар привреде Недељковић искористио је и за разговор са нишким привредницима. Једна таква конференција одржана је у сали Удружења трговачке омладине, уз присуство председника општине нишке Јована Чемерицића. Отварајући конференцију Чемерицић је поздравио министра и захвалио му на интересовању за привредни живот Ниша и околине. На овом састанку министар Недељковић упознао је присутне привреднике са напорима које чини влада Милана Недића са циљем несметаног снабдевања индустрије, занатства и трговине. Објашњавајући тешкоће са којима се српски народ и привреда сусрећу након окупације, министар Недељковић дотакао се и погрешних одлука претходних влада Краљевине Југославије, које су из политичких разлога вршиле разне привредне уступке осталим деловима Краљевине, остављајући Србију без потребних предузећа.⁴⁰

Посебну забринутост министар Недељковић изразио је због недостатка сировина, која је Краљевина Југославије и пре почетка рата била приморана да увози а услед ратних операција увоз је додатно отежан. Највећи проблем представљао је увоз текстилних сировина и то: вуне, памука, лана и конопље. Из тог разлога, министар је окупљеним привредницима препоручио не само штедњу сировина, него и искоришћавање отпадака у изради текстилних предмета. Такође, осврнуо се и на тешкоће у изради обуће те је привреднике упознао са организовањем курсева под покровитељством министарства привреде за израду дрвене обуће тзв. клонпи, које могу да послуже рударима, радницима на железничким пругама и другим.⁴¹

На крају састанка, присутни привредници су министру изложили тешкоће са којима се сусрећу у свакодневном раду. У овој дискусији учешће су узели Влајко Станковић, гвожђарски радник, Никола Миљковић, кожарски трговац,

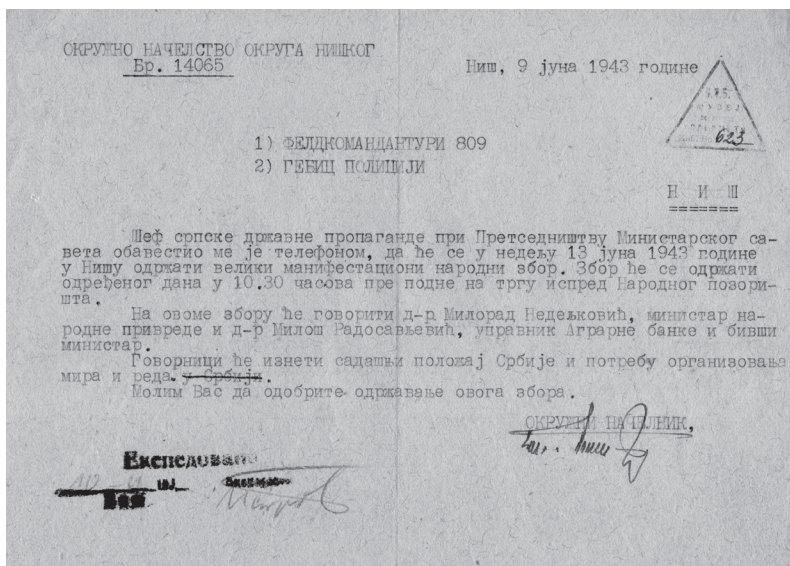
обиласку придрених предузећа у Нишу, 18. јун 1943. год, Ниш, бр. 15038, Инв. бр. 605.

³⁹ Исто.

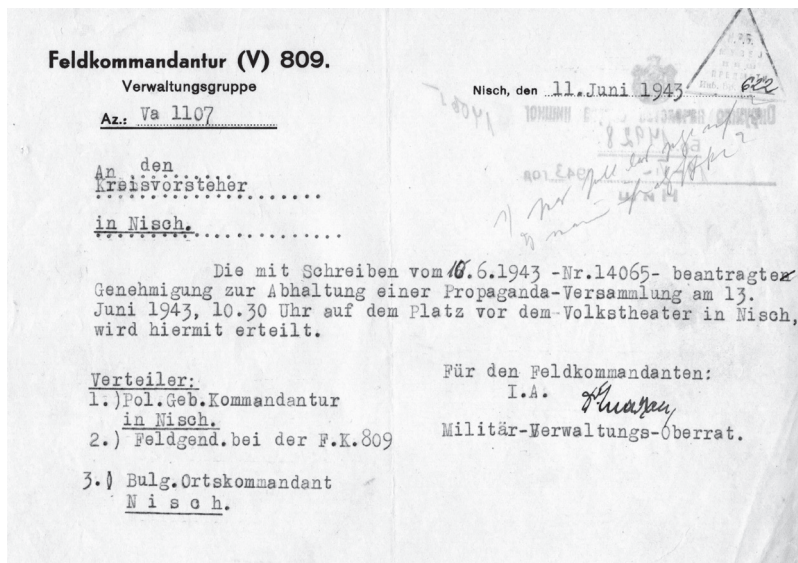
⁴⁰ НМН, ИО, ЗАГ, *Извештај Округног начелства округа нишког – Конференција са нишким привредницима*, 17. јун 1943. год, Ниш, бр. 14848, Инв. бр. 611.

⁴¹ Исто.

Риста Јовановић, занатлија, индустријалци Драгомир Пејић, Немешкић и Василије Милојковић као и воскар Радомир Игњатовић. Такође, сви присутни привредници изразили су задовољство због доласка министра Недељковића у Ниш и његовом интересовању за проблеме које их отперују у раду напомињући да је министар Недељковић први министар привреде који их је посетио и са којим су отворено разговарали о свим проблемима.⁴²

НМН, Акт Округног начелства округа нишког, Инв. бр. 623

НМН, Акт Фелдкомандантуре 809, Инв. бр. 62

⁴² Исто.

Закључак

Комесарска управа Милана Аћимовића и Влада Народног спаса генерала Милана Недића велику пажњу поклањали су пропагандном деловању на територији окупиране Србије. Пропагандна делатност нарочито је била изражена након пораза немачких јединица на Источном и фронту у северној Африци и након искрцавања савезничких трупа на Сицилији. Квислиншке власти су у истом том периоду имале првенствени задатак да пажњу становништва одврате од пораза немачких снага на војном пољу, а усмере ка важним привредним и економским питањима земље. Са тим у вези, квислиншка власт организовала је разна предавања, јавне зборове и скупове а приметна је била и повећана активност министара у влади Народног спаса.

Списак литературе

Необјављена грађа

Војни архив

- Фонд Недићева архива

Историјски архив Ниш

- Збирка микротекe

Народни музеј Ниш

- Историјско одељење, Збирка архивске грађе

Литература

Мирчегић Драгољуб, *Диверзантске акције партизана у Југоисточној Србији 1941–1943. (одломак – 1943. година)*, Нишки зборник, бр. 11, Ниш, 1982 (41–55).

Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга (Рат Срба против Срба), Београд, 1999.

Николић Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, 2001.

Ниш у листу Ново време 1941–1944, приредили: Жикић Милена, Јанковић Бобан, Историјски архив Ниш, Филозофски факултет Ниш, Ниш, 2014.

Стојановић Александар, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944. године)* необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет – Департман за историју, Београд, 2014.

Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941–1945, Priredio: Frane Barbieri, Zagreb, 1965.

Штампа

Универзитетска библиотека Светозар Марковић – Дигитализована грађа

- Српски народ (1943. год.)

Ivan Mitić
Aleksandar Dinčić

VISIT BY THE MINISTER OF ECONOMY MILORAD
NEDELJKOVIĆ TO NIŠ AND ITS SURROUNDINGS IN JUNE 1943

Summary

During the Second World War the Nazi operations in the occupied European countries relied on Quisling regimes. They had the task of keeping the population in line with Nazi policy through various means, and especially through propaganda, preventing them from any kind of anti-occupation activities. In the area of occupied Serbia the German military administration carried out this type of action first through the Commissioner's Administration and then through the Serbian Government of the National Salvation. This paper is an attempt to present as close as possible the Quisling propaganda activities, first in Morava Province, and then in Niš itself, with special reference to the stay of the Minister of Economy in the Government of Milan Nedić. In addition to available sources and literature the unpublished material from the historical collection of the Niš National Museum was used.

ЗАСТАВЕ РАДНИХ БРИГАДА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ

Сажетак: Радне бригаде и њихова активност значајно су обележиле период обнове земље након Другог светског рата и дале снажан печат формирању и историји СФРЈ. Током свог постојања омладинске радне акције су имале за сврху спровођење у дело идеје братства-јединства, крилатице која је била карактеристична за период СФРЈ. Заставе нишких радних бригада које се чувају у збирци застава Народног музеја Ниш неми су сведок периода обнове земље до 1960. године.

Кључне речи: заставе, омладинске радне бригаде, омладинске радне акције, Петогодишњи план, Народни музеј Ниш, Анета Андрејевић, Ђука Динић, Ратко Павловић, Мија Станимировић, Јосип Колумбо, Станко Паноновић, Иво Лола Рибар, Озренски одред, збирка

Увод

У збирци застава Народног музеја у Нишу чува се двадесет и једна застава радних бригада оформљених у Нишу у годинама након ослобођења Југославије, у периоду обнове и изградње земље познатом по *Петогодишњем плану развика Народне Републике Србије* (1947–1952). Настале током Другог светског рата као својеврсна помоћ јединицама НОВЈ, омладинске радне акције одмах су након ослобођења наставиле интензиван рад на обнови ратом разрушене земље.¹ Овако опсежне радове је ваљало организовати тако да су 1947. установљена правила устројства ове значајне организације.²

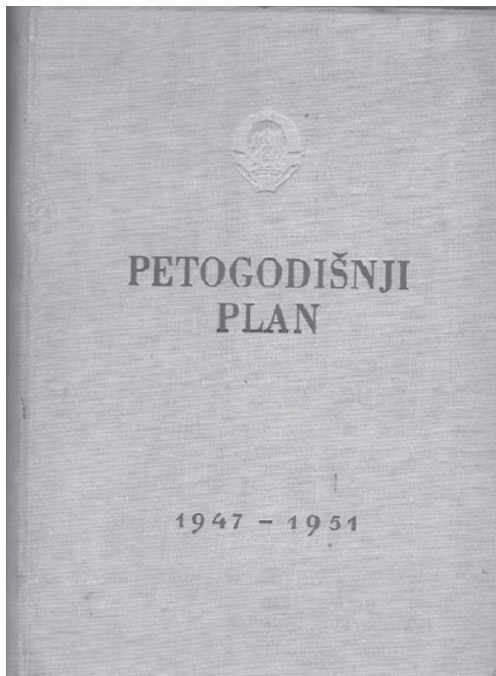
Приоритет радних акција у почетку био је набављање огрева за болнице у градовима и на Сремском фронту а већ од 1946. креће се са изградњом значајних и преко потребних саобраћајница и индустријских постројења: пруге Брчко–Бановићи (1946), Шамац–Сарајево (1947), Добој–Бањалука (1951), аутопута Београд–Загреб познатијег као аутопут Братство–јединство³, хидроцентрала

¹ С. Селинић, Живот на омладинским радним акцијама у Југославији 1946–1963. Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе, 8 (1–2), 2007, 119.

² Задаци радних бригада, питање чланства и организације омладинских радних бригада, Правилник о организацији радних бригада, Београд, 1947.

³ Током шест година изградње аутопута (1958–1963) било је ангажовано 250.000 омладинаца. С. Селинић, Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–

у Јабланици и Зворнику, система хидроцентрала у Маврову, на Власини, фабрика широм Југославије.⁴

Слика 1. Закон о Петогодишњем плану (1947–1952)
Насловна страна, Просвета, Београд, 1947.

У периоду великог замаха радних акција, између 1953. и 1958. године рачуна се да је било организовано и спроведено око 20.000 локалних омладинских радних акција.⁵ Феномен радних акција обележио је период социјалистичке Југославије – као што су организоване непосредно уз завршетак рата, тако су престале да буду организоване непосредно пред распад СФРЈ.⁶

Заставе у збирци

Заставе радних бригада из Ниша које се налазе у збирци Народног музеја Ниш датирају са почетка педесетих година прошлога века. Народни музеј их

1963), Архив, год. VI, бр. 1–2, 2005, 87–101.

⁴ S. Mihailović, *Omladinske radne akcije: rezultati socioloških istraživanja*, Novi Beograd, 1985, 13.

⁵ Б. Лалић, *Руке и поруке наше младости: студенти Правног факултета Београдског универзитета на омладинским радним акцијама 1958–1964*, Београд, 2015, 36.

⁶ С. Ристановић, *То су наших руку дела – херојска и славна епопеја омладинских радних акција 1941–1990*, 1129.

је добио на поклон од Дома омладине „Јосип Колумбо” давне 1960. године⁷, што сугерише да су ове заставе употребљаване у периоду експанзије локалних радних акција средином педесетих година. У прилог оваквом мишљењу иде и типски изглед и визуелно уређење застава (врста слова, унифицирани натписи са одговарајућом симболиком, луксузнији материјал него што су имале заставе шивене у периоду Петогодишњег плана).⁸ Како је често долазило до спајања две или више бригада у једну, врло је могуће да су заставе достављене музеју када бригада под тим именом више није било. У сваком случају, на истраживачима ове теме је да понуде одговоре на ове недоумице.

Заставе су уласком у збирку Народног музеја неколико пута стручно обрађиване у препараторском одељењу а последњи пут 2020. године.⁹

Слика 2. Застава Прве нишке омладинске бригаде „Мија Станимировић”
Инв. бр. 10, 150 x 70, атлас

Слика 3. Застава Прве нишке омладинске бригаде „Мија Станимировић”
Инв. бр. 11, 150 x 70, атлас

⁷ Инвентарна књига збирке застава, стр. 3–7.

⁸ С. Селинић, Омладина гради Југославију, 89.

⁹ На препарацији и заштити ових застава радиле су Валентина Миловановић и Александра Цајић.

Слика 4. Застава Друге нишке омладинске радне бригаде „Ратко Павловић Тићко”
Инв. бр. 12, 170 x 70, атлас

Слика 5. Застава Треће нишке омладинске бригаде „Ратко Павловић Тићко”
Инв. бр. 13, 150 x 70, атлас

Слика 6. Застава Четврте нишке омладинске бригаде „Никола Тесла”
Инв. бр. 14, 170 x 70, атлас

Слика 7. Застава Пете нишке омладинске бригаде „Анета Андрејевић”
Инв. бр. 15, 170 x 70, атлас

Слика 8. Застава Шесте нишке омладинске радне бригаде „Јосип Колумбо”
Инв. бр. 16, 170 x 70, атлас

Слика 9. Застава Седме нишке омладинске радне бригаде „Иво Лола Рибар”
Инв. бр. 17, 170 x 70, атлас

Слика 10. Застава Осме нишке омладинске радне бригаде „Станко Пауновић”
Инв. бр. 18, 170 x 70, атлас

Слика 11. Застава Осме нишке омладинске бригаде „Озренски одред”
Инв. бр. 19, 170 x 70, атлас

Слика 12. Застава Девете нишке омладинске бригаде „Специјална”
Инв. бр. 20, 170 x 70, атлас

Слика 13. Застава Девете нишке омладинске бригаде „Нада Томић”
Инв. бр. 21, 170 x 70, атлас

Слика 14. Застава Једанаесте нишке омладинске бригаде „Озренски одред”
Инв. бр. 22, 170 x 70, атлас

Слика 15. Застава Дванаесте нишке омладинске бригаде „Анета Андрејевић”
Инв. бр. 23, 170 x 70, атлас

Слика 16. Застава Пете нишке оmlадинске радне бригаде „Моша Пијаде”
Инв. бр. 24, 150 x 70, атлас

Слика 17. Застава Лесковачко-нишке средњошколске радне бригаде „Иво Лола Рибар”
Инв. бр. 25, 170 x 70, атлас

Слика 18. Застава Четрнаесте нишке оmlадинске радне бригаде „Јосип Колумбо”
Инв. бр. 26, 170 x 70, атлас

Слика 19. Застава Десете нишке омладинске радне бригаде „Млади техничар”
Инв. бр. 27, 170 x 70, атлас

Слика 20. Застава Петнаесте нишке омладинске бригаде „Станко Пауновић”
Инв. бр. 30, 170 x 70, атлас

Слика 21. Застава Девете нишке омладинске радне бригаде „Ђука Динић”
Инв. бр. 28, 170 x 70, атлас

Nebojša Ozimić

FLAGS OF THE WORK BRIGADES FROM THE NATIONAL MUSEUM NIŠ COLLECTION

Summary

The paper deals with the flags of Work brigades that participated in youth work actions during the period of reconstruction and construction of Yugoslavia, from 1947 to 1960. The National Museum Niš received these flags as a gift in 1960, which suggests that they were used in the period when both appearance and inscription on the flags were made uniformly.

ΕΤΗΝΟΛΟΓΙΑ
ETHNOLOGY

НЕНАД ЈОВАНОВИЋ – ПОСЛЕДЊИ ГРАДИТЕЉ СВРЉИШКИХ ГАЈДИ

Анстракт: У раду је представљена краћа биографија Ненада Јовановића, последњег мајстора за израду сврљишких гајди, као и његов приступ изради овог инструмента. Приказана методологија добијања и припреме свих сировина од којих се израђују делови на гајдама, као и њихова обрада у каснијим фазама израде и склапања инструмента, сажета кроз искуство овог мајстора, може допунити досадашњу литературу и бити од велике користи млађим носиоцима гајдашке праксе у Србији.

Кључне речи: гајдаш Ненад Јовановић, сврљишке гајде, израда гајди, Сабор гајдаша у Сврљигу

Сврљишке гајде или како их етномузиколог Петар Д. Вукосављевић због свеобухватности термина назива још и „ерске“ гајде, јесу један од три типа трогласних гајди које је он описао у својој студији *Гајде у Србији – њихова сазвучја и могућност уклапања у савремени народни оркестар* из 1979. године. Најзаступљеније на подручју источне Србије, на територијама општина Сврљиг и Сокобања, према својој комплексној форми и звучним карактеристикама чиме омогућавају захтевнију технику свирања, ове гајде представљају један од највиших домета еволуцијског развоја инструмената са мешином на српском етничком простору.

Специфичним економским, социјалним и културним околностима након Другог светског рата, наглим напретком и модернизацијом у свим сферама живота, долази до постепеног уклањања гајдаша – до тада готово незаобилазних учесника многих периодичних и пригодних ритуала, из епицентра друштвеног односно јавног живота сеоске заједнице. Прихватањем стандардизованих класичних музичких инструмената попут хармонике, виолине, кларинета или трубе и њиховим калемљењем на домаћу музичку традицију, гајде бивају одбачене као анахроне, непрактичне и примитивне. Из тих разлога, данас добар део људи нема најјаснију представу о томе како би гајде у Србији уопште и требало да изгледају. Следствено томе, човек који колико-толико активно свира гајде јесте готово егзотична појава. Овај процес маргинализације¹ није заобишао ни сврљишке гајдаше.

¹ О процесу маргинализације гајдаша пише Растко С. Јаковљевић у: „Marginality and Cultural Identities: Locating the Bagpipe Music of Serbia”, University of Durham, England, 2012.

Од многобројних чувених сврљишких гајдаша, попут Михајла Спасића – Шестака, Мирослава „Чумбурлеје”, Вукашина Величковића и других², идеју наших етномузиколога и људи из сврљишког Културног центра да се ревитализује гајдашка пракса у Србији и свирање на гајдама упише у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа, најалост дочекала су само двојица – Миодраг Симић³ из села Лозан и Ненад Јовановић из села Преконоге. Поред тога што свирају, они такође и израђују своје инструменте. „На овом сложеном задатку очувања инструмената са мешином, неопходно је ангажовање и међусобна сарадња етномузиколога, институција културе и образовања, научних институција и људи од искуства односно градитеља и свирача гајди.”⁴ Досадашњи резултати ове сарадње огледају се у организовању, сада већ традиционалне манифестације такмичарског карактера, „Сабор гајдаша”⁵, која се одржава сваке године у првој половини августа месеца у Сврљигу.

Последњи Мохиканац

Ненада Јовановића, деда Нешу или како га његови ученици зову „деда Неда”, упознао сам 2006. године на првом Сабору гајдаша у Сврљигу. Од тада при сваком сусрету, разговор са њим представља својеврсну малу едукацију на пољу гајдашке проблематике. Наиме, међу млађом генерацијом гајдаша, он важи за мајстора који „не крије” своје знање, већ га несебично дели, одговарајући на сва постављена питања у вези са техником израде, одржавања и свирања гајди, у складу са сопственом праксом.⁶

Ненад Јовановић, земљорадник из села Преконоге код Сврљига, рођен је 1935. године. Рано је остао без мајке. Његов отац Петроније је свирао у гајде. Међутим, њему није дозвољавао да учи да свира гајде зато што се бојао да ће

² Неки од познатијих сврљишких гајдаша су: Видоје Илић и Раде Ђорђевић из Белоиња, Ранко Димитријевић из Бурдима, Станко Ристић из Влахова, Никола Рашић (махала Шаторци) и Вукашин Величковић из Галибабинца, Душан Динић, Миладин – Мина Динић, Дарко Поповић и Бора Поповић из села Грбавче, Миљасав Митић из Давидоваца, Вукослав Тодоровић, Радосав Стевановић, Михајло Спасић – Шестак, Лацко Спасић и Никола Тодоровић из Драјинца, Јеленко Лазаревић из Извора, Јеленко Ђорђевић – Лечко и Радисав Живковић из Копајкошаре, Цветко Радовановић из Лалинаца, Ратко Станковић из Лукова, Живул Андрејић из Манојлице, Вуча Николић, Радосав Милијић – Тиса и Ратомир Томић – Дрнда из Нишевца, Мирослав – Мосе „Чумбурлеја” из Пирковца, Ђорђе Гојковић – Ђоша из Периша, Љубомир Станковић из Плужине, Богосав Илић, Дарко Петронијевић и Миле Миљосављевић из Преконоге, Боривоје Костадиновић – Бујмир из Радмировца, Светислав Живковић – Тиса из Шљивовика.

³ Миодраг Симић је преминуо 2016. године.

⁴ Данка Лајић-Михајловић, „Ревитализација гајдашке праксе у Србији: традиционална музика између примењене етномузикологије и политике”, Етно-културолошки зборник, књига XV, Сврљиг, 2011, стр. 137.

⁵ Први пут одржан 2006. године.

⁶ Формални интервју са Ненадом Јовановићем обављен је у петак 19. јуна 2020. године, у његовој кући у селу Преконога код Сврљига. Већи део разговора је забележен и камером.

га музика одвући од послова које је морао да завршава у домаћинству. Ипак, са 15 година почиње спорадично да свира. Упоран у својој намери да састави сопствени инструмент, договорио се са локалним касапином да закољу једно јагње из очевог стада и одеру кожу. С јесени, када се на простору „Широка орница” на Сврљишким планинама, стада „подвајају” и враћају са појате у село, његов отац је приметио да недостаје једна овца из стада и казнио га добрим батинама. Између осталог, и ово је допринело да Ненад поново засвира у гајде тек у својој 50. години и то на наговор етномузиколога Драгослава Девића. Увидевши потенцијал који носи свирање на гајдама, а који се првенствено огледа у њиховој несвакидашњости за сценско представљање културно-уметничких друштава, и да би то могло донети чак и економску корист, он се одлучује да крене и са изразом инструмената.

Својим свирачким стажом и залагањем за очување овог вида традиционалног музичког изражавања, постао је власник мајсторског писма и бројних захвалница и плакета са разних фестивала и сабора као што су: Завршна смотре фолклорног стваралаштва у Тополи, фестивал „Пеце Атанасовски” у Прилепу, Сабор у Грљану, „Сабор гајдаша” у Сврљигу. На његовом репертоару се од песама налазе: „Полетела два врана гаврана”, „У ливади под јасеном”, „Која гора Иво”, „Три ливаде, нигде лада нема”, „Једва чекам да недеља дође”, „Ој, Мораво”, „Чобан тера овчице”, као и кола: Руменка, Дрдавка, Чачак, Нишка Бања итд. Поред тога што је имао прилике да слуша оца како свира, свирање је учио и од других гајдаша којих је у то време било у Сврљигу и то тако што, како каже: „поновим рефрен, док ритам држим исти”.⁷ Са аматерским културно-уметничким друштвом „Преконога” чији је члан, много пута је представљао нашу земљу у иностранству. Остао је без формалног школовања.

Женио се два пута и обе жене су му упокојене. Друга по реду, Ана, била је родом из Прокупља. Обављала је улогу председника АКУД „Преконога” и била главна певица међу женама из те фолклорне групе, пружајући му велика подршка у бављењу овим послом. Пар примерака гајди је продао и нашим људима у иностранству (Аустрија, Португалија, Аустралија), а победници Сабора гајдаша у Сврљигу за освојено прво место добијају његове гајде. И данас, у својој 86. години живота активно израђује ове инструменте и има двојицу младих људи из Сврљига које подучава свирачкој и градитељској вештини.

Израђивачки процес

Гајде припадају руралном миљеу. То значи да су их свирали, па самим тим и израђивали вештији пастири, земљорадници, сточари, од материјала добијених из сопственог домаћинства и алатом, често импровизованим, којег су

⁷ Сећа се да је као мали слушао најбољег гајдаша из Преконоге, Дарка Петронијевића, који је свирао на славама, свадбама и осталим весељима у селу и да је притом у току свирке, могао несметано да разговара са људима.

могли да обезбеде у својој средини. На нивоу организованих радионица, а под окриљем столарског сенафа, гајде су до Другог светског рата израђиване једино у Скопљу и Прилепу.⁸ Такође, квалитетом својих инструмената истицао се и Александар Ачко Пејаков (1883–1957), гајдаш из Мокрина, који је до избијања рата 1941. године израђивао велике војвођанске гајде⁹, као и Душан Стојановић из Каменице код Ниша чији се примерци трогласних сврљишких гајди чувају у Етнографском музеју у Београду и у Народном музеју у Нишу.

Конструкцијски посматрано, гајде спадају у компликованије инструменте јер се састоје из више различитих материјала и сегмената које треба склопити у хомогену целину, а која ће напослетку обезбедити адекватно, жељено музичко сазвучје. Дакле, за разлику од индустријски произведених инструмената, израда гајди је у потпуности ручни рад што подразумева познавање више занатских вештина. „Процес градње инструмента јесте осмишљен и дефинисан процес како у смислу операција и корака, тако и у смислу међудимензија на путу сировина – готов инструмент, односно од почетних до крајњих димензија. Ипак у току рада на инструменту градитељ наилази на више ситуација у којима треба да донесе неку одлуку.”¹⁰ И поред тога што је дугим стажом већ искуствено утврдио одређену методологију, сваки примерак деда Нешиних гајди показује извесне специфичности, како у крајњем визуелном утиску тако и у звучној агоници.¹¹ Ово је директна последица нестандардизованог начина на који он третира сваки конкретан комад дрвета или коже, мање или више већ природно прилагођеног коначној форми, са интенцијом да олакша обраду сировине односно да скрати пут добијања функционалног дела инструмента, а сходно његовим условима рада и деловања.

Од алата за израду дрвених делова гајди и осталих музичких инструмената деда Неша користи ручни алат који се данас често може наћи у већини сеоских домаћинстава: ручну тестеру, бонсек – тестеру за метал, брадву (пинтерску), мала рендета, сврдла разних димензија, разне дубаче односно „узимала”, турпије, стегу, као и електричну бушилицу, а за глачање и завршну обраду стакло и шмирглу. Читав поступак израде обавља ручно: сечењем, тесањем, бушењем, сврдлањем, дубљењем, турпијањем, шмирглањем, глачањем, резбаљењем, без употребе савремених машина попут бансека или струга за обраду дрвета. Најчешће сорте дрвета које употребљава јесу јавор (којег он назива црвени, планински јавор тзв. клен), шљива (ценарика), бела леска, дрен, јасен, јабука, зова (базовка, б`з). Процес сушења грађе не обавља стриктно већ насечене комаде дрвета користи ситуационо, према захтевима потражње или у потпуности сирове. У летњем периоду сав посао обавља у дворишту и помоћ-

⁸ Владимир Р. Ђорђевић, *Скопске гајдарције и њихови музички инструменти*, Гласник Скопског научног друштва, књига I, свеска 1-2, Скопље, 1926, стр. 384.

⁹ Дејан Томић, *Гајде и весела Србадија, Алманах*, Нови Сад, 2014, стр. 193.

¹⁰ Владимир Симић, *Традиционални музички инструменти – шупелка*, Стари занати, Димитровград – Трн, 2010, стр. 46.

¹¹ Техничке и интерпретативне могућности инструмента.

ном објекту, а зими се сели у једну од соба у кући. Поред гајди такође израђује двојнице, фруле и дудуке, а онедавно и дрвене окарине.

Израда дрвених делова гајди

Најзахтевнији део гајди за израду је свакако главна мелодијска свирала тј. гајденица. Сврљишке гајде су трогласне гајде јер садрже три писка (три „гласа“), од којих су два постављена у гајденици. На комаду дрвета који је одредио за гајденицу, пре спољашње обраде буши две паралелне вертикале. Комад фиксира помоћу стеге и одговарајућом бургијом врши бушење (промер 6 мм). Канали не смеју бити превише удаљени један од другог, јер се не би уклопили у коначан габарит гајденице нити превише близу један другог зато што постоји могућност да се даљом обрадом оштети зид који их раздваја. Приликом бушења, деда Неша често „нишани“ тј. проверава рад. По завршетку бушења оба канала, приступа спољашњој обради гајденице тесањем и дељањем, и свођења дрвета са међудимензије на коначни облик, као и отварању рупица. Мелодијских рупица има 6 од којих су 5 на фронталној, шириј страни гајденице, док је последња у низу тзв. „гласник“ са бочне, уже стране гајденице (гласник се не затвара приликом свирања). Одмах испод гласника канал је затворен и не наставља се у „рогу“. Он у ту сврху најчешће користи пчелињи восак или дрвени чеп. На другом каналу отвара само једну рупицу на фронталној страни (остинатни тон) и то у висини гласника.¹² Ова рупица се користи у свирању. Рупице отвара бургијом промера 4 мм и то благо укусо – од средине ка бочној страни. Прва у низу остаје округлог облика, док све друге обрађује турпијом и доводи их у облик правоугаоника дужине до 9 мм, осим треће по реду која је увек нешто мања (7 мм). Распоред тонова одређује према распореду са већ „проверених“ гајди или одокативно, „према руке“. Преузимање распореда тонског низа са добрих инструмената врши простом методом оцртавања отиска гајденице на папир који касније користи као неку врсту шаблона.

Да би гајденица на сврљишким гајдама била комплетна, потребно је израдити и „рог“ тј. део који се додаје на њеном доњем, слободном крају и који има облик латиничног слова U и подсећа на лулу, а има естетску функцију и обавља посао резонантне кутије јер се у њему наставља канал са остинатним тоном из гајденице. Да би лакше израдио овај део, припрема комад дрвета, углавном јавора, који је исекао из „рашље“ али не нужно. Према његовом искуству, сиров комад јавора се изузетно лако обрађује, дуби и теше. Док је у таквом стању, буши га из два односно три правца (уколико је угао дрвета већи обавља бушење из два правца, а уколико је комад са већим закривљењем (U) – буши га из три правца). Бушење врши прво најмањим промером бургије, „шестицом“ (промер 6 мм), а затим, када споји канал читавом дужином комада, врши проширивање већим бургијама и дубачем. По завршетку процевања рога, отвор

¹² Петар Д. Вукосављевић, *Ерске гајде*, Београд, 1981. стр. 19

на стражњем делу, кроз који је морала да уђе бургија како би спојила канал, затвара дрвеним чепом и туткалом. Рог се традиционално украшава „накиталом” тј. кожним украсом са многобројним ресама на којима висе разни предмети (огледалце, перлице, ђинђуве, животињски зуб или нокат).

Бордунску свиралу на сврљишким гајдама, у народу познатију као прдак, гајдаш приликом свирања пребацује иза, преко рамена. Прдак је готово обавезно пртеним концем или неком другом врцом везан за дуваљку да не би спадао надолу, а у исто време дуваљку држи близу уста свирачу, спремну за удубавање ваздуха. Прдак се састоји из три елемента, који се међусобно састављају „улазником” и „улазиштем”, односно на принципу „мушког” и „женског” дела. Деда Неша их израђује готово истих дужина (23 цм), осим последњег елемента који је због придодате „чашке” на крају, нешто дужи. Како у потпуности намонтиран има облик дугачке цеви, тако он за израду ових делова користи комаде танких, младих стабала дрвета са меким „срцем” (најчешће црни јасен), згодних за обраду бушењем, тесањем и шмирглањем до коначне цилиндричне форме. Први елемент буши само најмањим промером (6 мм) јер се у њему поставља писак. Остала два буши читавом дужином бургијом промера 12 мм, а затим такозвана улазишта проширује сврдлом промера 16 или 18 мм. „Мушке” делове тј. улазнике на елементима потом израђује бритвом и стаклом и прилагођава адекватним отворима. За резонантни део прдака тј. „чашку”, комад дрвета теше у форми лопте коју потом буши кроз средину и дубачем што је могуће више шири њену унутрашњост. Пошто је насади на крају прдака и залепи туткалом, буши два отвора бургијом промера 10 мм, кроз која ће да бруји бордунски тон.

Израда дуваљке је вероватно технички посматрано најлакши процес али је и ту потребно извесно познавање проблематике. Према његовом искуству, пожељно је дуваљку направити од тврђег дрвета попут дрена, јер мекше дрво (нпр. јасен) брже уништи киселина из пљувачке која иде директно из уста приликом удубавања ваздуха у мешину. На тањем комаду дрвета, дужине до 20 цм, предвиђеном за овај део гајди, буши сврдлом канал пречника 10 мм, а затим теше ручно са спољне стране до жељеног облика осмоугаоника. Нешто изнад половине дуваљке обавезно остави мало испупчење кроз које пробуши рупицу за коју се везује конач који се придржава прдак приликом свирања. Клапну односно повратни вентил на дуваљци, који држи ваздух у мешини, прави од жице или пластике (нпр. од рендгенског снимка) тако што је прикуца на равно одсечени доњи крај дуваљке, што остварује одличан ефекат дихтовања приликом свирања.

Главчине или главине су дрвени делови који спајају мешину са свиралама и дуваљком. Има их три на сврљишким гајдама и разликују се по димензијама и облику. Главчине за дуваљку и прдак, које се везују на позицијама предњих ногу животиње, цилиндричног су тела и истог пречника (на деда Нешиним гајдама до 3 цм), с тим што је ова прва нешто дужа и по правилу са извесним закривљењем. Њих такође буши бургијом мањег промера, а затим прави „улазишта” бургијама 18 или 20 мм. И на једној и на другој, са спољне стране, урезају по два танка прстенаста канала у која упада конач приликом везивања

за кожу. Главчину за гајденицу, која се везује на вратном делу коже, деда Неша израђује од „облице”, у форми људске главе са равним кружним пресеком на горњој страни и правоугаоним улазиштем за гајденицу, на доњој страни. Због комплексности поступка спољашње и унутрашње обраде овог дела, користи искључиво сиров комад дрена који се врло лако резбари али га по завршетку неко време обавезно држи у најлон кеси како не би дошло до наглог сушења па и пуцања дрвета. Изнутра је дуби дубачима, а на горњој страни буши само једну рупу пречника 8 мм, чијим затварањем вештији свирачи контролишу надувавање мешине и пропуштање ваздуха на пискове у гајденици, односно почетак мелодије на гајдама. Антропоморфну представу резбари бритвом са израженим деловима лица (брада, нос, очи, уши, уста) и она има пре свега естетску функцију. На горњем крају урезује прстенасти канал којим се главчина везује за кожу.

Све дрвене делове ради заштите премазује безбојним лаком, а рубове свих „улазишта” на дрвеним елементима ојачава танким металним прстеновима.

Штављење коже

Поступак због којег су гајдаши данас изложени разним моралним критикама, јесте клање односно убијање животиње због коже од које се израђује мешина на гајдама, која као својеврсни резервоар ваздуха, представља главну карактеристику овог инструмента. Према деда Нешином искуству, с обзиром на то да он сам обавља и овај део посла, најбоља величина брава (јагње или јаре) јесте од 35 кг па навише. Рез иде у правцу ушију преко јабучице, што је могуће ближе глави, да „шија” буде што дужа. Кожа се затим скине пажљиво преко главе тј. предњег дела животиње и очисти од остатака лоја колико год је то могуће. Деда Неша не скида длаку са коже. Са одране коже потом влажним сунђером или крпом детаљно очисти остатке од крви која остаје после клања, јер, како он каже, управо је крв та која се „квари” и даје непријатан мирис кожи.

Смесу за штављење сирове коже он припрема на следећи начин: „пројено” тј. кукурузно брашно, по могућству бело (како тврди да би и кожа била белја), помеша са једном до две кутлаче соли у размери 3:1. Дакле, на три кутлаче пројиног брашна долази једна кутлача соли и то помеша у некој посуди док се смеша не сједини. Кожу затим у потпуности уваља у овако добијену смесу и умота је у ролну (на површини са длаком не наноси смесу). Овако спремљена кожа сада треба да стоји 6 до 7 дана али не и дуже, у подруму или некој хладнијој просторији где температура не прелази 20 степени. Напоследку, кожу очисти од остатака смесе, везује све отворе, надува је и оставља на сеновитом месту да тако одстоји док се не осуши. Коначно, уколико жели да након штављења кожи да финији изглед, он је благо ишмиргла најситнијом шмирглом за дрво.

Везивање коже

Да би мешина могла да носи дрвене елементе, потребно је на отворима коже везати „главчине”, односно дрвене спојнице. Он овај поступак обавља обичним концем за паприке. Уштављену кожу изврне тако да длака буде на спољној страни и приступа везивању стражњег дела, који је претходно одрезао испред задњих ногу управно на кичму животиње. Поменути руб затим набира „на валте”, односно ситне преклопе и чврсто везује. Често практикује да овако добијене фалте том приликом и „прошије” концем помоћу игле за низање дувана као додатно ојачање. Кожу сада поновним извртањем доводи у коначну позицију и везује главчине сваку на одговарајућем месту. Будући да их везује са спољне стране, везове прекрива парчетом коже да се не би видели. На местима која се везују прво накваси кожу, али тако да не буде потпуно мокра него полусува. На жлебовима главчина у које упада конач, наноси смесу сачињену од воде и кукурузног брашна¹³, а такође њоме премазује и делове коже који се везују. Потом чврсто стеже и везује канапом са такозваном „замком”.

Израда пискова

Пискови на гајдама су кларинетског типа, са једноструким ударним језичком. На сврљишким гајдама пискови се углавном израђују од зове, будући да она има меку унутрашњост односно „срчику” која се лако уклања, а горњи крај потом затвара пчелињим воском. У јесен или зиму док вегетација мирује, деда Неша набере залихе зове у виду танких прUTOва, и суши је пар месеци до годину дана. Како он каже: „Бере се там куда се петлови не чују”, што значи далеко („у забит”). Он сматра да је најподеснија „жута” зова (када се скине кора дрво је изразито жуте боје) и то они млади изданци из земље, дакле избегава гране. Такође и његово искуство говори о томе да, колико год је мајстор спретан, од 20 израђених пискова – тек пет се квалитетом издвоје за употребу. Пискове израђује ножићем или стаклом. Прутове сецка на дужину 4,5–5 цм. Место на којем треба да засече језичак писка претходно истањи. Како је гајденица код ових гајди двогласна, што значи да има два писка, он разликује пискове за „први” и „други” глас. Другим речима, писак који се ставља у мелодијску цев је први глас и он мора да буде „оштрији”. Да би му пискови лакше и гласније свирали тј. да не „залепују”, у језичак навуче нит са пауновог пера. Писак за велику бордунску свиралу (прдак) прави и подешава на исти начин, с тим што је он мало већих димензија (7–8 цм).

¹³ Нека врста природног лепка. Смеса мора да буде житка, не сме да буде ни превише густа нити превише течна.

Прилози:

Слика 1. Гајде Ненада Јовановића

Слика 2. Дрвени делови гајди:
1. Гајденица
2. Прдак / прдаљка
3. Пискови
4. Рог
5. Дуваљка
6. Главчине
7. Чашка

Слика 3. Деда Неша са израђеним деловима

Слика 4. Са учеником

Литература

- Вукосављевић, Д. Петар, *Гајде у Србији*, Београд, 1979.
- Вукосављевић, Д. Петар, *Ерске гајде*, Београд, 1981.
- Ђорђевић, Р. Владимир, *Скопске гајдарџије и њихови музички инструменти*, Гласник Скопског научног друштва, књига I, свеска 1–2, Скопље, 1926.
- Лајић-Михајловић, Данка, „Ревитализација гајдашке праксе у Србији: традиционална музика између примењене етномузикологије и политике”, Етно-културолошки зборник, књига XV, Сврљиг, 2011.
- Симић, Владимир, *Традиционални музички инструменти – шупељка*, Стари занати, Димитровград – Трн, 2010.
- Томић, Дејан, *Гајде и весела Србадија*, Алманах, Нови Сад, 2014.

Извори

Каталог изложбе: Свирале: од друге половине 19. века до данас: из Збирке музичких инструмената Етнографског музеја у Београду, Мирослав Митровић, Београд, 2020.

https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/841030/kojekuda-repriza.html?fbclid=IwAR1T7MUFZNPIT_wFrjCbFP5gtJ4ZJi0iqAptfUMXzobl692Хр_pGIncqmMk

<https://niskevesti.rs/sabor-gajdasa-u-svrljigu/>

<https://www.juznevesti.com/Kultura/Svrljiske-troglasne-gajde-jos-cuvaju-duh-ovog-kraja.sr.html>

Vladan Radisavljević

NENAD JOVANOVIĆ – THE LAST MAKER OF SVRLJIG BAGPIPES

Summary

Nenad Jovanović is the last craftsman to make three-part bagpipes. He was born in 1935 in the village of Prekonoga near Svrljig. As a child he occasionally played bagpipes, but he started making instruments at the age of 50, when bagpipers and playing bagpipe were already neglected and marginalized. Bagpipes belong to the rural environment, but due to several different materials and segments they are a very complex instrument. Nenad performs the entire process of making bagpipes by hand: from making wooden parts by cutting, carving, drilling, tanning leather to making blowpipes. He most often uses maple, plum, dogwood, ash as materials for making the main melodic flute (“chanter”) and the Bourdon flute (“drone pipe”) and the elder for making blowpipe. The bag, which is the main feature of this instrument, is made of goat or lamb skin, by the tanning process with the help of a mixture of salt and sifted flour.

РЕСТАУРАЦИЈА И
КОНЗЕРВАЦИЈА

RESTAURATION AND
CONSERVATION

РЕСТАУРАЦИЈА ПОЗЛАЋЕНЕ СТАТУЕ БУДЕ

Анстракт: Статуа је у основи израђена спајањем три комада истоветног дрвета, металним, слепим клиновима и лепљењем. Механичка оштећења настала током времена довела су до поремећаја статике а целом површином статуе, поготову на лицу, налазе се оштећења позлате, која је рађена комбинацијом златних листића и златне боје, на црвеној основи. Изведен минималан третман базиран је на санирање свих ломова, ојачавању постоља, изради нових украсних елемената и њиховом уметању, ретушу свих украсних, резбарених елемената и на крају ретушу целокупне статуе.

Кључне речи: конзервација, минималне интервенције, рестаурација

Стауа Буда (прим превод. „Будни”), израђена од ручно резбареног, позлаћеног дрвета део је приватне колекције. Услед пада и лома појединих делова, претрпела је велика механичка оштећења, али је и поред тога задржала изворну лепоту изузетне вештине обраде и украшавања дрвета (висина 110 мм – приватно власништво).

Фигура Буда представљена је са огртачем који прекрива и прати линије тела. У доњем делу изразито је таласастих линија те се на тај начин појачава утисак ваздушасте тканине. Огртач је ручно резбарен комбинацијом флоралних и геометријских мотива, додатно украшен уметнутим комадићима стакла (у црвеној и плавој боји) и малим огледалима, кружног неправилног облика (пречника 4–5 мм). Карактеристична стилизација одеће скоро увек прати основе монашког одевања, у појединим представама могу се наћи фигуре, статуе и скулптуре у раскошној, изразито декорисаној и пренаглашеној одећи (краљевској). Стојећи положај са мало растављеним ногама¹, један је од четири основна положаја представе Буда (поред седећег, лежећег и ходајућег). Овај основни канон поштује се кроз све периоде до данас, независно од места, подручја или земље.

Као и код свих представа Буда, лице одише мирноћом, која је истакнута полуотвореним очима, наглашеним линијом обрва, дугуљастим шиљастим носом и медитативним изразом усана, са благим осмехом. Ушне шкољке, изузетно издужених ушних ресица, спајају се са раменим делом тела (код врата), указујући на мудрост, дубоку духовност и дуговечност, један су од основних показатеља разлике између представа Буда и Бодисатве.² Коса је представљена

¹ Два су основна положаја ногу код стојећег става Буда: састављених ногу и други положај са једном напред истуреном ногом.

² Бодиста, Буда у периоду пре буђења, време између рођења и просветљења.

низовима стилизованих, кратких увојака, а одваја се од чела траком (филет) која је украшена идентичним плавим и црвеним стаклићима и огледалцима.

Мирноћу и медитативни став наглашавају руке у спуштеном положају. Одмакнуте од тела, оне придржавају огртач и својим положајем интензивирају његове разигране линије.

Статуа стоји на стилизованој представи лотосовог цвета³, додатно постављеној на једноставно правоугаоно, дрвено постоље црне боје. Символика лотосовог цвета у будизму је честа, забележена је у и познатом историјском цитату у Dona Sutti, „Pali Tipitika⁴, Anguttara Nikaya 4.36”. Буда је упитан да ли је Бог, а он одговара: „Као што је црвена, плава или бијела лотоса – рођена у води, узгајана у води, која се подиже изнад воде – стоји без воде од воде, на исти начин како сам – рођен у свету, одрастао у свету, савладавајући свет – живи без света. Запамти ме, брахман, као ’пробуђен’.”

Богата, веома прецизна и стилски уједначена декорација одеће указује на изузетан мајсторски рад. Традиција изучавања вештина обраде дрвета у будизму (камена и других материјала) била је и остала високо поштована, радом и постојањем великог броја мајсторских радионица занатске вештине преносиле су се генерацијама, кроз векове.

Статуа је у основи израђена спајањем три комада истоветног дрвета. Тело је израђено од једног комада дрвета док су бочне стране огртача спајане из мањих комада, (металним, слепим клиновима) и лепљењем. Разноврсност у избору дрвета за израду зависила је од радионица, подручја и историјског периода, али углавном су биране племените и егзотичне врсте дрвета⁵ (смоква, тиковина, дрво јабука, ружино дрво, егзотичне врсте махунарки, питоми кестен...). Избором племенитих, егзотичних али и веома ретких врста дрвета добијала се још једна танка нит у повезивању духовности и овоземаљског живота. Обимнија истраживања порекла и временског оквира настанка статуе нису рађена.⁶

³ Лотосов цвет у будизму представља симболику чистоте, просветљења, нежности, лепоте...

⁴ „Дона Сутта: Са Доном” (АН 4.36), превео са Палија, Тханиссаро Бхиккху. *Приступ Увиду* (БЦБС издање), 30. новембар 2013.

⁵ Врста дрвета за израду статуса и скулптура од дрвета зависила је од величине али и представе, како Буда тако и других атрибута будизма. Неке радионице су врсту дрвета бирале и у односу на дане када започињу радове, па је тако познато да постоји подела употребе дрвета по данима, од понедељка до недеље. У познатим сачуваним приручницама мајсторских радионица може се наћи и употреба и рад са специфичним врстама дрвета као што су Nanthaphiu (Millettia Piscidia), тврдо, црвено смеђе дрво, Thikanet (Hopea Helfer Brandis), посебне врсте тиковине као и записи о употреби кишног дрвета Kokko (Pithecolobium Saman).

⁶ У уметничком изразу, али и занатском раду представа Буда кроз време, присутне су велике разлике у културним и верским традицијама, од подручја до подручја, од земље до земље. Како су се мењали историјски периоди, долазило је и до промена у уметничком и стилском изражавању, модификацијама изгледа али уз поштовање основних постулата приказивања Буда. Статуа Буда о којој је реч, по свим својим карактеристикама и истраживањима доступне литературе можда упућује на мајсторске радионице, подручја Мјанмара (данашња Бурма).

Оштећења и затечено стање

Механичка оштећења настала током времена довела су до поремећаја статике. Одвајање једноставног дрвеног постоља настало је највероватније обрањем и појавом велике пукотине на средини постоља која иде испод обе ноге. У делу огртача дошло је до одвајања споја (јасно се виде метални клинови којим је спој био фиксиран као и заостатак лепка). Како је овај део огртача, заједно са десном руком био израђен из једног комада дрвета, и фиксиран, дошло је до нагомилавања нечистоћа и заостатака ивера од дрвета у самом распцу. У раменом делу, са обе стране постоје пукотине које се спуштају до средине леђа (струка са лица и леђа). На рукама и парцијално целом површином огртача постоје механичка мања и већа оштећења дрвета и украсне резбарије.

Целом површином статуе, а поготову на лицу, налазе се оштећења позлате⁷, која је рађена комбинацијом златних листића и златне боје, на црвеној основи (цинобер црвена боја). Позлата је временом патинирала и фигура је добила браонкасто-зеленкасту превлаку (нијанса печене умбре и зелене земље).

Украсни елементи дубореза на местима механичких оштећења, одвајања и ломова веома су оштећени. Један део стаклених и украса израђених од огледала недостаје. На глави је приметно отирање позлате, велико оштећење доњег дела носа и лома једне ушне ресице (део који недостаје), биолошка оштећења дрвета нису присутна.

Третман рестаурације и реконструкције

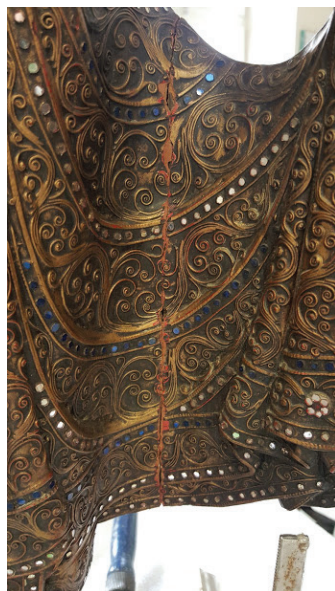
Након детаљног чишћења комбинацијом сапонификованих гелова, приступило се плану растављања делова, вађењу металних клинова који су држали спој и његовом чишћењу (услед кривљења металних клинова, растављање је било неопходно). Пробе састављања пре лепљења и фиксирања, показале су да је спој евидентно здрав на линији споја, и да ће се спајањем и учвршћавањем сви делови уклопити, како механички тако и визуелно (сл. 1 и 2).

Спајање је уређено употребом полиуретанског лепка. Употреба јаког синтетичког лепка била је неопходна због природе лома и величине делова који се лепе, као и неравнина и шупљина унутар одломљеног дела дрвета. Чињеница да овај део огртача излази у простор поред статуе, могућност његовог оштећења у будућности је велика (а како је реч о приватној колекцији, статуа ће се налазити у простору стана). Зато је за лепљење употребљен лепак велике чврстине који има тенденцију распростирања унутар неравнина лома и попуњавања празнина (сл. 3 и 4).

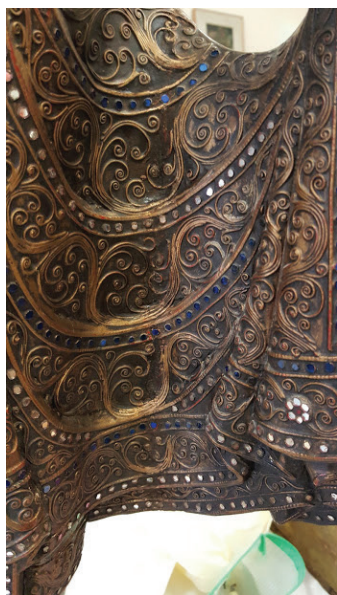
⁷ Позлата је најчешће рађена употребом правих или вештачких златних листића, златних пасти и боја. У појединим, ређим случајевима, скулптуре од дрвета биле су осликане интензивним спектром живих боја.

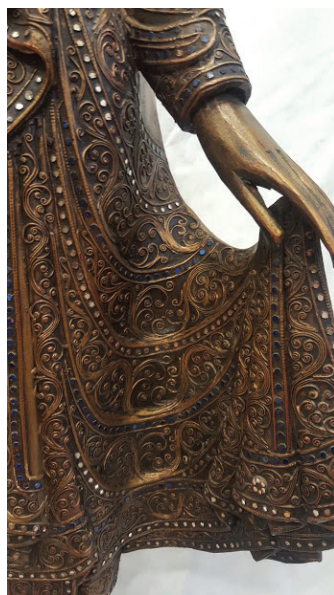
Слика 1. Лом десног доњег дела огртача

Слика 2. Изглед након уклапања

Слика 3. Изглед након реконструкције

Слика 4. Изглед након ретуша

Додатно ојачавање урађено је упуцавањем челичних иглица дужине 12 мм, 16 мм и 30 мм под притиском (пнеуматски пиштољ – игличар). Употребљене челичне, веома танке игле, дубоко продиру у дрво и додатно фиксирају подручје споја од евентуалних накнадних механичких оштећења (сл. 5 и 6).

Слика 5. Оштећења раменог дела

Слика 6. Изглед након реконструкције

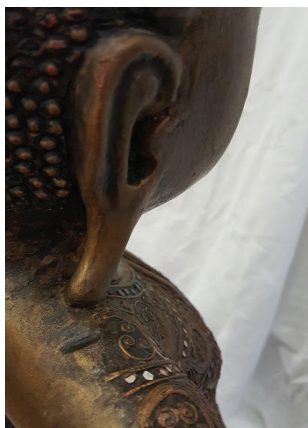
Украсни резбарени елементи рестаурирани су моделарском масом и китом, на воденој бази, накнадно обрађивани конзерваторским алатом. Урађено је изливање нити од гита и у полувлажном стању њихово постављање на недостајућа места. Лепљењем поливинил-ацетатним лепком и сушењем добила се чврстина изузетно фрагилних, надограђених елемената који су се лако обрађивали и глачали. Украсни елементи од стакла и огледала (димензија у пречнику је 4–5 мм) ручно су сечени, обрађивани и уметани у постојећа поља, лепљењем (сл. 7, 8, 9 и 10).

Слика 7. Изглед током реконструкције

Слика 8. Изглед након реконструкције

Слика 9. Изглед током реконструкције

Слика 10. Изглед након реконструкције

Све испуне пукотина, прскотина и оштећења на лицу и телу урађене су употребом кита на воденој бази, који је обрађиван, глачан, а накнадно пресвучен танким слојем кармин црвеном бојом, као подлогом за ретуш. Позлата је рађена у комбинацији златних листића, златних пигмената и златене пасте.⁸ Накнадно је тонирана пигментима (печена умбра) ради постизања што приближнијег визуелног утиска са оригиналом. На крају радова, након сушења и прегледа, статуа је лакирана танким слојем сатен лака, на бази дамар смола.

На крају третмана дата је и препорука за даље чување, излагање и коришћење статуе као предмета. Ова препорука важна је како за услове чувања музејских предмета у депоима или на поставкама, тако и за чување предмета, након процеса конзервације, рестаурације и реконструкције, у – назовимо то кућним условима (сл. 11 и 12).

Како је статуа Буде део приватне колекције, препоручено је да се због изузетно малог постоља (основе) и њене нестабилности, изради додатно постоље. Ово постоље омогућиће чврстину и стабилност а превасходно у односу на висину. Дат је предлог за израду витрине од стакла или плексигласа, са отворима за струјање ваздуха у доњој и горњој зони, којом би се обезбедила адекватна заштита.

⁸ Комбинација три различита материјала за позлату првенствено је одабрана у односу на место и врсту оштећења и у односу на оригиналну (изворну) позлату која је рађена комбинацијом више материјала.

Слика 11. и 12. Изглед након рестаурације и реконструкције

Литература

Данијела Королија Црквењаков, Слободан Гаджурић, *Чишћење слика и других полихромних површина*, Галерија Матице Стпске, Нови Сад 2020.

Денис Вокић, *Лакирање уметничких слика*, Контура, Загреб 1996,

Matsuhisa Sourcin, *Wooden Buddhist Statue; Carving Sculpture Book*, Japan.

The Getty Conservation Institute and J. Paul Getty Trust, *The Structural Conservation of Panel paintings*, Los Angeles, 1998.

Каталог изложбе одржане у галерији Артхур М. Сацклер, Вашингтон, ДЦ. „Златно доба скулптуре на Шри Ланки – ремек-дела будистичких и хиндуистичких бронза из музеја на Шри Ланки”

Zorana Đorđević

RESTORATION OF THE GILDED STATUE OF BUDDHA

Summary

Minimal interventions, which included basic interventions on wood stabilization, cracks, separations and fractures, provided the strength and stability of the statue's base. In the further procedure, interventions were made on all missing decorative elements and carved parts. By insisting on minimal interventions (treatments), the maximum originality of the case has been preserved, along with the proposed technical protection measures, for further storage of the case.

ДРАМАТИЗАЦИЈА „ИБИШ-АГЕ” И НОТНА СВЕСКА ДУШАНА ДУЦЕ ЦВЕТКОВИЋА – РАЗНОВРСНО И ИНСПИРАТИВНО НАСЛЕЂЕ

Апстракт: Један из плејаде вредних нишких културних радника с почетка 20. века, заслужних за богат културни живот града, несумњиво је Душан Цветковић – Дуца, глумац, оперски певач, драмски писац, редитељ и управник позоришта. У Специјалној библиотеци нишког Музеја, поред осталих вредних списа, чува се и мала нотна свеска, коју је читким рукописом Цветковић потписао. Спојивши је са његовом драматизацијом Сремчевог дела „Ибиш-ага”, која је годинама чувана у студијском материјалу Збирке Стеван Сремац, добили смо савршен комплет из пера овог нишког позоришног глумца. Како је нотна свеска драгоцен, уједно интересантан материјал и значајан додатак поменутој драматизацији, занимљива музејској и најширој публици, решили смо да ова два вредна сведочанства прикажемо у нашем раду.

Кључне речи: Душан Цветковић, Стеван Сремац, Ибиш-ага, нотна свеска, драматизација

Душан Цветковић и драматизација „Ибиш-аге”

Оригинални рукопис „Ибиш-аге” налази се у Заоставштини Стевана Сремца (инв. бр. 23 НМН), заједно са другим рукописима и предметима откупљеним 1952. године. Поменути рукопис писан на ћирилици, црним мастилом, стубачно, сачуван је у целовитом облику и има 17 листова, 34 стране, са пишчевом пагинацијом (један лист је непагиниран), док су димензије папира 21 x 26,3 цм. На маргинама су јасно видљиве пишчеве исправке, а на последњој страни је датовано пишчевом руком 12. XII 1897. Испод наслова приповетке стоји поднаслов: „Једна слика од Стевана Сремца”. Саму приповетку чине три поглавља која су јасно подељена поднасловима: *Глава прва, Глава друга и Глава трећа*.

Бошко Новаковић у свом делу *Стеван Сремац и Ниш* из 1959. године експлицитно каже:

„’Ибиш-ага’, мали приповедачки кристал занимљива слика Ниша и Нишлија с краја 19. века, једна је од најтоплије надахнутих приповедака Стевана Сремца. Извори њене поетске интонације су двојаки: најпре, писац се ту сусрео са племенитим Ибиш-агом да заједнички зајале за прошлост, да је заједнички дочарају у баршунасто меким, сутонским бојама неповратљивог живота; затим, ту је и други сусрет са дивном, широком, искреном, делотворном љубкошћу. Лик Ибиш-аге је целовит лепотом своје човечне топлине. Он зрачи присном и узбудљивом величином носио-

ца истинских људских врлина, појачаном још дискретном, уздржљивом отменошћу гестова. У тешком, готово болном тренутку растанка са местом које је за њега више од природне лепоте, економског благостања и друштвених погодности, јер је симбол једног непоновљивог живота, јер је то Ниш – Ниш парађумиш”.

Када се у тиражном београдском листу *Искра* 1898. појавила прва Сремчева приповетка „Ибиш-ага”, постигла је видљиви успех: за релативно кратко време продата је у великом броју примерака. Затим је по одобрењу писца 1900. штампан и коригован текст у Мостару, као посебно издање, а 1907. године приповетка је угледала светлост дана и у *Босанској вили*.

Мали Сремчев бележник из 1895. године, који има 262 стране различитих кратких записа, такође се чува у његовој богатој заоставштини (инв. бр. 31 НМН). Исти бележник у једној концизној реченици чува мотив за ову приповетку: „*Ибиш-ага пребегао чак у Турску*”.

Душан Цветковић¹, глумац, обожавалац Стевана Сремца и његовог стваралаштва, није ни за тренутак пропустио његово књижевно дело. Ту где се

¹ Душан Цветковић – Дуца рођен је у Нишу 29. 1. 1892, као прво од петоро деце у сиромашној занатлијској породици. Иако је у школи највише успеха имао у цртању, отац га је, немајући разумевања за његове уметничке афинитете, послао на обућарски занат. Поред тога Душан је неспоразумом научио и фотографски занат. На наговор професора цртања желео је да упише сликарску школу, а сликарем се у то време називао фотограф, те му је тако отац пуким случајем обезбедио учење фотографског уместо сликарског заната. Огромни уметнички таленат исказао је најпре у Културно-уметничком друштву „Абрашевић”, где је његов изванредни тенор дошао до изражаја. Повратак из Балканских ратова не само да га је физички оснажио, већ је био прекретница у његовом животу. Наиме, боравећи у Војној болници као рањеник упознао је Косту Делинија, тада чувеног редитеља и глумца. Захваљујући том познанству, 1912. Цветковић је одиграо своју прву позоришну улогу у трупи „Јоаким Вујић”. Када је 1914. рат поново закуцао на врата, поделио је судбину свог народа. Као војник превалио је дугачак пут преко албанских кршева и измучен и рањен послат је на лечење у Бизерту у Африци (1916–1918). Тамо се врло брзо уклопио у културни живот војничких логора. У Бизерти је под управом Димитрија Гинића основано војничко позориште где се Цветковић јако лепо снашао, и поред осталих, глумио и ликовне жена. У Ниш се вратио августа 1919. као носилац Албанске споменице и одмах ступио у Повлашћено путујуће позориште „Трифковић” Симе Бунића, чије је седиште било у Нишу. Готово истовремено играо је и у позоришту у Скопљу, где је једно време био и управник. Годину дана је радио и у позоришту у Сплиту. Такође, краће време је био ангажован у позориштима у Штипу, Битољу, Лесковцу, као и у Бањалуци. Од 1937. године, када постаје в. д. директора Позоришта моравске бановине у Нишу, свој професионални ангажман наставља у родном граду где је и као глумац завршио уметничку каријеру 1952. године. После пензионисања добијао је мање улоге у појединим комадима у Народном позоришту у Нишу, све до 1971. године. Кућа у којој је пензионисан приредила му је прославу значајних јубилеја као што је „40 година уметничког рада ветерана нишке сцене” 1953. године, и „60 година уметничког рада” 1974. године. Душан Цветковић био је надарени певач, певао је високим топлим тенором. Музички се вероватно образовао боравећи у војним логорима у Северној Африци. Посебно се истицао играјући у комадима с певањем и играњем, у оперетама, али и као солиста на разним приредбама. У музици је као и у позоришту постигао много. Глас изузетне лепоте одвео га је до Париза и Беча, где је снимао плоче на српском језику. Аутор је неких од најлепших песама које се везују за нишки крај (32 песме). Међу њима најпознатије су: *Ој Нишаво, мори туто, Јорданке мори, Бре искочи лудо младо, Садила Милена лојзе, Не гони коња мори момиче*. Поред музичких нумера, писао је и позоришне комаде. Од 57 написаних позоришних дела извојићемо само нека: *Све због рата, На прагу отаџбине, Буна у Топлици, Јованча мераклија, Војвода Луне, Војвода Војиновић, Врњчани се суде, Врањанци на Јадрану, Зашто Сике зашто, Сан доброг детета*. Преминуо је у Нишу 1978. године.

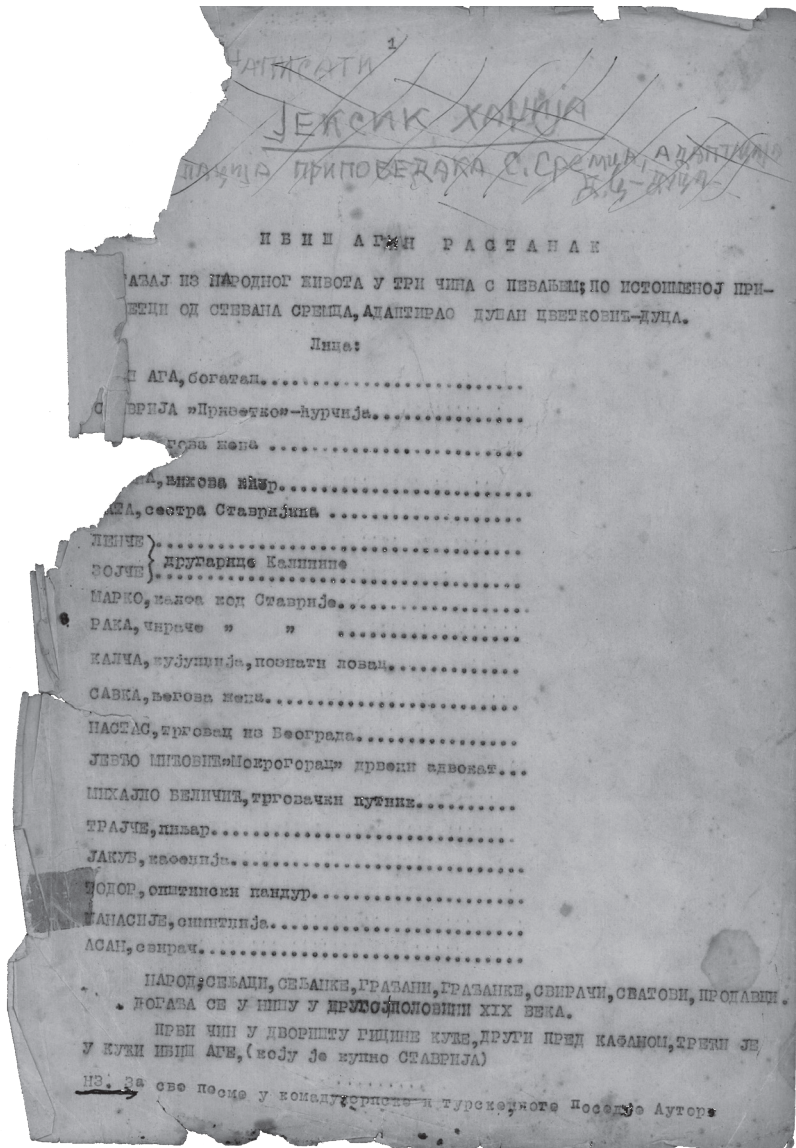
радило о изражено наглашеним обележјима локалног значаја, Цветковић се савршено сналазио. Родни град му је пружио инспирацију да све ликове, њихове карактере, и напослетку уметничке сцене стави у познате градске оквире. Пре свега, Цветковић је показао да је мајстор писане речи, који притом, одлично препознаје спону човека са завичајем, човека који свој родни град види као симбол једног *непоновљивог живота*. Стога није необично што је управо Цветковић учинио драматизацију популарног Сремчевог дела „Ибиш-ага”, сачинивши га од бројних и разноликих садржајних интенција, али са духом реалности.

Слика 1. Портрет Душана Цветковића, Бањалука 1937.
(Завичајно одељење Народне библиотеке „Стеван Сремац” Ниш)

Цветковићева оригинална драматизација „Ибиш-аге” преживела је дух времена и већ дуги низ година налази се у одељењу Заоставштине Стевана Сремца, у студијском материјалу. Концем повезани листови – њих укупно 27, на 54 пагиниране стране (димензија 29 x 21,5), куцани су ћириличном писаћом машином и са видљивим пишчевим руком писаним исправкама хемијском или дрвеном оловком. Насловна страна поменуте драматизације има руком великим словима исписани наслов „*Јаксик хаџија*”. Исти наслов је првобитно написан дрвеном оловком у црвеној боји, а прецртан плавом оловком. Испод наслова је руком писани поднаслов дрвеном оловком у плавој боји. Први део наслова није читљив: „...*приповедака С. Сремца, адаптација Д. Ц. – Дуца*”,

а наслов и поднаслов прецртани су дрвеном плавом оловком. Испод тога је ћириличном машином откуцан други наслов: „Ибиш-агин растанак”, а испод, великим словима: „Догађај из народног живота у три чина с певањем; по истоименој приповетци од Стевана Сремца, адаптирао Душан Цветковић-Дуца”. На првој страници драматизације стоји попис лица, док је на самом крају листа стављено: „НЗ (вероватно назнака – прим. аут.) за све песме у комаду српске и турске, ноте поседује аутор”. Даље, до 54. стране, драматизација је подељена у три чина.

Слика 2. Први лист драматизације „Ибиш-агин растанак”, аутор Душан Цветковић (НМН)

Одмах се уочава да драматизација поседује једну устаљену црту класичне драмске композиције. Основни композициони принцип драматизације је хронолошки и има тежњу да се поистовети са природним законитостима животне филозофије. Наизглед једноставна, драма бића која је зачета у Сремчевом духу, а реализована у његовој писаној речи, остварена је у Цветковићевој драматизацији. То пак у потпуности одговара Цветковићевом психолошком профилу, који је заиста својеврсни „краљ драме” и врхунски познавалац Сремчевог дела и духа старог Ниша.

Први чин поменуто драматизације има 16 појава, док други чин има две слике. Прва слика другог чина има 13 појава, друга слика другог чина седам појава, док трећи чин има такође седам појава. За разлику од претходних страница, последња два листа куцана су на другој ћириличној машини као и на другом папиру. Готово на свакој страни драматизације уочљива је интервенција аутора. Назнаке аутора писане су руком хемијском оловком, а негде се јасно уочава измена дијалога или њихово дописивање дрвеном оловком. Такође је уочен и један ауторов превид на страни 27 у броју појава. Два пута је написано „појава осма”, па тако други чин има 16, а не 15 појава.

Нотна свеска Душана Цветковића

Последња реченица на првој страни драматизације указује да аутор поседује ноте свих мелодија које се изводе у овом позоришном комаду. Поменута мала нотна свеска плаве боје чува се у Специјалној библиотеци Народног музеја Ниш, под инвентарним бројем 4909. На њеним избледелим плавим корицама стоји разливеним масилом, руком исписан наслов крупним словима „Градске и народне песме, мелодија и речи Душана Цветковића-Дуце”. Сама нотна свеска, димензија 24,5 x 17 цм, има исписаних 12 листова, мада је на корици назначено да свеска има 16 листова. На сваком листу је руком исписан нотни запис, као и текст за 35 песама. Упоређивањем песама из нотне свеске и песама из драматизације јасно се уочава да је то свеска која иде уз поменуто драматизацију. Већина песама из нотне свеске у потпуности одговарају назначеним песмама у самој драматизацији. Четири песме имају назнаку да су писане за комаде „Јованча мераклија”, „Учитељ Таса”, „Отмичар”, и једна за представу „Ој Нишаво”. У нотној свесци на маргинама су јасно читљиве ауторове, руком писане знаке и исправке. На првој страници у нотној свесци песма „Ој, Нишаво” има назнаку да је прва написана мелодија, за коју како сам аутор каже: „*разни свирачи и певачи изопачили су почет. првих 12 тактова*”. Тако се вероватно ова песма може чути и у неколико варијанти. На дну странице, такође, стоји напомена: „*многи су и речи мењали као: „Ја и Мара шетали смо покрај вира*”. Поред сваког наслова песме стоји „*мелодија и речи Д. Ц. – ДУЦА*”. На листу где је нотни запис песме „Јорданке мори”, стоји руком написана назнака: „*Ову песму компоновао је за оркестар Др Илија Маринковић и преко Радио Београда објавио као своју, незнајући да је заштићена. Ауторска агенција је забранила Др Маринковићу даље извођење*”. Потпис назнаке је „Д. Цветковић”. Уз нотни запис и речи песме „Што те нема” стоји назнака да је песма писана за комад „Учитељ Таса”. Песме „Море Тано финдан бојли” и „Терзиски мајстори” имају напомену да су настале за комад „Јованча мераклија”. За позоришну представу „Отмичар”

спевана је песма „Докле младост бујна” и то стоји у назнаци. Како пише у ауторској напомени, две песме – „Не гони коња” и „Аој, Нишу” снимљене су за Радио Београд (дискотека). За представу „Ој, Нишаво” настала је и песма „Родила је ранка јабука”. У напомени, поред нотног записа песме, стоји да је представа „Ој Нишаво” изведена у Дому ЈНА у Нишу. На претпоследњој, 11. страници налази се ауторов кратак текст који се односи на композиције из нотне свеске:

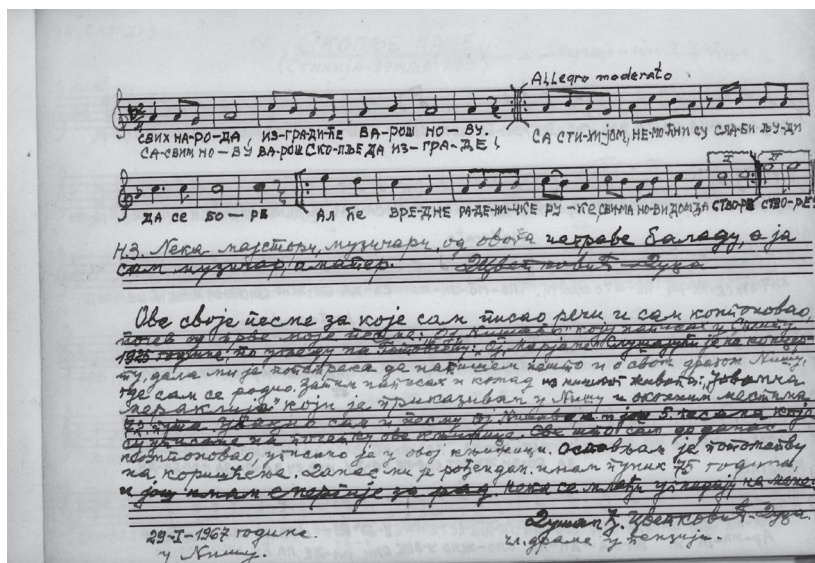

Слика 3. Нотна свеска Душана Цветковића
(НМН Специјална библиотека)

Ове своје песме за које сам писао речи и сам компоновао почев од прве моје песме „Ој Нишаво” коју написах у Сплиту 1925. године, по угледу на Готовчеву „Ој Марјане” слушајући је на (нечитко – прим. аут.), дала ми је потстрека да напишем нешто и о свом драгом Нишу где сам се родио. Затим написах и комад из Нишког живота: „Јованча мераклија” који је приказиван у Нишу и околним местима 72 пута. Написао сам и песму „Ој Нишаво” и још 5 песама које су уписане на почетку ове књижнице. Све што сам до данас компоновао, уписано је у овој књижници. Остављам је потомству на коришћење. Данас ми је рођендан, имам пуних 75 година и још имам енергије за рад. Нека се млађи угледају на мене.²

Из горе наведеног кратког текста, на претпоследњој страни нотне свеске, писаног руком једног седамдесетпетогодишњака, у форми малог тестаментa, сазнајемо неколико чињеница које употпуњују биографски портрет Душана Цветковића.

² У самом дну, на левој страни, стоји да је запис настао 29. јануара 1967. године у Нишу, док је на десној потпис Душана Цветковића, тада већ пензионисаног члана позоришта.

Слика 4. Једанаести лист нотне свеске (НМН Специјална библиотека)

Цветковићева песма је весела, а мелодија занимљива и оригинална, звучна и пуна ритма, који је пак прилагођен значењу нашег старијег језика. Уз то, у појединим деловима, приказује и скривени хумор препознатљив за народ јужних крајева.

Слободан стих комбинован са старим нишким говором, требало је да покаже универзалност и непоткупљивост једне песничке моћи, а њу је Цветковић заиста и поседовао.

Слика 5. Глумачка секција Моравске дивизије у Северној Африци (Д. Цветковић други слева), лични фонд Ивана Павловића, Историјски архив Београд

Закључак

Културној јавности се презентовањем драматизације и нотне свеске, чини доступним један део богате заоставштине Душана Цветковића – Дуце. Овај комплет несумњиво представља документ првог реда, а као такав употпуњује уметничку биографију човека чији је рад обележио музичку и културну сцену Ниша током 20. века. Већи део поменуте заоставштине брижљиво чува породица Душана Цветковића, а документација везана за Цветковићев рад у Народном позоришту у Нишу похрањена је у Историјском архиву у Нишу.

Литература

- Група аутора *Енциклопедија Ниша* (култура), Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2011, 494.
- Јанковић, Драгољуб. *Реч и време – Полемике у Нишу 1968–1982*, Ниш: Градина, 1985, 30–35.
- Јованчић, Бранислав. *Допринос Народног позоришта ширењу и богаћењу музичке културе* Ниш: Нишки весник бр. 23, 2003, 16.
- Младеновић, Јован. *Заоставштина Стевана Сремаца*, Ниш: Народни музеј 2005.
- Новаковић, Бошко. *Стеван Сремац и Ниш*, Сарајево: Веселин Маслеша 1959.
- Ранђеловић, Новица. *Енциклопедија знамените личности Ниша*, Ниш: Удружење стваралаца Ниша „Цар Константин”, 2020, 453–454.
- Смиљковић, Марко. *Душан Цветковић снимео 1923. године прву грамофонску плочу на српском језику*, Слово југа бр. 1, часопис за ревитализацију културне баштине југа Србије Ниш: 2016, 16.
- Сремац, Стеван. *Ибиш ага*. приредио Јован Младеновић, Ниш: Народни музеј 2007.
- Цветковић, Соња. *Музичка пракса у Нишу од краја XIX. века до почетка Другог светског рата*, Ниш: Универзитет, Факултет уметности 2015, 205–209.
- ([http://riznicasrpska.net/fotografije/Izvodjaci/Dusan_Cvetkovic_Duca_\(1892-1978\).jpg](http://riznicasrpska.net/fotografije/Izvodjaci/Dusan_Cvetkovic_Duca_(1892-1978).jpg))
- (<https://niskevesti.rs/tvorac-legendarne-pesme-niska-banja-dusan-cvetkovic-cika-duca-zaboravljen-od-nislija-bez-ulice-i-spomienika-u-rodnom-gradu/>) (приступљено 4.11.2021.)
- (<https://www.juznevesti.com/Kultura/Cika-Duca-legendat-teatra-i-tvorac-pesme-Niska-Banja-bez-spomienika-i-ulice-u-Nisu.sr.html>) (приступљено: 04.11.2021.)
- (<https://www.rts.rs/page/radio/ci/story/28/radio-beograd-2/3918813/dusan-cvetkovic.html>) (приступљено 5.11.2021)

Jelena Bogdanović

“IBIŠ AGA” DRAMATIZATION AND MUSIC NOTEBOOK
BY DUŠAN DUCA CVETKOVIĆ – DIVERSE
AND INSPIRING HERITAGE

Summary

In the Special Library of the Niš Museum, among other valuable writings, there is a small music notebook, signed in the legible handwriting of Dušan Cvetković (actor, opera singer, playwright, director and finally the theater manager). Combining it with his dramatization of “Ibiš Aga” written by Stevan Sremac, which has been kept in the study material of the Stevan Sremac Collection for years, we got a perfect set from the pen of this Niš theater actor. As the music notebook is a precious and, at the same time, interesting material, something that was missing from the mentioned dramatization, interesting for both the museum and the widest audience, we decided to combine these two valuable testimonies and present them in this article.

ПРЕГЛЕД ИЗЛОЖБЕНИХ АКТИВНОСТИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА НИШ У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ 2020–2021.

Народни музеј Ниш ушао је амбициозно у 2020. годину. Нажалост, светска пандемија коронавируса у потпуности је променила планове и програме рада у музејима. Друштвене мреже постале су у једном моменту једини вид комуникације са посетиоцима и једини начин да се едукативна улога музеја прошири. У том периоду рад у музејима постао је чак и видљивији широј публици будући да су бројни музејски садржаји били доступнији.

Година 2020. започела је изложбом „Милован Крстић” у Медија центру „Одбрана” у Београду која је отворена 18. фебруара. Ауторка изложбе – музејска саветница историчарка уметности Мара Макарић београдској публици представила је најзначајнија дела великог југословенског и српског вајара Милована Крстића која се чувају у нишком Народном музеју. Изложба је трајала до 12. марта а видело ју је преко 3500 људи.

У Галерији Синагога 21. фебруара 2020. године отворена је изложба кустоскиње археолошкиње нишког Музеја Татјане Трајковић Филиповић и сарадника, „Винчанска жена – мит, богиња, мајка”. Публикацију и изложбу финансирало је Министарство културе и информисања Републике Србије. На овој изложби приказани су артефакти из праисторијске збирке нишког Музеја али и музеја из Прокупља, Александровца Жупског и Алексинца. Изложба је била отворена до 15. марта 2020. године када је прекинута због проглашења ванредног стања на територији Србије услед пандемије изазване вирусом COVID 19. Након укидања ванредног стања Галерија Синагога поново је отворена за посетиоце од 12. маја 2020. године а изложба је скинута 20. маја (последњи дан за посете био је 19. мај 2020. године). Изложбу је видело укупно 1452 посетиоца.

На галерији Галерије Синагога отворена је 4. марта 2020. године изложба кустоса историчара нишког Музеја Станислава Павловића „Новац Краљевине Југославије од друге половине XIX века до почетка Другог светског рата”. Изложба је била отворена до 15. марта 2020. године када је прекинута због проглашења ванредног стања услед пандемије вируса корона. Већ сутрадан, 16. марта 2020. године изложба је повучена и више се није враћала у галеријски простор. Укупан број посета био је 647.

Од отварања изложбених поставки 12. маја 2020. године па до краја месеца посете свим објектима Народог музеја Ниш за све посетиоце биле су бесплатне. На овај начин Музеј се придружио идеји да се после карантина и свих изазова које је изнедрила пандемија људима омогући да уживају у културном наслеђу и да се на кратко врате нормалном животу. Тај нормални живот називан је „нова нормалност” која је подразумевала другачије моделе понашања па су се узимали лични подаци свих посетилаца а од њих су се тражиле и инфор-

мације у вези са контактима са зараженим особама. Током маја 2020. године укупно је 500 посетилаца прошло кроз све објекте нишког Народног музеја.

Јун 2020. године обележила је изложба конкурсних радова за нову зграду Народног музеја Ниш а током јула већ традиционално студенти Департмана за примењену и Департмана за ликовну уметност Факултета уметности из Ниша имали су изложбу завршних мастер радова те су се и изложбе звале „Мастер 2020”.

Септембар 2020. године доноси нам концерт Дуње Стојковић и Марте Медан – ученица Школе за музичке таленте из Ћуприје уз клавирску пратњу Укија Оваскаинена. Сходно епидемијским мерама максималан број посетилаца у Галерији Синагога био је 27, уз троје извођача.

Изложба „Заборављени јунак – др Владан Ђорђевић” историчарке Иване Груден Милентијевић, кустоскиње нишког Музеја, гостовала је у Народном музеју у Краљеву током октобра.

У измењеном термину и формату манифестација „Музеји за 10” одржана је од 13. до 15. новембра 2020. године и тада је улаз за све објекте Народног музеја Ниш био бесплатан.

Током 2020. године укупно је 23.616 посетилаца уживало у нашим поставкама. Претходна, 2019. година, била је рекордна по броју посета и тада је Музеј посетило 105.460 људи. Уочљиво је да је пандемија корона вируса изазвала велики пад у посетама.

Година 2021. донела је нове изазове и наметнула питања како радити са публиком која је навикнута на директан контакт са наслеђем, са причама које се дешају пред њима и доживљајима који се стварају у моментима посете.

Фебруара 2021. године навршило се шездесет година од смрти једног од највећих српских и југословенских песника XX века Бранка Миљковића. Кустоскиња књижевне заоставштине Јелена Богдановић тим поводом приредила је изложбу „Бранко Миљковић – Писма и посвете из заоставштине” која је постала део сталне поставке у Књижевно-меморијалној поставци Стеван Сремац / Бранко Миљковић.

Ситуација са светском пандемијом изазвном вирусом COVID 19 била је променљива па су тако сходно Одлуци Републичког кризног штаба сви објекти били затворени за посетиоце од 27. до 31. марта 2021. године а током године долазило је и до краткотрајних прекида рада на појединим објектима услед заражавања музејских водича на истим.

У Галерији Синагога 25. марта 2021. године отворена је изложба „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941–1945” коју су заједнички урадили Историјски архив из Пожаревца, Војни архив, Војни музеј и Медија центар „Одбрана”. Изложба је трајала до 28. априла а видело ју је укупно 210 посетилаца.

Манифестација „Музеји за 10” је због специфичних околности изазваних пандемијом вируса корона одржана новембра 2020. године, да би 2021. поново одржала током маја када се обележава и Европска ноћ музеја и Национална недеља музеја. Посебан програм био је на објектима 15. маја када се обележавала Европска ноћ музеја.

Испред Градске куће у Нишу заједно са нишким Историјским архивом 20. маја 2021. године представљена је изложба „Трг краља Милана кроз време”. На изложби је радила историчарка виша кустоскиња нишког Музеја Бојана Миленковић.

У организацији Друштва српско-руског пријатељства – подружнице Ниш у Галерији Синагога је 27. маја 2021. године отворена изложба „60 година првог лета у космос”. На самом отварању одржана је и промоција књиге *Валентина Терешкова: прва жена у свемиру* ауторке др Марије Ранђеловић која је све присутне упознала са животом и радом ове велике Русиње.

Поводом обележавања градске славе организована је изложба „Медијана, задужбина Константина Великог“ ауторке музејске саветнице Весне Црноглавац, на Тргу Краља Милана у Нишу, у периоду од 3. до 9. јуна.

Током јула гостовала је изложба из Природњачког музеја у Београду „Старо и нестало воће Србије”. Предмете на изложби изложио је кустос етнолог Народног музеја Ниш Владан Радисављевић који је написао и уводни текст у вези са изложбом.

Августа 2021. године Задужбини краља Петра Првог на Опленцу уступљена је из Збирке историје уметности Народног музеја Ниш слика Шпира Боцарића *Кнегиња Зорка* из 1883. године за потребе изложбе „Краљ Петар Први” којим се обележила стогодишњица упокојења краља.

Највеће интересовање изазвала је изложба „Милена Павловић Барили”. Дела ове јединствене српске и југословенске уметнице била су изложена у Галерији Синагога током читавог септембра, а изложбу је видело нешто више од 1900 људи уз сва ограничења која су владала у вези са коронавирусом.

У оквиру манифестације „Дани туризма у Нишу”, изложба – презентација Медијане ауторке Весне Црноглавац, музејске саветнице и в. д. директорке нишког Музеја, гостовала је у простору Официрског дома 6. и 7. септембра 2021. године.

У Народног музеју Топлице отворена је 20. септембра изложба „Винчанска жена – мит, богиња, мајка”, а један од аутора је виша кустоскиња нишког Музеја археолошкиња Татјана Трајковић Филиповић. Изложба је била отворена до 20. октобра 2021. године а видело ју је 189 посетилаца.

Изложба „Мислим, тражим, чекам” ауторке мати Ефимије, којој се на галерији придружује изложба икона Марије Вускосављевић, отворена је 15. октобра. То је гостујућа изложба НКЦ-а у сарадњи са Народним музејом Ниш. Изложба је трајала до 29. октобра а укупан број посетилаца био је 215.

У Галерији Синагога је 19. децембра отворена изложба Слободана Митића – кустоса археолога нишког Музеја „Хладно оружје средњовековне збирке Народног музеја Ниш”. Планирано време трајања изложбе је до краја фебруара 2022. године. У оквиру изложбе музејска едукаторка Ивана Груден Миленковић у сарадњи са Удружењем „Змајева грива” одржава радионице – током децембра одржано је девет радионица на четири различите теме: грнчарија од глине, музеј у коферу, ткање, израда оружја од хамера и глине по угледу на изложбене примере.

Још једну годину пандемије нишки Музеј завршио је са 34.474 посетиоца од којих су преко 25.000 били домаћи посетиоци. Великом броју домаћих посетилаца допринело је Министарство трговине, туризма и телекомуникација које је и током 2021. године додељивало ваучере за субвенционисане одморе у Србији. Са друге стране, мали број страних туриста разумљив је јер се у годинама када су путовања под знаком питања све до њиховог почетка мало људи усуђивало да крене ван својих земаља, а посебно да скреће са руте која је најкраћа могућа до коначне дестинације. У годинама пре пандемије посебно на Теле-кули били су изражени транзитери који су из средње или северне Европе ишли пут Медитерана а који су у Нишу правили паузу за ручак и долазак до поменутог локалитета: таквих је у претходне две године било много мање.

Укупан број посетилаца у 2021. години већи је за око 50% у односу на 2020. годину а опет то је нешто више од 32% у односу на рекордну 2019. годину. Како се пандемија буде смиривала, тако ће неминовно и број посетилаца у Музеју расти јер Ниш је на добром туристичко-географском положају а Народни музеј Ниш са својим поставкама представља окосницу културног туризма града.

Музеј је у годинама пандемије добро пословао јер су поставке, изузев током ванредног стања, скоро све време биле отворене а продукција домаћих и гостујућих изложби била је више него добра сходно актуелној епидемијској ситуацији.

ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ „ВАЈАР МИЛОВАН КРСТИЋ“

Репрезентативна изложба мајстора вајарства, какав је био Милован Крстић, ове 2021. године гостовала је у Неготину у сарадњи Народног музеја Ниш, Музеја Крајине и Дома културе „Стеван Мокрањец“, а поводом манифестације „Мокрањчеви дани“.

Изложба је била приказана и у Београду, у Великој галерији Медија центра „Одбрана“ при Дому војске Србије 2020. године.

Народни музеј у Нишу је 2019. године у простору Галерије Синагога љубитељима уметности уприличио изузетан културни догађај изложбом радова вајара Милована Крстића (1909–2005), одржаној поводом обележавања сто десете годишњице уметниковог рођења. Он је потекао из Горњег Матејевца, а за Ниш је везан његов први уметнички период, тако да се изложбом на неки начин затворио круг кад је у питању Крстићево стваралаштво. Као што је у младости у стричевој каменорезачкој радионици прве поуке о скулптури добио обрадом камена, истим материјалом је и завршио своју богату уметничку каријеру. У својим деведесетим годинама исклесав је у мермеру женску фигуру висине скоро два метра која данас краси хол Скупштине Општине Ниш, подухват који би представљао истински подвиг и за много млађе вајаре. Исто тако, као што је у Нишу започео богату каријеру, захваљујући легату који је оставио свом родном крају сада у великој мери, са одређене историјске дистанце, у широком обиму може да се сагледа сва величина његовог заокруженог стваралачког опуса. Захваљујући изложби – коју је, са приказаних преко сто скулптура, акварела, цртежа и предмета из домена документарне грађе, по свим стручним узусима осмислила музејски саветник Мара Макарић, аутор и свеобухватне, јасно и акрибично написане монографије која може бити узор млађим колегама – у пуној мери се да видети шта то значи када се за неког каже да је имао богат и садржајан живот посвећен уметности.

Иако Крстићева рано и непоколебљиво донета одлука да се посвети уметности није наишла на разумевање код најближе породице, будући да је то подразумевало бројне тешкоће и несигурну егзистенцију, он је успео да се избори за свој животни позив. Стручно образовање је стекао од 1928. до 1933. у Уметничкој школи у Београду у којој су предавали угледни сликари и вајари, међу којима је био и познати уметник Петар Палавичини, у чијој класи је учио скулптуру. Након завршеног педагошког смера, од 1936. је био професор, прво у Нишу, а од 1946. до 1965. у Београду, упоредо радећи скулптуре и аквареле

које је излагао на петнаестак самосталних и бројним колективним изложбама. Добитник је више значајних награда и признања.

Богати вајарски опус Милована Крстића броји скоро шест стотина остварења. Подједнаком вештином и инвентивношћу обликовао је дела у распону од монументалне споменичке скулптуре снажног израза до ситне пластике, а са посебним сензибилитетом је радио аквареле и цртеже који сведоче и о његовом сликарском таленту. Најчешће је вајао портрете, успевајући да пажљивом психолошком опсервацијом лице и унутарњи живот, карактер представљене личности, доведе у фину пластичну хармонију, као и фигуре – од гипких играчица представљених у покрету, теракота прожетих класичним духом, до стамених фигура пуних, синтетизованих облика. Предмет његовог интересовања често су били и анималистички мотиви.

Главни део Крстићевог стваралаштва чине дела изведена у маниру различитих видова реализма – од скулптура на трагу међуратне социјално ангажоване уметности критичког реализма до већинских остварења протканих духом интимизма и лирским расположењем. У сагласју са модерним тенденцијама времена исказао се и низом асоцијативних форми доведених до саме границе апстракције, од којих су неке, попут птица представљених у покрету, претворене у карактеристичне арабеске. Једном приликом је сликар Урош Предић, који се током свог дугог живота није освртао на модернистичке новине нити је мењао своју рано установљену сликарску поетику, рекао да се уметност у сталној тежњи за новим увек врати на старо. Може се закључити и да се Милован Крстић, изузетно даровит, образован и вешт уметник који је добро познавао савремене правце и различита авангардна стилска полазишта, каткад удаљавао од свог основног усмерења само да би показао како са лакоћом уме да ради и тако, да у скулптури за њега нема тајни, али и да у оквиру реалистичког приступа прожетог модернистичким пламсајима има довољно простора за истраживање.

Они који су имали привилегију да упознају Милована Крстића памте га као мудрог, часног, широкогрудог човека чврстог карактера, који је пленио својом ведрином и духовитошћу, а ова изложба још једном потврђује високо место овог уметника у историји новије српске скулптуре. У духу савременог музеолошког приступа на изложби су могле да се виде и скулптуре у 3Д пројекцији као и документарни филм о Миловану Крстићу. У сарадњи са Уметничком школом била је организована едукативна радионица на тему вајања, а ауторка Мара Макарић је одржала и више стручних вођења кроз изложбу. Милован Крстић је својим свеколиким активностима дао огроман допринос нашој уметности, а Народни музеј у Нишу, обogaћен драгоценим поклоном, изложбом и стручном монографијом, одговорно и достојно се одужио на прави начин.

Сегмент са отварања изложбе у Нишу 2019.

Сегмент са отварања изложбе у Београду, галерија Медија центар,
Дом Војске Србије, 2020.

Отварање изложбе у Музеју Крајине у Неготину, 2021. Ивица Трајковић, дир. неготинског музеја, Весна Црноглавац, в.д. дир. нишког музеја, Јованка Стефановић, дир. Дома културе С. Мокрањац, Мара Макарић, аутор изложбе.

IN MEMORIAM

МИОДРАГ АНЂЕЛКОВИЋ – ДАЈА

Академски сликар

(Јелашница, 1945 – Ниш, 2021)

Миодраг Анђелковић – Даја, ретка и драгоценa фигура у култури наше средине, талентован, духовит, оригиналан, комуникативан човек, каквог га памте поштоваоци уметности, колеге и пријатељи, рођен је у Јелашници недалеко од Ниша. Академију ликовних уметности завршио је у Београду, на одсеку за графику 1970. код професора Миодрага Рогића, а постдипломске студије на истој Академији 1972. године у класи професора Бошка Карановића. Као стипендиста фонда „Моша Пијаде” боравио је на стручном усавршавању у музејској радионици „Лувр” у Паризу 1980. године.

Бавио се графиком, сликарством, конзервацијом али и есејистиком и ликовном критиком. Као графичар спада у виртоузе, које не заноси пука декоративност уметничког дела него оно што извире из магистралних токова живота. И на подручју сликарства је био једнако иновативан сликар, који инвенцију тражи из своје синтезне уметности и из проницања у технологију, у којој је ерудита, као уосталом и у много чему још, што потврђују његове најновије слике великог формата – акварели на платну. Поред тога, имао је изузетан дар за писање. Текстовете које је континуирано слао новинама, често су маестрално дат портрет, изазвани ликом, радњом, анегдотском згодом (често незгодом). Објавио је 2011. књигу *Сећања као узредна појава – скице за божанствену доколицу* у издању НКЦ.

Био је члан УЛУС-а, Друштва српских уметника „Ладе”, Групе А, као и Удружења ликовних уметника Ниша. Члан Уметничког савета ГСЛУ у Нишу и Уметничког савета Ликовне колоније Сићево, на којој је два пута био и учесник (1976. и 1993.). Био је члан и Уметничког савета Галерије Арт 55 од 2010. године.

Од 1971. године редовно излаже на свим изложбама УЛУС-а, Октобарском салону и Београдском графичком кругу. Самостално је излагао више од

двадесет пута у градовима Србије и бивше Југославије и на преко двеста колективних изложби у земљи и иностранству (Луцерн, Базел, Арау, Рајнах, Краков, Цирих, Букурешт, Париз, Варна, Софија, Дамаск, Кувајт и Јордан). Своју последњу изложбу организовао је у Павиљону у Тврђави 2015. године.

Добитник је угледних награда као што су: награда Колоније младих у Ивањици, 1971, награда за графику из Фонда Ђорђа Андрејевића – Куна, 1972; награда ЈНА на изложби *Војници – сликари*, 1973; откупну награду на Октобарском салону, Београд, 1976; награда *Classik* за графику 1994. и за сликарство 1995; награда на Бијеналу акварела у Зрењанину, 2000; *Златне значке* КПЗ Србије, 1994; *Мали печат* Нишког графичког круга 2005. године.

До свог пензионисања 2010. године радио је као саветник конзерватор у ЗЗСК у Нишу. Био је велики познавалац технологије сликања и конзервације. Један је од чланова тима који су под руководством чувеног конзерватора Милорада Медића, у атељеу Народног музеја у Београду, 1974. спасили од пропадања слику *Смрт цара Лазара*, аутора Ђорђа Крстића, док слика *Краљ Милан*, истог аутора из цркве Св. Петке у Ђурлини његовом заслугом 2002. пренета је у Београд и конзервирана у Републичком ЗЗСК. Обе слике су власништво Епархије нишке. Као члан међународне групе стручњака учествовао је на обнови мозаика у Царичином граду и Лебану, затим на обнови манастирских објеката у Прохору Пчињском и Темској, Трнову у Бугарској и у Пољској.

Миодраг Анђелковић био је дугогодишњи сарадник Народног музеја у Нишу. Био је и члан редакционог одбора гласника *Саопштења* РЗЗСК у Београду и гласника *Архитект – Друштва* архитеката Ниша, *Народних новина*, *Нишког весника* – ревија за неговање традиције и очување баштине Ниша, а писао је и за *Политику*. Његови чланци су драгоцен прилог о културним дешавањима Ниша.

У продукцији ПТС-а 1986. снимљен је филм *Духовни свет браће Анђелковић*, чији је редитељ Божидар Калезић. Године 1999. уврштен је у Међународни библиографски цетар у Кембриџу, Енглеска.

Дају ћемо памтити као неког ко је увек био спреман за сарадњу и несебично се залагао за добробит нишке културе. Верујем да је сада у добром друштву свог брата близанца, својих колега и дугогодишњих пријатеља.

Мара Макарић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

069(497.11)

ЗБОРНИК / Народни музеј Ниш = Papers
/ The National Museum of Niš ; главни и
одговорни уредник Весна Црноглавац. - 1985, бр.
1- . - Ниш : Народни музеј Ниш, 1985- (Ниш :
Свен). - 24 cm

Годишње.

ISSN 0352-8979 = Зборник - Народни музеј Ниш
COBISS.SR-ID 16328450